

03

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ДРЖАВА И САВРЕМЕНИ ПОЛИТИЧКИ ПРОЦЕСИ

Ђорђе Стојановић, Урош В. Шуваковић,
Снежана Грк, Љубиша Деспотовић, Живојин Ђурић,
Ивана С. Дамњановић, Ксенија Љ. Ђурић-Атанасијевски

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Зоран Крстић, Данило Шуковић, Љубиша Бојић,
Jean-Louis Mare, Предраг Терзић, Дејан Микавица

ОСВРТИ, ПРИКАЗИ, ПОЛЕМИКЕ

Владислав Б. Сотировић, Драган Симеуновић,
Дејан Бурсаћ

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

UDK 32

Година XX vol. 41

Број 3/2013.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
www.ipsbgd.edu.rs

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 3/2013. XX vol. 41

Главни и одговорни уредник

Живојин Ђурић

Заменик главног и одговорног уредника и уредник енглеског издања

Ђорђе Стојановић

Извршни уредници

Миша Стојадиновић

Дејана Вукчевић (за енглеско издање)

Редакција часописа

Милан Јовановић	Јасна Милошевић Ђорђевић
Милош Кнежевић	Ђуро Бодрожич
Живојин Ђурић	Ђорђе Стојановић
Дејана Вукчевић	Миша Стојадиновић

Секретари часописа

Драган Траиловић, Слађана Младеновић, Младен Лишанин

Савет часописа

Зоран Аврамовић	Драган Симеуновић
Сретен Сокић	Милан Брдар
Милован Митровић	Зоран Стојиљковић
Радослав Гађиновић	Драгана Митровић
Миломир Степић	Љубиша Деспотовић
Михаило Пешић	

Чланови савета из иностранства

Mamoru Sadakata	Виталиј Шаров
Simon James Critchley	Iver B. Neumann
Anastasia Mitrofanova	Goran Kovacic

Пословни секретар

Смиљана Пауновић

E-mail: smiljana.paunovic@ipsbgd.edu.rs

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО

Прелом и штампа - Еселог д.о.о, Београд

Тираж: 500 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени.

С Р П С К А П О Л И Т И Ч К А М И С А О

САДРЖАЈ

<i>Уводник</i>	7-8
Тема броја:	
ДРЖАВА И САВРЕМЕНИ ПОЛИТИЧКИ ПРОЦЕСИ	
<i>Ђорђе Стојановић</i>	
ТРАКТАТ О ПОСТМОДЕРНИЗМУ, ДРУШТВУ И ПОЛИТИЦИ: QUAECUMQUE AB X DISTA ESSENT, COMMENTITIA ESSE	11-56
<i>Урош В. Шуваковић</i>	
ТРАНЗИЦИЈА И МОДЕРНИЗАЦИЈА	57-75
<i>Снежана Грк</i>	
СРБИЈА У СЕНЦИ НОВОГ СВЕТСКОГ ЕКОНОМСКОГ ПОРЕТКА	77-100
<i>Љубишиа Деспотовић, Живојин Ђурић</i>	
УГРОЖАВАЊЕ КАПАЦИТЕТА БЕЗБЕДНОСТИ НАЦИОНАЛНЕ ДРЖАВЕ ЗБОГ КРИЗЕ ЊЕНОГ УПРАВЉАЊА	101-112
<i>Ивана С. Дамњановић</i>	
ДРЖАВА И ТЕХНОЛОГИЈА	113-128
<i>Ксенија Љ. Ђурић-Атанасијевић</i>	
КОМУНИЦИРАЊЕ И ДЕМОКРАТИЈА У 21. ВЕКУ	129- 145
ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ	
<i>Зоран Крстић</i>	
КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ПРОЦЕСА ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ У МЕКСИКУ И ПОЉСКОЈ	147-165
<i>Данило Шуковић</i>	
ЕКОНОМСКИ ЕФЕКТИ СТАРЕЊА СТАНОВНИШТВА	167-182

<i>Љубиша Бојић, Jean-Louis Mare</i>	
МЕДИЈСКА ЗАВИСНОСТ ПРЕКО УНИВЕРЗАЛНИХ ИНДИКАТОРА	183-197
<i>Предраг Терзић</i>	
ОТВАРАЊЕ И ФУНКЦИОНИСАЊЕ КАНЦЕЛАРИЈА НАРОДНИХ ПОСЛАНИКА У СРБИЈИ	199-217
<i>Дејан Микавица</i>	
ВОЈВОДИНА КАО ПОЛИТИЧКИ И НАЦИОНАЛНИ ПРОГРАМ У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ	219-229
ОСВРТИ, ПРИКАЗИ, ПОЛЕМИКЕ	
<i>Владислав Б. Сотировић</i>	
КОСОВО И КАВКАЗ: ДОМИНО ЕФЕКАТ	231-241
<i>Драган Симеуновић</i>	
ХУЛИГАНИЗАМ: НАСИЉЕ И СПОРТ	241-249
<i>Дејан Бурсаћ</i>	
У ПОТРАЗИ ЗА СРПСКИМ НАЦИОНАЛНИМ ИНТЕРЕСОМ	250-254

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

Introductory word 7-8

This Issue's Theme:

CURRENT STATE AND POLITICAL PROCESSES

Djordje Stojanovic

TREATISE ON POSTMODERNISM, SOCIETY
AND POLITICS: QUAECUMQUE AB X DICTA ESSENT,
COMMENTITIA ESSE 11-56

Uros V. Suvakovic,

TRANSITION AND MODERNIZATION 57-75

Snezana Grk

SERBIA IN THE SHADOW OF THE NEW WORLD
ECONOMIC ORDER 77-100

Ljubisa Despotovic, Zivojin Djuric

THREATENING OF NATIONAL STATE'S CAPACITY AS
A CONSEQUENCE OF ITS MANAGEMENT CRYISIS 101-112

Ivana S. Damnjanovic

THE STATE AND TECHNOLOGY 113-128

Ksenija Djuric-Atanasievski

COMMUNICATION AND DEMOCRACY
IN THE 21ST CENTURY 129-145

ESSAYS AND STUDIES

Zoran Krstic

A COMPARATIVE ANALYSIS OF DEMOCRATISATION
PROCESS IN MEXICO AND POLAND 147-165

Danilo Sukovic

ECONOMIC EFFECTS OF POPULATION AGEING 167-182

Ljubisa Bojic, Jean-Louis Marie

MEDIA ADDICTION BY UNIVERSAL INDICATORS ... 183-197

Predrag Terzic

OPENING AND FUNCTIONING OF MP OFFICES
IN SERBIA 199-217

Dejan Mikavica

VOJVODINA AS A POLITICAL AND NATIONAL
PROGRAMME IN THE HABSBURG MONARCHY 219-229

OVERVIEW, REVIEWS AND POLEMICS

Vladislav B. Sotirovic

KOSOVO AND THE CAUCASUS: A DOMINO
EFFECT 231-241

Dragan Simeunovic

HOOLIGANISM: VIOLENCE AND SPORTS 241-249

Dejan Bursac

IN SEARCH OF SERBIAN NATIONAL INTEREST 250-254

УВОДНИК

Држава представља свакако један од најзначајнијих облика друштвеног и политичког организовања друштва, који је одувек представљао значајно место анализе политиколошких и социолошких анализа. Она се у савременом друштву изнова усталичила као један од најважнијих форми друштвеног и политичког живота, тако да је данас готово немогуће замислити начин на који би друштво функционисало без њеног постојања државе. Ово је уједно и главни разлог због кога је тема овог броја посвећена управо проучавање државе у контексту савремених политичких процеса.

Монографска студија Ђорђа Стојановића тежи да променом перспективе и ширењем интелектуалног хоризонта допринесе обухватнијем разумевању фрагментације српског друштва у контексту модернизма и постмодернизма. Да би смо боље разумели положај Србије у савременим политичким процесима Урош Шуваковић анализира најновије теоријско-емпиријско истраживање о односу између модернизације и транзиције. Исцрпљена процесом транзиције Србија се данас суочава са многобројним проблемима, а на раскришћу својих међународних интеграција. У раду Снежане Грк се анализирају интеграциони процеси, не само због регионалне повезаности међу државама, већ због тога што ти процеси имају своје велике економске предности, и у њему се истичу велике структурне неједнакости глобалне економије које се истичу као разлог настанка дубоког јаза између богатих и сиромашних, како појединаца тако и држава. Љубиша Деспотовић и Живојин Бурић у том смислу истичу да је основна суштина актуелних неолибералних процеса усмерена ка демонтажи кључних институционалних капацитета модерне националне државе.

Поред главне теме у овом броју се налази и рубрика „Огледи и студије“ у којој можете наћи велики број радова који се такође баве веома актуелним темама, као и рубрика „Осврти, критика и прикази“.

Поштоване колеге, на крају овог уводника користимо прилику да вас обавестимо да ће аутори и рецензенти убудуће морати да посвете посебну пажњу када се ради о коришћеној литератури, тј. да литература која се наводи на крају рада мора да се поклопи са литературом цитираном унутар рада. До ове одлуке је Редакци-

ја часописа Српске политичке мисли дошла припремајући овај број часописа, а након сугестије ЦЕОН-а да су аутори у појединим радовима током 2012. године наводили литературу која није била цитирана у самом раду. Како Институт за политичке студије поред овог часописа издаје и Политичку ревију и Национални интерес, оваква политика ће се примењивати и у њима. Оно што треба напоменути је да су аутори запослени на Институту за политичке студије, а с обзиром на то да раде на истом пројекту, веома често принуђени да користе радове из политиколошких часописа, којих нема велики број у Србији, а због чега, поред других, користе и радове објављене у нашим часописима. Захваљујемо се на сугестију ЦЕОН-а и сматрамо да ће она допринети увећању угледа нашег часописа.

ТЕМА БРОЈА

**ДРЖАВА И САВРЕМЕНИ
ПОЛИТИЧКИ ПРОЦЕСИ**

УДК 141.78:321.01

Монографска
студија

Српска политичка мисао
број 3/2013.
год. 20. vol. 41.
стр. 11-56.

Ђорђе Стојановић

Институт за политичке студије, Београд

**ТРАКТАТ О ПОСТМОДЕРНИЗМУ,
ДРУШТВУ И ПОЛИТИЦИ:
QUAECUMQUE AB X DISTA ES-
SENT, COMMENTITIA ESSE***

Сажетак

Носећа истраживачка интенција ове монографске студије је свеобухватније разумевање најважнијих карактеристика постмодернистичког дискурса и оповргавање најчешћих концептуалних заблуда и критичких стереотипа повезаних са истим. Зарад тога рад је подељен у три дела. Први део се бави општим епистемолошко-методолошким претпоставкама повезаним са постмодернизмом, други покушава да дефинише основна начела модерности и модернизма, док се трећи бави основним начелима постмодерности и постмодернизма. Идеја је да се, променом перспективе и ширењем интелектуалног хоризонта, може допринети обухватнијем позиционирању конструкта екстерне и интерне мреже моћи у коју је „ухваћена“ и којом „лови“ српска држава, те употпунити разумевање фрагментације српског друштва и са њом нераскидиво повезаних питања из сфере идентитета.

Кључне речи: постмодернизам, модернизам, идентитет, структурализам, пост-структурализам, Просветитељство, традиционализам, дискурс, наратив.

Латински део наслова ове монографске студије представља, рекао бих, само варијацију, не каламбур, на наслов легендарне магистарске тезе Пјера де ла Рамија (Pierre de la Ramée), алијас Пе-

* Овај текст је настао као део рада у оквиру пројеката бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

труса Рамуса (Petrus Ramus), *Quaecumque ab Aristotele dicta essent, commentitia esse* (Све што је Аристотел рекао је погрешно), одбрањене 1536. године, која у овој форми има значење - *Све што је рекао* (неки) *Х је погрешно*. Остављајући по страни то што се не може утврдити шта је садржај ове тезе, „помало“ еуфуистичког наслова, јер у то време то није био рад у некој писаној форми истраживачког или есејистичког типа, већ поставка или тврдња која се усмено образлагала или бранила, па никада нећемо потпуно утврдити да ли је Петрус Рамус, трагично настрадао током „вартоломејске ноћи“, заиста успео да у оквиру једне, ма колико важне, академске процедуре поништи дело тако утицајног мислиоца попут Аристотела, остављајући по страни и то што се наслов може тумачити не у смислу да Аристотелов опус врви од „измишљотина и неистина“, већ да је неадекватно или лоше методолошки устројен,¹⁾ за мене је ово „*sui generis*“ језичко „поигравање“, са пратећим „убризгавањем“ новог значења, важно због две ствари. Као прво, оно сугерише неправедно изостављање споменутог аутора из „пантеона“ икона једног рано-модерно профилисаног мита, оног о храбром и одважном појединцу који се супротставља дубоко укореваном „погледу на свет“ ауторитативног традиционализма, попут Ђордана Бруна (Giordano Bruno) или Галилеа Галилеја (Galileo Galilei). Као друго, оно можда на најпрецизнији начин исказује синтематичну подлогу овога текста, постмодерну концептуално-иронијску „апологију“ непостојања једном за свагда дате имобилисане (идеолошке) истине једном за свагда дате (мета)објективне (политичке) стварности, као једне „рабулистичке доказне травестије“, са свим следственим импликацијама и експликацијама, које ће касније бити подробније изложене. Са Петрусом Рамусом није започео само један анти-аристотеловски талас, већ и иницијално, протогенично формулисање модерног етоса, који, до ничеовског утемељења постмодерне духовности, није наишао на нека већа концептуална оспоравања.

Данас, рекао бих, већ у поодмаклој постмодерној епохи, за значајан број „теоретичара и практичара“, овог или оног академског усмерења и ранга, не постоји ништа што би на себе навукло толико снажну, неприкривену и истрајну нетрпељивост као што је то случај са идејама постмодернизма. Са протоком времена, од првобитне формулације самог појма, стигло се до генерација „више него“ полемички настројених опонената, чији је дискусионни лајт-

1) Види Ong, W. „Ramist Method and the Commercial Mind.“ *Studies in the Renaissance*, 8, 1961, стр. 155-172. и Ong, W. *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*. University Of Chicago Press, Chicago, [1958] 2004.

мотив био и остао његово потпуно и неумољиво научно дискредитовање. Жестина одијума је била и јесте толико интензивна да се и дан данас може говорити о „анти-постмодернистичком фронту“, рекао бих, без имало устезања, о „свиленој модернистичкој инквизицији“ (случај „Сокалове подметачине“),²⁾ која је тако своју просветитељски кодирану несклоност према цркви, само наизглед парадоксално, идеолошки „обоготворила“ једним ригидним каноном чисте научне моћи, где је мање важно стићи до Истине, а далеко важније диктирати исту. То је, наравно, инхерентно модернистичка позиција, за постмодернизам та „истина са великим И“ *per se* и нема баш неко превелико, свакако не супстанцијално, значење. Ствар се додатно компликује, рецимо, и на „унутра“, тако да један од највећих, ако не и највећи, мислиоц посмодернизма - Мишел Фуко (Michel Foucault) каже да је стил једног другог проминентног мислиоца, рецимо условно, сличног усмерења, Жака Дериде (Jacques Derrida), „теористичко мрачњаштво“, јер му је штиво толико нејасно формулисано да је тешко одредити примарну тезу, па је у сфери мрачњаштва, док кад му се упуту критика он реплицира са: „Погрешно сте ме схватили, ви сте будала (*Vous m'avez mal compris, vous êtes idiot!*)“, па је стога и терористички.³⁾

У нешто помирљивијој евалутивној варијанти, „компромису“ склоног коментатора, могло би се рећи да ако је и тачно да постмодернизам има негативних страна, што се свакако може рећи и за, рецимо, „просветитељско-модернистички“ позитивизам, несумњиво је тачно и да има корисних или употребљивих одлика. Уосталом, како то поентира Ентони Гиденс (Anthony Giddens), појам постмодернизма, коме, штавише, није „претерано“ склон, и појам позитивизма су у модерној култури постали „помало“ испразни појмови, и једна и друга реч се више користе као *epitheton ornans* него на исправан и науци саобразан начин. Међутим, та помирљива методолошко-критичка толеранција распона позитивно-негативно овде „не пије воду“, једним делом и зато што подразумева критику као релевантно „оружје“ просветитељског научног духа, а да, притом, није део посмодернистичког арсенала. Овде се ради о нечему много јачем од научничког „турпитуда“: о томе да

2) Математичар и физичар Алан Сокал (Alan Sokal) маја 1996. године публикује текст „Transgressing the Boundaries: Toward a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity“ у часопису за постмодерне културне студије *Social Text* (46/47: 217-252). Три недеље по објављивању истог, саопштава како се ради о научној пародији усмереној ка деградирању постмодерне опскурности као преамбициозне, претенциозне или потпуно промашене критике науке („A Physicist Experiments with Cultural Studies“ *Lingua Franca* 6(4): 62-64).

3) Према Butler, C. *Post-modernism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2002, стр. 9.

је постмодернизам антипод „просветитељском-модернизму“, да, ако ствари заостримо до краја, „просветитељско-модернистичка“ струја мислилаца верује како се све може сазнати, док радикални постмодернисти верује да се не може знати било шта.

Било како било, елементарни предуслови и кључне праксе политике модерног света су нагрижени технолошким, организационим, друштвеним и, изнад свега, културним променама у смислу дисконтинуитета, инконгруенције, дисонанце, фрагментације и дисензуса. Планетарна „ведута“ је, дакле, компонована од:⁴⁾ (1) метаморфозе ка постиндустријском информативном и потрошачком друштву; (2) дезорганизације капитализма, социјализма и бирократије; (3) транснационализма и глобализујућих процеса; (4) пада личних прихода обрнуто пропорционалног расту продуктивности и укупном богатству, те перманентног или продуженог радног ангажмана, узрокованог немогућношћу прибављања адекватних средстава за лични или породични опстанак (реорганизације запослености компатибилно постфордистичким претпоставкама); (5) хипертрофије друштвених и економских неједнакости (појава нових класа или нових сегмената унутар постојећих класа); (6) сталног и рапидног смањења природних ресурса који егзистенцијално дефинишу и омогућавају најшири биолошки оквир цивилизације какву данас познајемо, са посебним акцентом на прехранбене потенцијале; (7) заостравање сукоба између онога што се сматра јавним и онога што се сматра приватним; (8) драматичног пораста дисперзивног насиља „затвореног“ у самог себе (према женама, деци, мањинским културолошким групацијама итд.), које у својој империјалној варијанти није повезано са неком „империјалном мисијом“ (али га карактерише значајно увећање војне силе), док у својој „терористичкој“ варијанти нема никакву „потпору“ у неком политичком манифесту; и (9) појаве постмодерне културе, која подразумева регистровање (9.1.) хипер-диференцијације и дедиференцијације, (9.2.) реорганизације слободног времена, света живота и понашања, (9.3) комодификације и масовне производње мноштва имица, култура и животних стилова. Све то имплицира промену у начину изражавања сопства, онога како перципирамо, интерпретирамо и приказујемо себе, тако да његову основу чини павимент од субјективности и нових ставова, како локалних тако и универзалних, са нагласком на тренутна задовољства, новине, игру, хедонизам, потрошњу и стил.

4) Lemert, C. *Postmodernism Is Not What You Think: Why Globalization Threatens Modernity*. Paradigm Publishers, Boulder, [1997] 2005, стр. 3-4. и Gibbins, J. R. и Reimer, B. „Postmodernism.“ у Van Deth, J. W. и Scarbrough, E. (уп.) *The Impact of Values*. Oxford University Press, Oxford, стр. 303-304.

Дијатрибе усмерне према постмодернизму, мада је то далеко више постмодернистички жанр, иду толико далеко да његов утицај на аутохтону и глобалну културу, преко нетачно схваћеног релативизма, дефинишу као инјекцију аморализма и иморализма, која је, макар индиректно, довела до физичког напада на икончке симболе запада (у питању су, наравно, координирани терористички напади на Пентагон и зграде Светског трговинског центра). Симетрично, код нас су већ одавно присутне идеје како је, рецимо, за бомбардовање Србије одговоран постмодернизам. Моје мишљење је опозитно, „транс-супстанцијално“, за све те ствари, а и за многе друга апокалиптична дешавања и трагедије, ако је до кривице, одговоран је заправо модернистички позитивизам, који природу и људе доживљава као ствари са којима се може манипулисати. Намера ове монографске студије је, дакле, да идентификује чворишна места постмодернистичког дискурса и да, у томе процесу, демистификује или амортизује (претенциозно, чак и погрешно, би било рећи деконструирше) сва она површна, незнатљива и малициозна тумачења која су повезана са истим. Тиме се, променом перспективе и ширењем интелектуалног хоризонта, може допринети обухватнијем позиционирању конструкта екстерне и интерне мреже моћи у коју је „ухваћена“ и којом „лови“ српска држава, те употпунити разумевање фрагментације српског друштва и са њом нераскидиво повезаних питања из сфере идентитета.

ПОСТМОДЕРНИСТИЧКА „АГНОЗИЈА“

Прва ствар доброг постмодернистичког „укуса“ је наратив или прича, по мени, са посебним акцентом на њену аутоетнографску, аутобиографску или метафикциону димензију („животну причу или животопис“). Наравно, овде се не ради о схватању наратива као претежно литерарне форме већ као претежно епистемолошке категорије. Слично концептима времена и простора, наратив се може третирати као нешто што није одлика нашег искуства, већ као нешто што је апстрактно, попут „празних“ координата, граничних маркера или „жалона“ когнитивног поља унутар кога сазнајемо свет, као безсадржајна форма коју наша перцепција намеће „огољеном“ протоку стварности, осигуравајући му разумљиви емпиријски поредак. Поента није у томе да ми причамо свет, да причамо приче о свету у циљу његовог разумевања, већ да нам се свет показује у облику прича, рећи ћу условно, да свет прича нас. Ради се о некој врсти „епистемолошке коначности“, не само у смислу

да нема наратора ван наративног простора (рецимо да тај наратор може да буде и Истина), већ да је немогуће замислити свет (структуру, форму или категорију) ван наративности, а да тај производ или исказ имагинације не заврши као прича, и сам наратив је наративне природе.

Пошто је та прича заправо одређени језик, језички универзум, а који је прво знак, а потом значење и симбол, то се може рећи да је у основи сваког наратива неки културни код као критеријум овог или оног значења. Тај културни код је свакако нека врста „друштвеног симболичког уговора“ његових, рекао бих, кодема, носиоца примарног размештаја партикуларних значења, индивидуалних идентитетских представа о свету, које желе да постану његове слике, али то заправо никада не бивају, јер нема слика света ван симболичких представа о њему, слике света ван слике која је понуђена и перципирана као стварност. Та дискрепанца или раскорак, чињеница да се индивидуална слика света не реферира на објективну реаланост него на наративни или дискурзивни одраз, чине могућним постмодернистички отклон овако постављене позиције, идеју да се тај културни код стално симболички конфигурише, реформулише и трансформише преко промене пракса наших значењских интеракција и/или размена. Другим речима, из једне трансцендентне и безличне форматизације наративом, ми постајемо само-наратив, прича о себи, фрагмент неке шире приче о нама.

Друга ствар доброг постмодернистичког „укуса“ је однос између знања и моћи и његово испољавање унутар дискурса и дискурзивних формација, где се дискурс одређује као организујуће начело и организациона формација знања, са правилима и одредбама које диктирају специфичне праксе, то јест начине мишљења и делања, а дискурзивне формације као хијерархијско укрштање партикуларних дискурса. Дискурси функционишу преко: омогућавања, ограничавања и конституисања.⁵⁾ Они су попут друштвених сценарија које, свесно или несвесно, изводимо, оно што држимо за властито искуство је увек искуство неког или у оквиру неког посебног дискурса, оно што мислимо о нама самима манифестује интернационализацију мноштва дискурса, све што јесмо је омогућено, ограничено и конституисано у или преко дискурса. Дискурси продукују знање, а знање је увек оружје моћи, које преко дискурса производи истине које живимо. Како то каже Фуко, свако друштво има свој режим истине, своју генералну политику истине: (1) врсте дискурса које прихвата и додељује им функцију истине;

5) Storey, J. *Cultural Theory and Popular Culture: An Introduction (5th edition)*. Pearson-Longman, Harlow, 2009, стр. 128-131.

(2) механизме и инстанце који омогућавају разликовање истинитих од лажних тврдњи; (3) средства санкционисања истих; (4) механизме и процедуре вредновања у потрази за истином; и (5) статусне позиције оних који су задужени за одређивање онога што се рачуна као истина.⁶⁾ Режим истине не мора да буде истина, он треба да буде схваћен као истина по којој се делује: када идеје постану убеђења, оне успостављају и легитимишу неки специфични режим истине. Дискурс се не може идентификовати само са језиком, са његовом институционализованом употребом на дисциплинујућем, политичком, културном и нивоу малих група, он обухвата и сложене скупове институционализованих пракси и односе моћи који продукују значење.

Као носеће епистемолошке и метафизичке постулате онога што представља предмет постмодернистичке концептуалне репулзије, а што се може одредити као западна рационалистичка традиција, одређујемо:⁷⁾ (1) постојање реалности независне од људског представљања, што подразумева да упркос постојању интелектуалне и лингвистичке репрезентације света, у виду веровања, искуства, тврдњи и теорија, постоји и свет који је потпуно независан од те репрезентације, нека од мишљења независна, аутономна реалност (метафизички реализам); (2) функционисање језика не само на комуникативном већ и на референтном нивоу, језик се односи на ствари и ситуације које постоје независно од њега самог (разумевање је могуће зато што и говорник и слушалац могу имати заједничке идеје, мишљења и значења о стварности самосталној у односу на обојицу); (3) теорију адекватације или теорију кореспонденције, која полази од тога да је истина својство суда, одређени суд је истинит само онда када кореспондира са чињеницама, када долази до поклапања мисли и ствари (*adaequatio intellectus et rei*), у подударању суда са оним о чему судимо, то јест тврдње са оним о чему тврдимо, а што јесте онакво какво јест без обзира на то како ми о томе мислимо (за постмодернисте, овде се ради о есенцијализму, у свом ригорознијем облику пост-модернизам представља напуштање експликације истине преко теорије кореспонденције или адекватације, то јест резервисаност према веровању да су стварност и истина једно, да постоји само једно истинито схватање какве ствари реално јесу, док у своје флексибилнијем облику он не манифестује толико одбијање става да мишљење репрезентује реалност колико упућеност на то шта то репрезентова-

6) Foucault, M. „Truth and power.“ у Faubion, J. D. (yp.), *Michel Foucault Essential Works: Power*, Penguin, Harmondsworth, 2002, стр. 131.

7) Searle, J. R. „Rationality and Realism, What Is at Stake?“ *Daedalus*, 122(4), 1993, стр. 59-69.

ње подразумева); (4) објективност знања, због тога што је садржај онога што знамо увек истинита тврдња и због тога што је истина ствар тачне репрезентације независно постојеће реалности, знање не зависи или се не може изводити из субјективних ставова или осећања, истинитост било ког полагања права на знања је, дакле, „еманиципована“ од мотива, културе, националности, расе, класе и пола особе или особа које „захтевају“ то право, а упућена на емпиријску подршку која је промовише; (5) формалну позицију логике и рационалности, које обезбеђују процедуре, методе, стандарде и каноне (доказа, валидности и разборитости), као основе за процену различитих и компетитивних претензија на истинито знање; (6) постојање валидних мерила за оцењивање ваљаности тврдњи, теорија, експликација, интерпретација и других типова објашњења (неки од тих критеријума су „објективни“ у смислу да је њихова примена независна од људске чувствености, док су други „интерсубјективни“ у смислу да се позивају на заједничке карактеристике људског сензибилитета).

Имајући на уму претходно, рецимо да се превалентна парадигма у политичким наукама базира на следећем хијерархијском низу методолошких претпоставки:⁸⁾ (1) политичка наука је усмерена на разумевање истине о политици; (2) истраживања у сфери политичке науке допринесе таквој оријентисаности увећањем основе објективног знања о политици; (3) напредак тог знања је директно зависан од формулисања теорија које објашњавају политику; (4) формулисања теорија је упућено на развој универзалних уопштавања о понашању политичких актера; (5) пораст тих деконтекстуализованих уопштавања се одвија преко тестирања порецивих или оповргљивих, узрочних хипотеза успешних на нивоу предвиђања; (5) акумулација предвиђања политичког понашања је повезана са истраживањима варијабли у узроцима са великим бројем случајева; и (7) корпус тих објективних, узрочних знања може бити стављен у службу друштва, посебно преко утицаја на креаторе јавних политика и државне реализаторе истих.

Тако постављена наизглед само методолошка, али и хегемонистичка, перспектива научно ваљаног гура у други план плуралистичку перспективу контекстуалних, контингентних и умножених политичких истина које подразумевају чвршћу везу између теорије и праксе и већу повезаност између мишљења и акције. Епистемолошки посматрано, када говоримо о позитивизму, макар када се ради о његовој најтврђој варијанти, сваки исказ које није

8) Schram, S. „Return to Politics: Perestroika and Postparadigmatic Political Science.“ *Political Theory*, 31(6), 2003, стр.836.

подложен чулној провери се аутоматски квалификује за метафизичке бесмислице.⁹⁾ Оно на шта се односе појмови је манифестно: уочљиве особе или дешавања која се могу измерити. За реализам, друштвено свет је вишеслојан, а под друштвеним знањем подразумевамо дубинску интерпретацију, откривање носећих слојева који објашњавају површинске или видљиве исходе, догађаје и феномене које желимо да разумемо. Позитивизам је устројен тако да подстиче своје следбенике да превиђају контингенцију иза наводно објективних друштвених категорија.¹⁰⁾ Такав ракурс гравитира ка законистима и правилностима или ка моделима који маргинализују значење или га третирају као дату друштвену или економску фактографију. Контрарно томе, интерпретивизам подразумева да значење конституише мреже, дискурсе или парадигме, које можемо схватити само ако их разматрамо као целину.

Посмодернизам је обележен начелом да је ауторитет интерпретатора да оде даље од онога како је представљен друштвеним светом потпуно неоправдан хеуристички чин и да је, готово по правилу, сведен на упражњавање неке матрице моћи. Користити неку теорију (попут марксизма или теорије рационалног избора) као начина да се „загребе површина“ друштвеног живота је, заправо, начин који не открива или расветљава већ прописује и намеће истину. Потпуно је постало ирелевантно да ли је та „маскирана или нашминкана“, видљива друштвена истина у односу на „хроматско“ извориште, „прикривну“ друштвену истину, социјално монохроматска, полихроматска, изохроматска или, чак, ахроматска, када та „мета-социјална палета“ уопште није место на коме почива или око кога се врти посмодернистичка епистемолошка „ведута“. Понента је „огледало“ које није ни фиксирано ни довољно велико да се „камуфлирана“ друштвена стварност у њему препозна, постоји на милионе огледалаца у рукама појединаца који из различитих перспектива полажу право на потпуно интерпретирање одраза, те на њену промену изазвану променом ракурса: иза сваког огледала не постоји ништа до наново створени и непоновљиво јединствени низ огледала. У својој најзаостренијој форми, постало је сасвим небитно са које стране огледала „Истине“ се налазимо, јер смо увек „само“ одраз у бескрајном „карневалском“ континууму маскираних рефлексја и рефракција, комбинацији знакова која никада није једнака са неким правим нама, постајемо оно што нисмо измере-

9) Reed, I. A. *Interpretation and Social Knowledge: On the Use of Theory in the Human Sciences*. The University of Chicago Press, Chicago, 2011, стр. 40.

10) Bevir, M. *Democratic Governance*. Princeton University Press, Princeton, 2010, стр. 58-59.

ни од оних који нису, неки нестабилни кодни распоред означитеља и означенога.

Када се, дакле, ради о модернистичкој конјункцији разумевања науке и знања, претпоставља се дискрепанца и хијерархија између истине и начина, то јест медијума или облика, њеног изражавања. За научни метод карактеристичан за модерност и за фундаменталистичку епистемологију објективна истина постоји аутономно у односу према било којој знаковној формули која је посредује или преноси, разум је неоспорно ауторитативнији, надмоћнији у односу према властитој спољној матрици која га изражава. Насупрот поставци о онтолошкој и епистемолошкој одвојености реторичког или лингвистичког од истине, постмодернисти су више концентрисани на поетско-естетску и политичку димензију знања него на његову логичку и емпиријску димензију, на оно како нешто бива знање, уместо шта знање јесте. На тој линији, они заправо промовишу реторичку схватање науке, те релативизују или „анархизују“ разум комбиновањем класичних хијерархијских бинума: (1) онога што је докса (*δόξα*) и онога што је епистеме (*ἐπιστήμη*); (2) истине и њеног изражавања; (3) рационалности и језика; (4) феномена и стварности; и (5) значења и метафоре или метонимије.¹¹⁾ Претходно пребацивање тежишта знања у зону механизма симболичке конструкције резултира тиме да се знање и друштвена реалност више не третирају само као објективни производи, већ и као процеси који су инхерентно персуазивне природе. Консеквентно, сазнавање истине се не третира као ствар неке нејезичке рационалности, јер се сама рационалност демистификује и реконституише као историјска креација и ангажман од стране носиоца неке реторске позиције.

Стављајући акценат на социологију и политикологију, без елиминисања осталих друштвених наука, промишљање методологије је обележено и следећим карактеристикама:¹²⁾ (1) постојањем више различитих методологија (попут квалитативне, квантитативне, аутобиографске, „наративне“ итд.), које не траба да се третирају као инхерентно супериорне или инфериорне, свака од њих има својих слабих тачака и склона је да неке проблеме запоставља док друге фаворизује; (2) методологије, нарочито квантитативна, које симулирају потпуно одсуство пристрасности и перспективе обмањују и себе и своју публику, у питању је само жеља за сти-

11) Brown, R. H. „Rhetoric, Textuality, and the Postmodern Turn in Sociological Theory.“ *Sociological Theory*, 8(2), 1990, стр. 189.

12) Agger, B. *The Virtual Self: A Contemporary Sociology*. Blackwell Publishing, Oxford, 2004, стр. 93-97.

цањем статуса интелектуално надмоћније методолошке варијанте и реализацијом њенњ неприкосновености и диктата; (3) методологије су, заправо, литерарне стратегије или реторска оруђа, начини формулисања доказа, методе можемо смартати као својеврсне имприматуре које чине да се научни радови задобију легитимитет и ауторитет; (4) тенденцијом запостављања, приликом рецензирања научних радова, разборитости или оправданости њихових теоретских доказа, а истицање њихове методолошке софистицираности, све зарад повећавања такозване „научности“ самих радова и спречавања ерозије научних дисциплина из којих долазе; и (5) чињеницом да многи заговорници квантитативних метода неквантитативни пандан сматрају нелегитимним, дакле, ненаучним, док многи припадници квалитативне стране, која је по мени у далеко комплекснијој ситуацији, одбацују математику и статистику и враћају се нео-кантовској интелектуалној позицији, оштром раздвајању природних и друштвених наука како по питању метода тако и по питању саме супстанце.

Евидентирајмо и проблем недовољно јасног диференцирања „социјалних и социолошких“ теоријских конструкција.¹³⁾ Наиме, за разлику од „социолошких теорија“, које почивају на уверењу њених пропонената да је социологија наука попут свих других наука (ово, наравно, подразумева и природни научни корпус), па да тако морају бити постављене или заокружене у складу са стриктним методолошким правилима, процедурама и стандардима, на начин да се чињенице које су једном пропитане узимају као ваљани показатељи објективне природе ствари које представљају, „социјалне теорије“ поред уважавања фактуалног момента имају изражену и критичку ноту, оне су научно „флексибилнија“ и агилније у својим политичким претензијама, мање обзирне у односу на чињенице а више заинтересоване за људске вредности. Ерго, заговорници социолошких теорија су „априористички“ склони „бруталном“ деградирању постмодернизма (што не значи да се не баве истим, често на нивоу „академских пасквила“), док они који су склони објашњењу, одбацивању или промовисању постмодернизма, заокупљени ангажманом са свим оним што проблематизује глобалну светску конјункцију, припадају „блоку“ социјалних теоретичара. По стању ствари, упућеношћу на нешто што је ван чврсте чињеничне аргументованости и, као такво, контроверзно, али од евидентног значаја за схватање света који или у коме живимо,

13) Lemert, C. *Postmodernism Is Not What You Think: Why Globalization Threatens Modernity*. op. cit., стр 24-26.

социјални теоретичари не могу да избегну дисенцију и међусобне диспутације.

Мање или више, јасно је да политичка теорија настоји да понуди, рекао бих, свеобухватну матрицу методолошки устројеног образлагања кластера идеја, начела и чињеница у форми одређених тврдњи и предлога за разумевање политичке стварности и њене моралне заснованости.¹⁴⁾ Због тога што се та матрица може у сваком тренутку преломити кроз идеолошку призму, односно креатори треба да освесте своју улогу у њеној потенцијалној идеолошкој употреби и злоупотреби, те да увек имају јасно постављену како тактику тако и стратегију за избегавање таквих могућности. Било како било, тешко да је неки научник или теоретичар у своме настојању: паноптичан, он никако не може да сагледа све темате или објекте свога промишљања из свих димензија, и потпуно неутралан, он никако не може да изфилтерише, прочисти своје мишљење и језик од властитих интереса и предрасуда. То, ван сваке сумње, не значи да се политичке теорије налазе или да би требало да се налазе ван сфере разума и рационалности, већ да исти значе различите ствари за различите људе, то јест за различите културе. Опозитно процесу идеологизације као тенденцији монолошког шаблонизовања у политичком теоретисању, можемо поставити процес иронизације.

Док се идеологија базира на крутој фиксираности систематичности зарад пружања „извесних“ и практичних одговора, дотле се иронија фондира на деконструкцији света у смислу постављања „непријатних“ и проблематичних питања. За разлику од непроменљиве диоптрије једног идеолошког предлошка за интерпретацију политичког стања ствари, иронијски „каледиоскоп“ нуди широко постављену егзегезу за разлагање иманентне сложености и апоричности политичког живота, и то без било каквог прихватања неког посебног концептулног или вредносног аранжмана. Ерго, за пропоненте ироније постоји компетитивна оспоривост и идеја и начела која се показују као задати маркери политичког живота, и епистемолошких категорија, попут разума и рационалности, које се узимају као супструкција наших идеја и начела. Иронија тако постаје недвојиви атрибут постмодерног перспективизма (о коме ће каснији бити више речи), који фаворизујући партикуларне перспективе у сагледавању света одбацује догматичне и аутиритативне тврдње о истом, стварајући тако одређени скептицистички отклон као ембрион ироније. Напуштајући примат неких коначних

14) Thiele, L. P. *Thinking Politics: Perspectives in Ancient, Modern, and Postmodern Political Theory*. Chatham House Publishers, New York, 2002, стр. 216-238.

језичких формула које би објективно дефинисале стварност, пост-модерна иронија је „заробљена“ у трополошку конструкцију перманентно нестабилних постамената на којима је знање изграђено.

МОДЕРНИСТИЧКА ПРОПЕДЕВТИКА

Етимолошки посматрано реч модерно или модерност су повезане са речи *modernus*, латинске кованица, по угледу на *hodiernus* (од *hodie*- данас), са основом коју чини реч *modo* (рецентно, садашње, баш сада) и прво је коришћена као антоним речи *antiquus* (древно, старо). Касније су у употребу ушли и термини попут *modernitas* (модерна времена) и *moderni* (данашњи, савремени човек). Под појмом модерност се уобичајено разуме корпус интелектуалних, социјалних и политичких промена коју су довеле до стварања модерног света.¹⁵⁾ Модернизам је културни покрет који је настао крајем деветнаестог века. За модерност се, дакле, може рећи да је произашла из низа несумњиво значајних историјских момента или догађаја у периоду од почетка петнаестог до почетка деветнаестог века: хуманизма и ренесансе, проналаска технологије штампања, протестантске реформације, географских открића, то јест европског открића неевропских култура (са посебним акцентом на откриће Америке или „новог света“), научне револуције (детерминисане преко комбиновања рационалног промишљања и емпиријског истраживања у објашњењу света природе,) те запањујућег пораста производних способности узрокованих технолошким унапређењима и капиталистичком економском поставком, са следствујућом демографском експанзијом и све већим бројем великих градова.

Од петнаестог до седамнаестог века дошло је сукцесивног повећања поверења у људки ум, које је дубински променило до тада важећу традиционалистичку или архаичну матрицу поимања света и ауторитета. Међутим, важно је напоменути, модерност је, ако у први план ствимо њене социјалне димензије, често третирана преко обнављања односа са антиком као моделом или идеалом који је требало поново (имитативно) успоставити. Тек са француским просветитељством, крајем седамнаестог и током осамнаестог века,

15) Habermas, J. „Modernity versus Postmodernity.“ *New German Critique*, 22, 1981, стр. 3-14.; Habermas, J. *The Philosophical Discourse of Modernity*. Polity Press, Cambridge, 1987, стр. 1-23.; Thiele, L. P. *Thinking Politics: Perspectives in Ancient, Modern, and Postmodern Political Theory*. op. cit., стр. 65-103.; Kumar, K. *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of the Contemporary World*. Blackwell Publishing, Oxford, [1995] 2005, стр. 90-123.; Lemert, C. *Postmodernism Is Not What You Think: Why Globalization Threatens Modernity*. op. cit., стр. 4.; и McGowan, J. *Hannah Arendt: An Introduction*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1998, стр. 36.

долази до коначног раскида са „носталгичним“ погледом уназад и пласирања веровања у ничим ограничено увећање демистификованог и десакрализованог знања и на њему заснованог напретка, то јест до репозиционирања рационалних потенцијала са искључиве усмерености на овладавање природом и на контролу друштвеног, моралног и политичког бољитка.

Као што је већ напоменуто Петрус Рамус (1515-1572), код нас готово непознати мислилац, спада у ред родоначелника рано-модерног револта, архетипског модернистичког менталитета.¹⁶⁾ Сукцесивно се раздвајући од схоластике и аристотелианизма свога времена, кренуо је од благе скепсе а завршио са револуционарном импулсивношћу и антагонизмом усмереним према Аристотелу, називајући га софистом, преварантом и сакрилегом, а његове присталице варварима. Истине ради, његова главна интенција је била поједностављење или појашњење Аристотеловог наука, адекватна интерпретација преко комуницирање са његовим оригиналним текстовима и „прескакање“ авероизма, томизма, скотизма, албертизма или окамизма. Ово се заиста може третирати као радикалан потез, јер је Аристотелова дијалектика током средњег века, понајвише захваљујући Томи Аквинском (Thomas Aquinas), али и другим схоластичарима, представљала темељ на коме је изграђена црквена доктрина, те је у више наврата мало требало да буде канонизован,¹⁷⁾ По Рамусу, значајну грешку у историји логике представља њено раздвајање на онај део који важи за науку, езотерични део намењен мудрима, и онај део који важи за уверења, мишљења и народни дискурс, егзотерични део намењен вулгусу. За потребе овога рада је довољно констатовати супроставља оваквој подели, тежњу ка изналажењу логичких правила независних од неког специфичног поља или дискурса.

У оптицају је успостављање метода као својеврсног облика класификације реалности, сналажења у хаотичној постваци ствари у смеру идентификовања и издвајања онога што је битно за наше тврдње и, компатибилно томе, његову реформску имплементацију у подручју оновременог образовања (промена структуре тривијума и квадријума). Најпримарнија и најдалекосежнија заслуга Петру-

16) Види Graves, F. P. *Peter Ramus and the Educational Reformation of the Sixteenth Century*. The Macmillan Company, New York, 1912.; Rossi, P. *Logic and the Art of Memory: The Quest for a Universal Language*. Continuum, London, 2006.; Holloway, E. R. *Andrew Melville and Humanism in Renaissance Scotland 1545–1622*. Brill Academic Publishers, Leiden, 2011.; и Ong, W. *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*. University Of Chicago Press, Chicago, [1958] 2004.

17) Graves, F. P. *Peter Ramus and the Educational Reformation of the Sixteenth Century*. op. cit., стр. 25, fn. 1.

са Рамуса се, дакле, показује као допринос еманципацији друштва од доминације средњовековних ауторитета, једно својеврсно ослобађање истине у смислу неспутаног истраживања и пропитивања, што је свакако представљало клицу једног сасвим новог друштвеног универзума, где се појмови модерно и прогресивно, насупрот магијском и херметицистичком, стављају на пиједестал највиших, фундаменталних социјалних вредности.

Та отвореност и неспутаност према новоме, програмско раскидање са предрасудама и незнањем, „реконфигурисање“ или „аутификација“ логике и „деканонизовање“ резултата сазнавања, у садејству са инверзијум „културе манускрипта“ са „културом штампања“, се манифестовала „експлозијом“ природних наука. На нултом нивоу, модерност је, дакле, утемељена на претпоставци да рационално објашњиве, емпиријски измерљиве и математички формулисане механичке силе узрочно делују на материјалне објекте. Онај ко разуме природу може и да је покори, како то каже Френсис Бекон (Francis Bacon, 1561-1626), један од следбеника Рамусове перцепције метода: *Ipsa scientia potestas est* (Знање је по себи моћ). Полазећи од тако постављене премисе, од идеје да је поредак универзума природан, сазнатљив преко опажања и разума, те преносив путем имперсоналних, материјалистичко-механичких и језиком математике исказаних појмова, модернизам је раскинуо са једним теоцентричном и метафизичким поимањем стварности, то јест са догмама утемељеним на доминацији или власти. За „велики прасак“ модернизма се, дакле, може рећи: (1) да креће од природног раскидајући са надприродним; (2) да као своја главна средства спознаје природе истиче чулне опсервације и разум, а елиминиса традицију, омиозност и мистицизам; (3) да подразумева људску аутономију и способност за формирање аутентичне природе или карактера, опозитно премодерном апострофирању зависности и првобитног греха; (4) да потенцира појединца као јединицу реалности и вредности, као и неприкосновеност индивидуалног мишљења, што је у супротности са премодерном подређеношћу појединца политичкој, друштвеној или религијској стварности и ауторитетима.

Ерго, модерност почива на телеолошком веровању како је историја обележена разложношћу (или рационалитетом), смером и сврхом, на веровању које има темпоралну и просторно-популациону димензију.¹⁸⁾ Прва указује на то да се модерност перципира као нешто што је иницирано варварским, деструктивним, религиозно-теоманичним, ропским, бездржавним и родовским временом, док

18) Brown, W. *Politics Out of History*. Princeton University Press, Princeton, 2001, стр. 5-6.

друга идентификује Европу као носеће место тога преображаја, имплицирајући да је остатак света обележен мањим или већим заостатком за претходно лоцираним географским центром промена. Модернички дискурс није свој излазак из периода мрачне примордијалности третирао само као неку врсту властите кулминације манифестоване раскидом са временском и просторном опскурношћу из које је поникао, већ је сам „напуштајући чин“ мултипликован и позициониран као засебни принцип сталног прогреса: он је властити дискурзивни диконтунуитет или раскид са једним правилом претворио у властито формативно начело. Наиме, модерност није само једном исцрпљени раскид са традиционалним, она је и закон сталног критичког раскидања- метакритичности, у осамнаестом и деветанаестом веку осмишљена просветитељска формула континуираног напредовања ка већој слободи, једнакости, благостању, рационалности и миру (што би се могло схватити и као најшире постављена динамика феномена модерности).

Наравно, било би погрешно помислити како је идејни *theatrum mundi* краја осамнаестог и деветнаестог века био сачињен само од просветитељских постулата, јер је као одговор на претње институцијама, општим приликама и начелима старог режима дошло до формулисања програмскога конзервативизма као засебног идеолошког конструкта и облика политичког ангажовања.¹⁹⁾ Разлог његовог постојања је био свесно супростављање просветитељским настојањима оријентисаним ка промени друштва на линији секуларизма, егалитаризма и самоуправљања, отпор изазовима радикализма и снагама модерности, које су угрожавале традиционални друштвени и политички поредак. Као теоретски постамент конзервативизма, и у његовом религиозном и у његовом световном облику, најчешће се идентификује интелектуална несавршеност човека. Тако, за Јакоба Буркхарта, та несавршеност буче корене од првобитног грехом, снага греха и несавршености је толико снажна да нити разум следи оно што зна нити мишљење може иницирати и одржавати Божанско у нама.²⁰⁾ Овакаво становиште манифестује дијаметрално супротну позицију оној која карактерише просветитељство, која се базира на иманентној рационалности индивидуа и која држи да се преко ангажовања разума и личног интереса као мотивационог агенса може реализовати бољи и савршенији свет, што имплицира веровање у историјски и морални прогрес.

19) Види Hinde, J. R. *Jacob Burckhardt and the Crisis of Modernity*. McGill-Queen's University Press, Montreal & Kingston, 2000.

20) Ibidem, стр. 115.

У том смислу, Георг Вилхелм Фридрих Хегел (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) представља једног од најзначајнијих мислиоца уопште, ако ни због чега другог, а оно зато што је први доследно, недвосмислено и јасно презентовао монументалну идеју модерности као дефинитивног епохалног одвајања савременог света од Средњег века и Антике.²¹⁾ Модерност или „ново доба“ представља последње поглавље у људској историји, те се као носећи проблем времена намеће стварање аутентичне нормативности, без утицаја претходног раздобља. За разлику од Имануела Канта (Immanuel Kant), који је разуму доделио неприкосновену позицију на нивоу мишљења или расуђивања, „ушанчио“ процеп између веровања и знања, те поделио знање на засебне области науке, моралности и уметности, Хегел је ову последњу сегментацију видео као озбиљан проблем и, сагласно томе, предложио утемељење разума као снаге реунификације, преко које се субјект враћа самом себи, то јест самопромишљањем формулише нову нормативност: снага разума генерише апсолутно знање које манифестује хармонизовање, помирење или „синхронизовање“ фрагментираних модерности. Запостављајући интерсубјективност у корист субјективности, он је модерност третирао као само-однос субјективитета, који подразумева индивидуализам, право на критиковање, аутономију делања и идеалистичку филозофију која третира ова питања.²²⁾

Било како било, за разлику од Канта, у чијем је опусу субјект, одговоран само за феноменолошку страну искуства, дистанциран од „херметички“ закључане ноуменолошку стварности, ипак, третиране као извор садржаја „задуженог“ за уобличавање и структурирање нашег мишљења, које, ерго, није просветитељски механизам реаговања већ механизам конституисања (стварност је саобразна разуму, а не разум стварности), Хегел сматра да субјект генерише и садржај и форму, целокупна реалност је, наиме, дело субјекта.²³⁾ За разлику од реалиста за које је универзум у целини објект или скуп објеката унутар кога постоје неки субјекти, докле је за Хегела универзум у целини субјект унутар кога се налазе неки објекти. У игри није класични искуствени, индивидуални субјект, већ креативни Субјект који је универзум у целини. Хегелов „креативни“ разум је другачији од просветитељског „когнитивног“ разума, он се не бави задатом реалношћу, већ ствара исту. Осим

21) Habermas, J. *The Philosophical Discourse of Modernity*. op. cit., стр. 23-51. и Davis, C. *After Poststructuralism: Reading, Stories and Theory*. Routledge, London, 2004, стр. 34-56.

22) Habermas, J. *The Philosophical Discourse of Modernity*. op. cit., стр. 17.

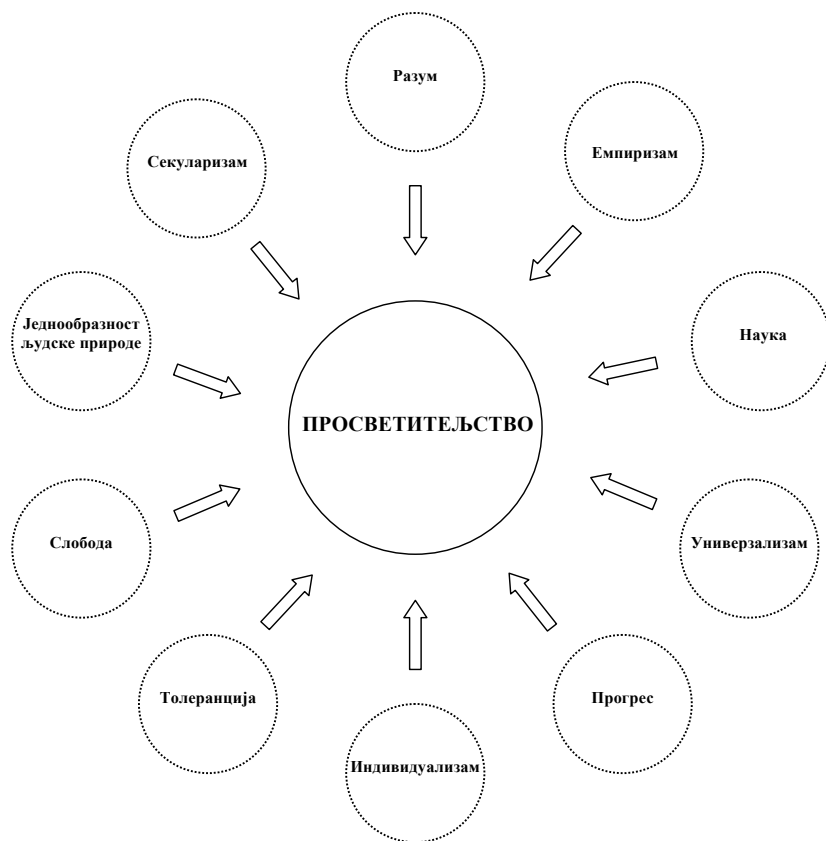
23) Hicks, S. R. C. *Explaining Postmodernism: Skepticism and Socialism from Rousseau to Foucault*. Scholargy Publishing, Tempe, 2004, стр. 39-57.

тога, за разлику од универзалности просветитељског разума, Хегелов дијалектички разум имплицира интензивни релативизам. Дијалектика уноси противречности и хоризонтално и вертикално, и у датом времену и, трансферзално, у односу на различите епохе: истина сваког следећег времена није истина претходног. Поред горе идентификованих одлика Хегеловог поимања разума, креирања реалности и прихватања противречности, он је и више колективне него индивидуалне провенијенције.

Питер Хамилтон (Peter Hamilton) као десет главних претпоставки на којима почива просветитељска парадигма издваја:²⁴⁾ (1) разум- подразумева примат разума и рационалности као начина организовања знања (са амортизујућим додатком искуства и експериментисања), рационалистички концепт је детерминисан као процес рационалног мишљења базиран на урођеним или инхерентним идејама карактеристичним за сваку мислећу особу (што је седамнаестовековна поставка Рене Декарта и Блаза Паскала); (2) емпиризам- претходна верзија рационалности је, дакле, спојена са (локовским гносеолошким и берклијевским методолошким) емпиризмом, идејом да се целокупно знање о природном и друштвеном свету заснива на емпиријским чињеницама, стварима које сва људска бића опажају преко чулних органа; (3) наука- схватање по коме научно знање, директно зависно од експерименталне методе, има централну важност за увећање људског знања *in toto*; (4) универзализам- концепт по коме су разум и наука применљиви на било коју ситуацију без ситуационе промене властитих начела (наука генерише опште законе који без изузетка управљају универзумом); (5) прогрес- идеја да се природно и друштвено стање људских бића може унапредити преко примене науке и разума, што резултује све већим нивоом среће и благостања; (6) индивидуализам- концепт по коме појединац представља исходни моменат свог знања и делања, то јест да појединачно резонување не може бити подређено неком вишем ауторитету (друштво је у том смислу збир или производ мишљења и делања великог броја појединаца); (7) толеранција- схватање по коме су сви људи суштински исти, без обзира на религијска и морална убеђења, што подразумева негацију инхерентног примата европског хришћанства над веровањима других раса или цивилизација; (8) слобода- отклон према традиционалним ограничењима по питању веровања, трговине комуникације, друштвене интеракције, сексуалности и власништва (са, ипак, проблематичним простором слободе за жене и ниже класе); (9) једно-

24) Hamilton, P. „The Enlightenment and the Birth of Social Science.“ у Hall, S. и Gieben, B. (ур.) *Formations of Modernity*. Polity Press, Cambridge, 1992, стр. 21-22.

образност људске природе- веровање да су носеће карактеристике људске природе увек и свугде исте; и (10) секуларизам- став који се манифестује интензивним анти-клерикализмом, потербом за световним знањем ослобођеним од верских догми.

Дијаграм 1. Просветитељска парадигма по Питеру Хамилтону

Како то апострофира Ричард Бернштајн (Richard Bernstein), за Макса Вебера (Max Weber) надања, очекивања и стремљења уграђена у просветитељску струју мишљења нису ништа до горке, разочаравајуће и ироничне илузије.²⁵⁾ Наиме, када се просветитељска концептуална заоставштина, манифестована чврстом и нужном међусобном повезаношћу стално напредујуће науке, рационалности и корпуса универзалних људских слобода, декамуфлира

25) Bernstein, R. „Introduction.“ у Bernstein, R. (yp.) *Habermas and Modernity*. MIT Press, Cambridge, 1985, стр. 5.

и разуме на прави начин, оно што се региструје као њена права димензија је преваленција циљно-инструменталне рационалности, која покрива целокупни друштвени и културни живот, обухватајући економске структуре, закон, бирократизовану администрацију и уметност. Пораст тога типа рационалности не води ка остварењу идеала комплетне и општеважеће слободе, већ ка стварању „гвозденог кавеза“ бирократске рационалности, „кавеза“ који се фактички не може избећи.

Филозофска и социолошка мисао Јиргена Хабермаса (Jurgen Habermas)²⁶⁾ је, више или мање, од самих почетака подразумевала јасно профилисан критички став према модерности, који је надлазио пуку евалуативну оријентисаност ка савременом капиталистичком друштву и совјетском пандану. Консеквентно, ако се оба друштвена модела сматрају ефектима европске варијанте просветитељства, онда је он и несумњиво критичар конститутивних идеја исте, што би га, само на први поглед, по аутоматизму квалификовало за постмодернистички начин резоновања. Одбацивање вредности које карактеришу модернизам је, међутим, потпуно blasphemично за његове поставке. Схватање комуникативног деловања је потпуно неодвојиво од позиционирања „истинитог“ и „доброг“ као критичких оруђа, што свакако имплицира отклон према постмодернистичком релативизму и перспективизму. По Хабермасу, модерност је блиско повезана са две главне тежње просветитељства и реформације: ону ка моралној аутономији и ону ка друштвено-политичкој самоодређености, као аспиративним изразима когнитивне рационалности. Поред тога, модерност није схваћена као платформу или доктрину, већ као дискурс или конверзација између различитих протагониста или актера током узастопних историјских периода или епоха.

Модерност карактерише и временска освешћеност, њена историјска посебност се понајпре показује њеном утемељеношћу на принципима отворености за новину будућности, промовишући тако простор за перпетуирање незатворености у односу према обећању будућности различите од прошлости, те за формулисање „институције“ новог почетка. Једна од могућих тумачења такве концептуалне конјункције је да то стартовање изнова заправо подразумева коренито поништавање свих претходних уверења и опре-

26) Види D'Entrevies, M. P. и Benhabib, S. (yp.) *Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on The Philosophical Discourse of Modernity*. The MIT Press, Cambridge, 1997.; Edgar, A. *The Philosophy of Habermas*. Acumen Publishing Limited, Durham, 2005.; Kompridis, N. *Critique and Disclosure: Critical Theory between Past and Future*. MIT Press, Cambridge, 2006.; и Habermas, J. *The Philosophical Discourse of Modernity*. Polity Press, Cambridge, 1987.

дељења. Ради се о некој врсти „свесне инволуције“ до нивоа који се може одредити као историјско-културна *tabula rasa*, и поновне „свесне еволуције“, креације новог историјско-културног амбијента, што се може прихватити и као стандардизација модернистичког поимања прогреса. Међутим, тај нови почетак не мора нужно да буде повезан са радикалним одрицањем прошлости и, следствено, са уздизањем самостварајућег или самоконституишућег субјекта: ради се о прихватању прошлости као преисторије садашњости у континуираном ланцу судбине (како то примећује Хабермас кроз пасаже посвећене схватању историје Валтера Бењамина (Walter Benjamin, 1892-1940).²⁷⁾ Да би уопште могли да будемо носиоци тога новог почетка, то јест да би наше напредовање могло да се осмисли, а не да буде стихијско, потребно је да га допустимо са рационално апсорбованом прошлошћу. Ерго, модерност је стално оптерећена са реформулисањем својих веза са прошлошћу, садашњошћу и будућношћу, са тражењем смисла историје обележеним сталним колизијама различитих интерпретација.

Одређујући моменат модерности је, дакле, садашњост као локус сталног трвења између оспораване прошлости и могуће будућности, као место одлучивања о размери континуитета и дисконтинуитета облика живота за који се опредељујемо, и бивајући таква, њена најдоминантнија појавна форма је изражена преко кризног искуства.²⁸⁾ Та константа времена кризе није само проузрокована споменутом отвореношћу према новини будућности. Она је ту и због тога што будућност еманира одређеном врстом притиска ка тренутно нерешеним проблемима, ка доступном али нерегистрованом или заобићеном сету могућности. Ефекат таквог стања ствари је посебно сензибилизвана освешћеност за опасност која почива на пропуштеним одлукама и занемареним интервенцијама, ракурс из кога је констелација „садашње“ садашњости ситуирана као одговорна прошлост „будуће“ садашњости. То подразумева „консекутивну“ одговорност за повезаност једне ситуације са следећом, за трајање процеса који се шири у својој привидној само-никлости, одбијајући да се третира као резултанта једном за свагда датог континуитета.

Тако, на пример, када је концепт државе благостања масовних демократија у питању, Хабермас тврди како је криза њено ендемско својство понајвише због напетости повезаних са остварењем циљева базираних на једнакој дистрибуцији ресурса у усло-

27) Habermas, J. *The Philosophical Discourse of Modernity*. op. cit., стр. 11-16.

28) Kompridis, N. *Critique and Disclosure: Critical Theory between Past and Future*. op. cit., стр. 14-15.

вима тржишне економије (што повлачи за собом повећани ниво регулације и интервенционизма са негативним утицајем на аутономију економије). Држава благостања, наиме, поставља изузетно висока пореска оптерећења, која може оправдати само успостављањем неког праведног друштвеног поретка. Немогућност испуњења тако формулисаних обавеза доводи до кризе легитимитета и до значајног смањења поверења грађана у државу, па се сфера културе узима као подручје за обезбеђивање интерпретативних ресурса за креативни одговор на претходно идентификоване проблеме. Идеолошке конфротације у вези са судбином капитализма се узимају као типичан пример. У том смислу, криза може бити интерпретирана или у смислу слабе државе, то јест отварања значајног маневарског простора за функционисање економије, или у смислу јаке државе, то јест успоравања предузетничке иницијативе и нарушавања природне равнотеже тржишта. За идеолошко клатно капитализма се може рећи да осцилира између ове две пола.²⁹⁾ Било како било, по Хабермасу, проблем модерности лежи у неуспеху просветитељства да схвати и изпуни своје властите потенцијале. Ерго, пројекат модерности треба да се заврши, а не да се напусти.

ПОСТМОДЕРНИСТИЧКА ПРОПЕДЕВТИКА

Један од приступа, иначе доста тешко одредљивом, појму посмодерног је и да представља термилошки спој који сугерише неки поредак, етос или покрет који се налази ван, против или после модерног пандана.³⁰⁾ Међутим овакву поставку треба узимати са доста резерве, јер се њена модернистичка природа манифестује самим следом од модерног ка посмодерном, ситуирањем посмодерног унутар модерног поретка линеарног времена, те је тако чврсто повезана са метанаративом историјског прогреса или еволуције. Са друге стране, посмодерности се може приступити не из угла продужавања или раскида са модерношћу, већ из угла откривања и трансгресије реализоване преко прихватања експерименталног момента прикривеног унутар модернистичког поретка. Постмодерност нарушава модерност и сродне јој наративе изнутра и пласира нове форме историјског времена које садрже властите стратегијске потенцијале. Постмодерност „саботира“ линеарно време модерности делујући истовремено у прошлости и будућ-

29) Habermas, J. *The Philosophical Discourse of Modernity*. op. cit., стр. 356.

30) Gane, N. *Max Weber and Postmodern Theory: Rationalization versus Re-enchantment*. Palgrave, New York, 2002, стр. 83-89.

ности, она није пуко раскидање са традицијом и модерношћу, већ и историјска деконструкција модерне прошлости зарад отварања простора новој недефинисаној будућности.

Опште позиционирање концептуалних габарита постмодернизма започнимо са идејом, која је донекле још једна од могућих интерпретација *Quaecumque ab X dicta essent, commentitia esse*, да постмодернизам никада није оно што неко мисли да јесте.³¹⁾ Претходна констатација се може разматрати на два нивоа. Са једне стране, он није оно што би неко претпоставио да јесте, зато што начелно одбија и измиче сваком моделу дефинисаности. Са друге стране, он није нешто што се првенствено мисли, он није начелно облик друштвене мисли. Када се промишља постмодерна од виталне важности је разликовање теорија о свету и онога шта се дешава у том истом свету, увид у природу света треба да претходи прихватању неког теоријског пројекта на основу његове номинално декларисане важности. Постмодернизам је пласирао многобројне изазове пред многе социолошке и културне теорије, али њихову могућност треба проверити у контрасту према фактографији самог света. Рећи да он није оно што неко мисли да јесте значи ставити на пробу идеју да та идеја може да буде идеја. Несвакидашња, „магична“ примаљивост и интензитет појавности идеје је носећи разлог због кога је изузетно тешко прихватити концепт да постмодернизам може постојати независно од постмодерне реалности. Рећи да свет културе или друштвени живот нема упориште у реалности, да је више спектакл него реалност сама, не значи негирати постојање света, већ потенцирати крајњу неуобичајеност облика у коме егзистира. У грубим обрисима и за почетак, рећи ћу, дакле, да постмодернизам, као свеобухватана филозофска парадигма, на онтолошком нивоу представља став да је реалност створена, на епистемолошком нивоу да је знање флуидно и привремено, на методолошком нивоу да су интерпретативне и критичке методе најпогодније за проучавања плуралног друштва, те на аксиолошком нивоу да не постоји ниједан скуп вредности који је по аутоматизму бољу од неког другог скупа вредности.

Мишел Фуко ће као интелектуалну потку свога рада одредити разоткривање чињенице да су многе ствари које окружују човека и сачињавају шире људско окружење, ствари за које људи држе да су универзалне, заправо, резултат врло прецизних исто-

31) Lemert, C. *Postmodernism Is Not What You Think: Why Globalization Threatens Modernity*. op. cit., стр 26-31.

ријских промена.³²⁾ Ради се о отпору према концепту универзалног у људској егзистенцији, који показује арбитарност институција али и идентификују простор слободе који нам је још увек доступан, „универзализујући“ отпор према универзалном открива промене које би требало спровести или „ставити у погон“. По Жану Бодријару (Jean Baudrillard), као што је у првом пасусу већ сугерисано, модерност више не располаже са капацитетима да продукује оне коначности и референте, типа прогреса или хуманости, који су представљали неодвојиви део европске концепције просветитељства. Када стварност више није оно што је била, када можемо констатовати њено одсуство, или носталгија задобија свој потпуни смисао или све води ка паничном генерисању стварног, култура тендира ка томе да се утемели преко опресивне симулације хиперреалности (једне „измаштане“ стварности која захтева да буде једина).³³⁾ У том смислу, постмодерна култура не познаје бифуркацију на стварно и нестварно, на истиниту или лажну репрезентацију, она метаморфозира у „мање или више“ пријемчљиву симулацију ослобођену „тежине“ реалног, која прожима целину здања репрезентације као нешто што је по себи симулакрум (схваћен као слика или, прецизније, њен привид, као истина да ван ње саме нема неке друге истине на коју се реферира). Пошто постмодерна култура није више дисциплинована, условљена или „уцењена“ са ничим што би се могло регистровати ван ње саме, она раскида са репрезентацијом *per se* и постаје неспутана у конструисању измишљеног универзума без икакве тачке себи екстерног ослонца.

За Ричарда Рортија, опет, његова филозофија нема никакву намеру да кореспондира са стварима какве заправо или у стварности јесу, он одбацује идеју да свет или човек имају неку интринсичну природу.³⁴⁾ Репулзивност према интринсичној природи реалности, која, рецимо да би се избегле све потенцијалне несугласице, није *sous rature* већ нешто што треба потпуно одбацити, не значи да је постала екстринсична. Потенцирање напуштања истине која чека светлост окривања, не значи да смо открили да тамо изван нема никакве истине. Тврдећи како филозофија ретко кад представља *pro et contra* разматрање постављених теза, већ дијалошку ноторност имплицитно или експлицитно израженог надметања између

32) Martin, R. „Truth, Power, Self: An Interview with Michel Foucault“ у Martin, L. H., Gutman, H. и Hutton, P. H. (уп.) *Technologies of the Self*. The University of Massachusetts Press, Amherst, 1988, стр. 11.

33) Baudrillard, J. *Simulations*. Semiotext(e), New York, 1983, стр. 9-13.; Бодријар, Ж. *Симулакруми и симулације*. Светови, Нови Сад, 1991, стр. 10-14.

34) Rorty, R. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990, стр. 8-9.

укорењеног „речника-бревијара“ који постаје баријера, шум или сметња и половичног, недовршеног или нецеловиток вокабулара који доста магловито наговештава велике ствари, Рорти се опредељује за креацију, за замену старог са новим вокабуларом адекватним за опис различитих темата, али на начин да се не упушта у критику „анахроног“ речника, за прихватање нових лингвистичких образаца који ће инсистирати на новим облицима нелингвистичког понашања (нпр. прихватање нових друштвених институција). Поред тога, он сматра како се постмодернизам базира на идеји да осим социјализације и историјских околности, не постијни ништа дубље или априорније, што би на овај или онај начин служило као област за одређење човека.³⁵⁾

Лиргена Хабермаса држи да Фридрих Ниче (Friedrich Nietzsche, 1844–1900) представља првог декларисаног мислиоца постмодерне, који је решио да се у потпуности успротиви просветитељском пројекту са намером да деструира модернистички омотач разума као таквог, на начин да га дезавуише попут маске за ново примарно начело изражено као воља за моћ.³⁶⁾ За разлику од чињенице да модерност нуди напредак и еманципацију, чак и онда када јој припадајући теоретичари нису успели разрешити инхерентне проблеме, Ниче указује на појаву постмодерности, која одбацује напредак у знању и моралности, те нуди дисонанцу и борбу за надмоћност као своје базичне квалитете. За њега, у раној фази, која је за нас интересанта због горе скицираног ширег контекста, истина није ништа друго до простор метафора, метонимија и антропоморфизама.³⁷⁾ Она је збир људских односа који су поетски и реторички интензификовани, трансферовани и дотерани и који се након, дуже експлоатације, људима чине као фиксирани, канонизовани и облигаторни: истине су илузије за које смо заборавили да то јесу. Говорити истину значи лагати у сагласју са устаљеним конвенцијама, појам илузија се, дакле, јавља као еквивалент неосвешћеним лажима. Да би неко могао тврдити да је нешто лаж, он свакако мора располагати са одеређеним веровањем које дефинише лажно, па констатција да су лажи илузије сугерише да су све тврдње које називамо истине, заправо, лажи.

Ниче је битан за постмодернизам и зато што је инаугурисао перспективистичку доктрину. По њему, традиционално поставље-

35) Ibidem, XIII

36) Habermas, J. *The Philosophical Discourse of Modernity*. op. cit., стр. 85-88.

37) Према Clark, M. *Nietzsche on Truth and Philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990, стр. 65.

на објективност заправо представља бесмислени апсурд, он негира постојање знања по себи (чистог разума или апсолутне духовности), на начин да је ослобођено атрибута појединца који га је креирало, и приклања се тумачењу заснованом на некој специфичној тачки пројекције. Наиме, аналогно нужности перспективности гледања или посматрања, постоји само и перспективно знање.³⁸⁾ У првом случају се ради, да набројимо само неке факторе, о зависности од угла, удаљености или карактеристикама окружења, док се у потоњем случају ради о интересима и афектима. Држећи се трансфера оптичког перспективизма на епистемолошки план, можемо рећи да се базира на следећим одликама:³⁹⁾ (1) неки предмет сазнајемо из партикуларне перспективе, из позиције специфичних интереса и потреба, те је знање нужно повезано са одређеном перспективом (перспективистичка тврдња); (2) што је више перспектива у оптицају, што је више интереса ангажовано у сазнавању објекта, то ће наша концепција објекта бити валиднија, плуралитет перспектива је једнак бољем знању (плуралистичка тврдња); (3) никада не можемо исцрпiti све могуће перспективе објекта сазнавања, постоји бескрајно много тумачења интереса која су кредибилна, број перспектива је неограничен (тврдња бесконачности); и (4) постоји читав низ фактора који могу да деформишу наше знање о неком предмету, другим речима, одређени интереси и потребе изобличавају природу предмета („пуристичка“ тврдња).

Жан-Франсоа Лиотар (Jean-Francois Lyotard) је аутор изузетно познатог и утицајног дела *Постмодерно стање: извештај о знању* (*The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*),⁴⁰⁾ које је поднето као реферат Универзитетском савету при влади Квебека, а на захтев његовог председника. Питање је да ли постоји дело мањег обима са, макар чисто формалним, „прозаичнијим“ поводом за његово настајање и, симултано, са епохалнијим, „вертикалнијим“ утицајем на разумевање времена и света у коме живимо.⁴¹⁾ Било како било, за њега постмодернизам представља: (1) део садашњости,

38) Nietzsche, F. *On the Genealogy of Morality*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997, стр. 87.

39) Leiter, B. „Perspectivism in Nietzsche’s Genealogy of Morals.” у Schacht, R. (yp.) *Nietzsche, Genealogy, Morality: Essays On Nietzsche’s Genealogy of Morals*. University of California, Berkeley, 1994, стр. 344-346.

40) Lyotard, J. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. University of Minnesota Press, Minneapolis, [1979] 1984; Лиотар, Ж. *Постмодерно стање*. Братство-Јединство, Нови Сад, [1979] 1988; Lyotard, J. *Постмодерно стање: извештај о знању*. Ибис-графика, Загреб, 2005.

41) Види Schrifft, A. D. *Twentieth-Century French Philosophy: Key Themes and Thinkers*. Blackwell Publishing, Oxford, 2006.; Zima, P. V. *Modern/Postmodern: Society, Philosophy, Literature*. Continuum, London, 2010.; Sarup, M. *An Introductory Guide to Post-structuralism and Postmodernism*. Harvester Wheatsheaf, London, 1993.; и Hicks, S. R. C. *Explaining*

то јест модерног периода; (2) мисаону реакцију на садашњост; (3) повлачење из и критику стварног (он доводу у питање репрезентацију да би представио сублимирано); (4) тријумф проналажење нових правила игре; (5) одбијање носталгије за прошлoшћу; (6) покушај презентовања непредстављивог; (7) позиционирање времена, а не субјекта, као хероја; (8) давање предности означитељу; и (9) отклон према беспоговорном прихватању граматике и вокабулара језика, то јест играње са истим. Лиотар замењује тотализујући ракурс који на историју и друштво гледа преко великих наратива (метадискурса), попут дијалектике Духа, херменеутике смисла, еманципације рационалног или производног субјекта,⁴²⁾ те се окреће ка малим причама произашлим из хетерогених субјективних позиција појединаца и множине друштвених група.

По Лиотару, знање и моћ су једно те исто, а то се више или мање може третирати као заједнички именитељ постмодерне, као њен концептуални кредо, оба појма су синонимни са и воде ка затворима, забранама, селекцији и контролисаном јавном добру. Сагласно претходном, он се бави са процесом делегитимизације, губитком веродостојности два носећа велика наратива модерности, резултанти техничког и технолошког хипер-развоја у периоду после II светског рата, који је померио нагласак са циља делања на његова средства.⁴³⁾ Са једне стране, у политичкој варијанти, ради се о универзализујућем наративу где је субјект човечанство као херој слободе, док је са друге стране, у филозофској варијанти, нагласак стављен на производњу знања као циља по себи, што је испреплетано са претходним у смислу да се знање схвата као облик универзалне еманципације. Постмодерност не означава неку посебну епоху, она се заправо односи на анти-фундационалистички став, који надилази пуку легитимизацију стања неког садашњег тренутка. Ерго, постмодерност не прати модерност већ је стално присутни део њеног нуклеуса, изазивајући и одбацујући свеобухватне и тотализујуће мастер-наративе који служе за легитимизовање модернистичке праксе. Направићу једну малу дигресију, за постмодерност не важи модернистичко линеарно време, она комбинује „институције“ прошлости и будућности у форми онога шта ће бити, симултано бивајући и у једној и у другој позицији. Одбијајући да одобри метанаративе у етичком, политичком, естетском или метафизичком домену, Лиотар се окренуо ка филозофији разлике, не

Postmodernism: Skepticism and Socialism from Rousseau to Foucault. Scholargy Publishing, Tempe, 2004.

42) Lyotard, J. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge.* op. cit., стр. XIII

43) Ibidem, стр. 31-41.

само неизбежној већ и пожељној, оној која не види решење у неком вишем јединству, већ у дивергентности или дискордантности, па фаворизује аутентичност, специфичност и сингуларитет догађања, то јест догађаја.

За овај рад је, такође, од посебног интереса и дело *The Diffèrend: Phrases in Dispute*,⁴⁴⁾ којим су се покушале објаснити дијаметралне, корените и несамерљиве разлике у сфери дискурса, етике и политике. Лиотаров концепт *diffèrend* би био најближи појму расцепа или раскола. У питању је непремостива разлика, она која је потпуно несводљива, обележена одсуством било какве заједничке основе или подлоге, то јест непостојањем ниједног заједничког стандарда, на који би се неко могао позвати приликом просуђивања у вези онога што је другачије. *Diffèrend* се може дефинисати као конфликтни случај између најмање две стране који се не може праведно разрешити, јер не достаје правило расуђивања апликабилно на или за обе стране.⁴⁵⁾ Одустајање од великог наратива подразумева и одустајање од његове варијанте која се тиче правде или добра као продукта слагања свих заинтересованих страна. У том смислу, будући да се базира како на договору тако и на консензусу, демократска политика претпоставља метадискурс тога типа, па је за Лиотара питање од прворазредне важности начин доношења одлика у случају расцепа, у коме, по дефиницији консензус није могућ. Избор се може кретати од насиља до нове врсте политичког промишљања ствари које ће максимално уважавати расцепа у заједничком друштвеном простору. Тај заједнички простор треба испунити нормама које више функционишу у смеру минимализовања зла, одређеног као ускраћивање различитих могућности, него ка максимизовању добра. Напоменућу, Лиотаров појам *diffèrend* никако не треба мешати за Деидиним појмом *differance*, који ће доцније бити детаљније изложен.

Доминик Стринати (Dominic Strinati) као детерминишућа обележја постмодернизма идентификује:⁴⁶⁾ (1) појаву друштва у оквиру кога масовни медији и популарна култура представљају најважније и најмоћнији институције које профилишу све друге врсте друштвених односа, између културе и друштва је стављен знак једнакости (идеја да медији рефлектују ширу друштвену реалност је замењена идејом позиционирања самог друштва унутар

44) Lyotard, J. *The Diffèrend: Phrases in Dispute*. Manchester University Press, Manchester, 1988.

45) Ibidem, стр. XI

46) Strinati, D. *An Introduction to Theories of Popular Culture*. Routledge, London, 2004, стр.211-216.

оквира масовних медија, површни слој медијске презентације више не доводе до извитоперења неке стварности ван ње саме, она је, наиме, стварност сама); (2) апострофирање стила и волабилитета постаје све битније, знакови се користе због њих самих а не због неке корисности или дубљих вредности које репрезентује (последња тога је занемаривање квалитета попут уметничке ваљаности, интегритета, озбиљности, аутентичности, реализма, интелектуалне дубине и чврстих наратива- садржај, суштина и значење су постали бесмислени); (3) елиминисање дистинкције између високе културе (уметности) и популарне културе, постмодерна популарна култура не признаје „племениту“ различитост и „целестијалне“ претензије уметности; (4) чињеницу да због брзине и обима модерних масовних комуникација и лакоће и velocитета са којом се људи и информације могу селити са једног места на друго, време и простор постају мање постојани и разумљиви, а више збуњујући и некохерентни, што у стицају чини да постмодерна популарна култура бива културом ван историје, она не перципира историју као континуирани, линеарни наратив, као недискутабилни след догађаја; (5) скептичност постмодерне теорије према метанаративним поставкама (апсолутним, универзалним и свеобухватним системима знања и истине), према тотализујућим дискурсима и илузији „универзалне“ људске историје, за које држи да су дезинтегрисани, да губе на вредности и легитимности, те да су све више подложни крци.

За постмодернизам се може рећи:⁴⁷⁾ (1) да је метафизички посматрано, анти-реалистички, зато што одбија могућност независно постојеће реалности и фаворизује њену друштвено-лингвистички и конструктивистички одређену нарав; (2) да епистемолошки посматрано, одбија разум или било какав други метод као средство за реализацију објективног знања о реалности, а будући да у оптицај ставља друштвено-лингвистичке конструкте реалности, он наглашава субјективност, конвенционалност и несамерљивост тих конструкција; (3) да по питању људске природе полази од чињенице да су индивидуални идентитети највећим делом конструисани преко друштвено-лингвистичких група којима појединци припадају на нивоу етничитета, расе, пола и богатства, те да је евидентно присуство сталних сукоба између тих група, конфликта који се, услед елиминације разумности, решавају употребом камуфлиране или огољене силе са односима надмоћности, покоравања и потчињавања; и да (4) на политичком и етичком плану показује емпатич-

47) Hicks, S. R. C. *Explaining Postmodernism: Skepticism and Socialism from Rousseau to Foucault*. op. cit., стр. 6-7.

ност или наклоност према потлаченим и вољу за ангажманом на њиховој страни.

Наглашавајући да под постмодернизмом подразумева и период и облик теоретског промишљања друштва, Норман Дензин (Norman Denzin) држи да постмодерну друштвену теорију карактерише:⁴⁸⁾ (1) раскидање са велико-системским теоријама које друштво концептуализују као тоталитет; (2) снажна заокупљеност са кризом легитимитета и искуством које обележава модерни, компјутеризовани и медијима „прекривени“, светски културни систем; (3) помак у теоретизовању који превазилази феноменолошке, структурне, пост-структурне и критичке теоретске формулације; (4) радикална концептуализација језика, лингвистичке филозофије и прагматизма; (5) критику научног знања и реализма у касој капиталистичкој ери; (6) критику субјекта у друштвеној теорији; (7) повратак комодитету као главној теоретској проблематици; (8) усредсређеност на нестајање научних, религијских и уметничких метанаратива у свакодневном животу; (9) залагање за нову перцепцију социјалног, друштва језика и људског субјекта; и (10) коренисто неповерење у разум и науку као силе које ће довести до беневољентно постављеног утопијског друштва заснованог на консензусу, рационалној комуникативној акцији и људској слободи.

Направимо сада дистинкцију између пост-модернизма и пост-структурализма, уколико је та разлика уопште могућа или оправдана.⁴⁹⁾ Најгрубље речено, диференцирање пост-структурализма и пост-модернизма се може извести из чињенице да, уколико су теорије, пост-структурализам представља теорију знања и језика, док пост-модернизам теорију друштва, културе и историје. Ако и одбацимо постмодернистичко-постструктуралистички одијум према позитивистички „упегланим“, „скоцканим“ или прочишћеним дефиницијама, разликовање је „танко“ и подразумева супстанцијална преклапања или сличности, то јест хомеузичност (попут тендирања ка скептицизму, антифундационализму и, такође, инстинктивном противљењу ауторитету и сл.). Уосталом ако на постструктуралистичку страну ставимо, рецимо, Жака Дериду и Јулију Кристеву (Julia Kristeva), а другу страну дефинишемо као групу „флотирајућих аутора“, попут Мишела Фукоа, Жан-Франсоа Лиотара, чије сврставање зависи од коментаторског угла, ствари постају јасније. Наиме, мишљења сам да и постструктурализам и постмодернизам представљају делове ширег постмодерног инте-

48) Denzin, N. „Postmodern social theory.“ *Sociological Theory*, 4(2), 1986, стр. 194-195.

49) Agger, B. „Critical Theory, Poststructuralism, Postmodernism: Their Sociological Relevance.“ *Annual Review of Sociology*, 17, 1991, стр. 105-131.

лектуалног оквира, пејзажа, контекста или културе. Постструктурализам је, дакле, као и постмодернизам, широко засновани културни, филозофски и политички покрет који, захватајући многобројне спознајне дисциплине, подразумева одбацавање не само структурализма и његових метода већ и идеолошких премисе које му претхде или су неодвојиве од истог. Постструктурализам је сумњичав према културним извесностима које структурализам манифестује или прокламује као своје, према извесностима типа уверења да је свет интринично сазнатљив (што је компатибилно са раније идентификованом рортијевском поставком) и да структуралистичк машина за декодирање може разоткрити читав спектар системских шифри које покривају целину тога света.

Структурализам заправо почива на револуционарној и далекосежној лингвистичкој теорији Швајцарца Фердинанда де Сосира (Ferdinand de Saussure).⁵⁰ По њему, језик или *langue* представља релативно стабилни, подсвесно усвојени, знаковни систем са апстрактним правилима и прописима (унутрашњом или интерном граматиком и вокабуларом), који регулишу деловање дугачког низа његових дивергентних елемената карактеристичних за неку говорну заједницу, док говор или *parole* представља актуелну употребу језика у „ораторској“ варијанти, говорни чин који обухвата индивидуалну употребу језика. Језик (*langue*), дакле, представља у исто време друштвену институцију и систем вредности.⁵¹ Као друштвена институција, он је заправо уговор који неко, уколико жели да комуницира, мора прихватити у целости и као такав захтева одређени период учења. Као систем вредности, језик је сачињен од одређеног броја елемената, од којих је сваки истовремено еквивалент датом броју ствари и појам неке шире функције у којој је регистрован у неком разликујућем поретку у односу на друге вредности. Говор (*parole*) је, опет, појединачни чин селекције и актуализације. Сачињен је од комбинација или варирања којима говорни субјект користи језички код зарад изражавања властитог мишљења (тај продужени говор се може означити као дискурс) и од психо-физичик механизма преко којих екстеризују комбинаци-

50) Види Saussure, F. de *Course in General Linguistics*. Columbia University Press, New York, [1916] 2011; Сосир, Ф. Де *Онута Лингвистика*. Нолит, Београд, 1969.; Harris, R. *Language, Saussure and Wittgenstein: How to Play Games with Words*. Routledge, London, 1990.; Sim, S. „Postmodernism and Philosophy.“ у Sim, S. (yp.) *The Routledge Companion to Postmodernism*. Routledge, London, 2001, стр. 3-15.; Singh, I. „Language, Thought and Representation.“ у Singh, I. и Peccei, J. S. (yp.) *Language, Society and Power: An Introduction*. Routledge, London, 2004, стр. 17-35.; Storey, J. *Cultural Theory and Popular Culture: An Introduction (5th edition)*. Pearson-Longman, Harlow, 2009.; и Schrift, A. D. *Twentieth-Century French Philosophy: Key Themes and Thinkers*. Blackwell Publishing, Oxford, 2006.

51) Barthes, R. *Elements of Semiology*. Jonathan Cape Ltd., London, 1967, стр. 14-15.

је или варијације. Додао бих овде да се код може дефинисати као сет комуникативних диспозиција, те да се идеја кода према поруци односи као језик према говору (да би порука била разумљива обе комуникативне стране морају располагати са идентичним кодом).

Диференцијација језика и говора, заправо, представља диференцијацију структуре и догађаја. Језички знакови су конституисани из два дела: (1) означитеља, то јест речи (звучне представе или обрасца), и (2) означеног, то јест појма (идеје, концепта или менталне представе), који као комбинација преко чина мисаоно-духовног разумевања чине или обликују знак. Онога момента када је успостављена веза између означитеља и означеног у самом језику, за говорника она постаје „природна“ и недељива, мада је њихова повезаност арбитрарна. Нема разлога за симболичко изражавање појма преко неке тачно утврђене шеме или редоследа звукова или слова: однос између означитеља и означеног је производ конвенције, неког културног споразума. Арбитраност повлачи за собом и могућност мењања означитеља и означеног и, следствено, мењање или успостављање нових веза на нивоу „аутентичне природности“. За Сосирову лингвистику, поред разликовања језик-говор и означитељ-означено, релевантни су и бинарни опозити: синхронично-дијахронично и инфраструктурно-супраструктурно. Под појмом „синхронично“ подразумевају се структурне одлике језичког система у некој датој историјској тачки, док се појам „дијахронично“ реферира на историјску перспективу језика, на еволуцију његових елемената кроз различите историјске фазе. Коначно, инфраструктура се односи на скуп темељних односа који објашњавају супраструктуру, „површински“ структурални моменат који фунгира као доступан за посматрање и описивање (језик је инфраструктура говору).

Поред тога, значење је повезано са комбиновањем и селектовањем које може да се одвија по хоризонталној, синтагматској оси и по вертикалној, парадигматској оси. Хоризонтална оса указује на акумулацију значења њених различитих сегмената и то линеарно, после задње изговорене речи. У том смислу, реченици (рецимо: Терористи + су + напали + касарну.) неко може проширити смисао додавањем других делова (Терористи + су + напали + касарну + са + минобацачем + и + пешадијским + оружјем.). Када се ради о селекцији, о парадигматској оси, промена смисла се може реализовати заменом њених делова, на начин да се значење реченице може значајно променити (уколико се реч „терористи“ замени са „борци за слободу“ значење је радикално трансформисано). Таква реченичка констелација се може постићи без реферирања на кореспон-

дирајући стварност ван самог исказа или реченице. Због процеса комбиновања и селектовања, те односа између знака и референта базираног на арбитрарности, наш језик није пука манифестација, рефлексивна материјалне стварности света, он је пре концептуална мапа задужена за формулисање одређеног поретка нашег искуства, језик који говоримо игра значајну улогу у обликовању онога што за нас конституише реалност материјалног света.

Узимањем Сосировог језичког модела као егземплара структуралистичке анализе и његовом универзијализацијом, применом на системе уопште, „отворила“ се премиса да сваки систем располаже са специфичном интерном граматиком која управља њиховим функционисањем, па се њено откривање наметнуло као истраживачки императив *par excellence*. Оно што представља проблем за постструктуралисте код овакве поставке је мозаичко уклапање структуралистичких елемената, систем или наратив је перципиран тако да све савршено, „милиметарски“ пасује, нема „празних ходова“ и недовољно профилисаних, „лабавих“ циљева (сваки детаљ је постао битан у смислу структуре финалног производа, а наративи су се могли разврстати у специфичне жанровске групе, где су поједанчни случајеви манифестовали варирање средишњег темата). Стање „клонираниости“ наратива учинило је да анализа њихових граматика постане предвидљив ангажман са, такорећи, антиципираним налазима, за постструктуралисте је то значило да из структуралистичке аналитичке оперативности аутоматски следи и исход, аналитичка техника је, дакле, детерминисала резултат.⁵²⁾ Структуралистичко минимализовање случајности, креативности и неочекиваности, са констатованом сличношћу система, је директно супротно постструктуралистичкој аналитичкој амбицији изналажења и лоцирања несличности, разликовања и непредвидљивости.

Доведено до крајњих консеквенци и упркос томе што је Сосирова теорија језика релационистичке а не есенцијалистичке природе (значење је продуковано преко „дијакритичности“, разликовања а не преко односа један-на-један са стварима које затичемо у свету), Сосирову поставку знака ипак карактерише повишени степен јединства између означитеља и означеног, њихов, рекао бих, парадоксални „амалгам разлике“. Тај диференцирајући атрибут значења је резултат поделе или артикулације знакова („тачка“ није „воћка“, „мачка“, „праћка“ итд.), означено, то јест значење, је резултат неограничене интеракције или разликовања између Х означитеља, у језику не постоји нека кореспондирајућа консонанца или фиксираност између нивоа означитеља и означенога. Да

52) Sim, S. „Postmodernism and Philosophy.“ op. cit., стр. 5.

проблем буде још замршенији, никада нам није дата ни нека перификована бифуркација на означено и означитеља, процес није само теоретски бесконачан- он је и кружан. Наиме, означитељ се претапа у означено, а означено у означитеља: уколико је структурализам одвојио знак од референта, постструктурализам је претпоставио дистинкцију између означитеља и означеног. Додао бих овде и Бодријарово фазирање културног развоја од знака који прикрива постојање нечега до знака који прикрива непостојање било чега:⁵³⁾ (1) знак, дакле, прво представља одраз елементарне стварности; (2) потом, камуфлира и изобличује елементарну стварност; (3) онда, прикрива одсуство елементарне стварности; (4) да би, на крају, биле поништене било какве везе са реалношћу, знак постаје свој властити, „ортодоксни“ симулакрум. Притом, симулација значи претварање, изигравање или „инсенацију“ да јесте оно што није, док прикривање значи сакривање онога што јесте, прикривање принцип реалности оставља потпуно нетакнутим, док симулација, у своме максимуму, реверзира и „декапитира“ сваку референцију. Ерго, прикривати Ништа, значи употребити симулацију за формулацију симулакрума, па је прикривање Ничега еквивалент симулације.

У филозофском опусу Жака Дериде језички означитељ никада није директно повезан са означеним, идентичност речи и ствари или мисли није могућа, они никада нису једно. Сосиров модел знака се базира на претпоставци да означитељ и означено представљају две различите стране једног истог новчића или папира, док код Дериде означитељ и означено перманентно раскидају везу у бескрајном низу нових комбинација. Док би се структуралистичка поставка могла представити као симетрични ланац на чијој се свакој карици са једне стране налази означитељ а на другој страни означено, дотле је нова поставка сличнија безграничној тканини или мрежи где ниједан елемент или компонента нису фикирани већ се налазе у сталном процесу размене и кретања, они нису коначно дефинисани, већ се све налази и може се пратити у/до свега другог.⁵⁴⁾ Дериде третира као велику илузију заснованост филозофије Запада на „метафизици присуства“, на премиси да је целокупно значење речи (и означитељ и означено, и акустична представа

53) Baudrillard, J. *Simulations*. op. cit., стр. 11.; Бодријар, Ж. *Симулакруми и симулације*. cit., стр. 10.

54) Види Derrida, J. *Margins of Philosophy*. The Harvester Press, Brighton, 1982.; Eagleton, T. *Literary Theory: An Introduction*. Blackwell Publishing, Oxford, 1996.; Sarup, M. *An Introductory Guide to Post-structuralism and Postmodernism*. Harvester Wheatsheaf, London, 1993.; Sim, S. „Postmodernism and Philosophy.“ op. cit., стр. 3-15.; и Сорић, М. *Концепти постмодернистичке филозофије*. Властито издање, Задар, 2010.

и идеални концепт) присутно у говорниковом уму, тако да не може бити одклона у његовом комуницирању са слушаоцем. Поједноставимо, означитељ „цвет“ указује на идеју „цвета“, прави цвет, заправо, није присутан, знак маркира „одсутно присуство“: уместо референтног објекта ми ангажујемо знак, чије је значење увек одложено или одгођено. У том смислу, Дерида развија само провизорно идеју или концепт, а више могућност, који назива *différance*, неологизам и неографизам који је произашао из француске речи *différence*, то јест од глагола *différer*, који у исто време значи и по природи различит и одложити или одгодити. Ово никако не треба тумачити на начин да код Дерида можемо регистровати, оно што је карактеристично за Рортија, одбацивање појма истине, јер то схватање може бити недоследно, али се без њега никако не може.⁵⁵⁾

Слажем се, мишљења сам, да ништа није, нити ће икада бити, дато „до краја“ у знаковима. Нагласио бих: у својој целокупности да, али у својој потпуности не. Када кажем целокупност онда алудирам на знаковност људи, на чињеницу да ван знакова нема нас, света или истине, ми смо и знакови и преко знакова- наша стварност је знаковне природе. Међутим, та покривеност или легурисаност са знаковима не значи и могућност целовитог самопредстављања преко исказаног или написаног, јер, уопштено, свака употреба знакова повлачи за собом да је моје значење у неком „раскораку“, да је „расцепано“, да није једно са самим собом или, још слободније, да није једнако само себи. Оно је поред тога и екстензивно прикривајуће, рекао бих „широко и плитко“, и фрагментирано, рекао бих несвеобухватно и неспојиво. У игри није само моје значење већ и сам Ја, језик није само оруђе са којим се служим, он је и оно од чека сам саздан, па претпоставка да сам неки „ентитет-калуп“ са јасним и постојаним координатама и неком несумњивом јединственошћу, пада у воду. Одсутност правога мене у представљању другима је допуњена одсутношћу мене у заокруженом представљању самом себи. Међутим, ја не могу поништити знаке ни у ономе што мислим, ни у ономе што мислим о властитом мишљењу, чак ни у ономе што осећам, у ономе што је моја духовност или душевност, ерго, ја никада не могу досегнути или искусити пуно, до краја изведено, стапање са самим собом. Одсуство тога типа јединства, мене са самим собом, не значи да Ја располажем са неким чистим значењем, интенцијама или искуством, неким *virgo intacta* сопством, које је „дефлорисано“, извитоперено или замрљано језиком као инструментом или медијумом, зато што је језик незаобилазан као храна коју једем, вода коју пијем или ваздух који

55) Putnam, H. *Renewing Philosophy*. Harvard University Press, Cambridge, 1992, стр. 108-109.

дишем, Ја не могу да имам неко пурификовано значење или искуство *in genere*, ја сам увек овако или онако, понекад инстант, „разблажена варијанта“ концентрата самог себе.

Жак Дерида је креатор и академски доста утицајног концепта деконструкције, који се реферира на концепт позитивне деконструкције Мартина Хајдегера (Martin Heidegger),⁵⁶⁾ разграђивања читавог низа погрешних интерпретативних стратума у циљу откривања аутентичног појма битка, а зарад историјске условљености његовог садашњег поимања и реконструкције његовог генуинитетног разумевања. Деконструкцију можемо да одредимо као демонтажање или разлагање концептуалних противречности, као растављање хијерархијски устројеног система мишљења, који после тога може бити постављен унутар другачијег текстовног значења, то јест попут пажљивог тражења апорија, слепих тачака или момената интерне противречности, где текст нехотице открива дисхармоничност између реторике и логике, између онога што свесно жели рећи и онога што је, насупрот томе, присиљен говорити.⁵⁷⁾ Поред унутрашњих лингвистичких контрадикција, деконструкција, дакле, манифестује и чињеницу да одређене реторичке форме, као што су бинарне супротности између субјекта и објекта, појавности и реалности, ума и тела, мушкарца и жене, себе и других или говора и писања, воде ка успостављању хијерархије вредности, па је један од најважнијих деконструктивистичких циљева ангажман на плану оспоравања стратегија укључења и искључења, продукованих од стране споменутих бинарних супротности. Идеја је да свет представља текст или неки размештај међусобно прожимајућих текстова у сталном процесу писања и поновног писања.⁵⁸⁾

In medias res, деконструкција није усредсређена на способност језика да репрезентује стварност, већ на способност језика да конструише реалност, она није изворно упућена на капацитет моћи да ограничи делање или прохтеве, њена концептуална жижа је капацитет моћи да конструише идентитете (унутар хијерархијски постављених искуствених категорија и друштвених структура) и да тако „испровоцира“ одређене облике делања или прохтева. Ради се, заправо, о следећим деконструктивистичким карактеристикама: (1) немогућности да се неки текст сведе на једну супстанцијалну поруку, исти текстуални предлогак се може интерпретирати на више легитимних начина, не постоји неки моно-супстрат или петрификована есенција, сама интерпретација зависи од историј-

56) Види Хајдегер, М. *Битак и вријеме*. Напријед, Загреб, 1988.

57) Norris, C. *Derida*. Harvard University Press, Cambridge, 1987, стр. 19.

58) Thiele, L. P. *Thinking Politics: Perspectives in Ancient, Modern, and Postmodern Political Theory*. op. cit., стр. 78.

ских датости и распореда моћи; (2) критици бинарних опозиција у смислу да сваки пол бинарне осе зависи од онога другог, ради се о форми њихове интегрисаности, где између њих постоји значајан број суптилних нијанси, а не само непремостива разлика и *privilegium prioritatis* једног пола (категорије, елемента и сл.) над другим; (3) отклону према метафизичкој поставци историје базираној на њеној рационалности, интелигибилности, телеологичности, контролисаности и каузалности, то јест према “природности” политички мотивисаних историјско-реконструктивистичких наратива, деконструктивистичка генеалогичка лудске историје потенцира контингентност историјске продукције њеном денатурализацијом, деесенцијализацијом и дереификацијом.

Све претходно би било помало недовршено, ако се не би поменула Хана Арендт, чија се јединственост најчешће мери посебношћу и у мишљењу и у, такозваном, „свакодневном, обичном животу“, што је у овом случају, по мени, пренапрегнута детерминистичка дистинкција. Она је, пре, једна аутентична ауто-наративна формација, један арентовски наративни алгоритам анти-инструменталистичког мишљења и живљења. Остављајући по страни то импресивно прожимање и живљења које је мишљења и мишљења које је живљење, „осмозу“ језика мишљења и језика живљења, што је по себи постмодернистичка констелација *par excellence*, можемо констатовати две теме које су заједничке постмодернизму и стваралачком опусу Хане Арендт.⁵⁹⁾ Као што је то већ раније сугерисано, за постмодернистичку теорију, друштво је „вишег“ концептуалног ранга од појединца, појединац је друштвено обележен, одређен или инсталиран од самог рођења, његово мишљење, осећања, уверења и избори су друштвено конструисани, акценат је стављен на повезаност лудских јединки. Поред претходног, у оптицају је и постмодернистички темат „недовољности разума“, од оне врсте за коју су просветитељски мислиоци држали да ће обезбедити свет као боље место за живот у односу на премодерну констелацију.

Због тога што се тај разум може користити као критеријум за дихотомију на рационалне, „потпуно лудске“ јединке, и на нерационалне, незреле, дивље, криминалне и/или нецивилизоване, „недовољно лудске“ јединке, за разум се може рећи да је доминантно оријентисан ка успостављању једног и јединственог стандарда за одређивање онога што је „лудско“, те, као такав, служи за оправдање третмана, затварања, кажњавања, искључивања, то јест, општег односа према онима који не испуњавају те стандарде. Иако,

59) McGowan, J. *Hannah Arendt: An Introduction*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1998, стр. 36-38.

дакле, постоји евидентно преклапање са делом Хане Арент у ова два елемента, она, ипак, у првом случају, и поред тога што сматра да је идентитет нешто што је неодвојиво од других и да има смисла само онда када је у неком окружењу, високо позиционира слободу и „рађање“, схваћено као увођење новума насценцијом сваке људске индивидуе и као последице чина делања. У другом случају, она је високо критична према модернистичкој пројекцији прогреса, по којој је данас боље него јуче, а сутра боље него данас, али њена сумњичавост према разуму није потпуна, филозофија је и даље незаобилазан извор за формулисање начина живота док је „мишљење“ позиционирано као од суштинске важности за чињење доброг и пренебрегавање злог. Тежиште незадовољства Хане Арент са модерношћу се може одредити као немогућност обезбеђивања адекватног политичког простора за пуни плуралитет идентитета генерисаних преко деловања са другима или насупрот другима, то јест међу другима. Ерго, за њу модерност представља погодно тло за развој тоталитаризма услед три промене у становиштима које доноси: (1) отколоне од делања усмереног ка откривању идентитета ка економски награђеном раду; (2) отклоне према интензивном учествовању у политичком ка интересовању за друштвено; и (3) оутклон од усредсређености на слободу ка удредређености на живот. То доводи до исфорсираности индивидуалног и запостављања политичке сфере до тачке када је облитерација модерности како пожељно тако и изводљицо.

Када говоримо о политици најчешће подразумевамо ангажовање, примарно јавне, моћи, социјално, не нужно легитимизованог, пропулзивног момента, који делује, то јест утиче, на људе на начин да стреме ка одређеним циљевима или прихватају одређене норме као усмеравајуће или уређујуће факторе њиховог заједничког опстојања: у игри је начин или принцип њене акумулације, упражњавања и дистрибуције.⁶⁰⁾ Политика је манифестација употребе управљачке моћи зарад регулисања друштвене интерактивности и алокације оскудних ресурса на линији задовољавања одређених појединачно профилисаних потреба. Међутим, она се не своди само на ту димензију, она је битан фактор и у одређивању начина на основу кога се те потребе креирају и артикулишу, те у одређивању односа који их обележавају. Политика претходи и превазилази расподелу оскудних или ограничених ресурса и реализацију индивидуалних хтења, јер је директно инволвирана у формулисање и разумевање наших ресурса, интереса, односа и себе као поједннаца.

60) Thiele, L. P. *Thinking Politics: Perspectives in Ancient, Modern, and Postmodern Political Theory*. op. cit., стр. 65-99.

Носећа карактеристика овакве поставке је модернистички индивидуалистички контекст, пресупонирани појединац као независни актер и аутономни морални агент, чији начин узајамног деловања са другом појединцима и начин на основу кога се уобличава и развија политичка заједница у смислу резултата те мутуалности представља истраживачки нуклеус модерне политичке теорије и науке. Индивидуалистичко поимање моћи трихотомно кумулира око следећих проблемских целина:⁶¹⁾ (1) природе и степена моћи са којом располажу одређени појединци; (2) природе политичких процеса и институција задужених за поделу и управљање са моћи појединца; и (3) моралних и рационалних стандарда које појединац мора да упражњава зарад вршења власти или отпора истој.

За оне либерале који прихватају горе скицирани индивидуалистички концепт, тежишна претпоставка је преполитичка позиција аутономног агента. Ерго, појединци конституишу политику, а не политика појединце. Такво становиште је у супротности са комунитаристичким правцем, који фаворизује битност обликовања или култивисања ставова, вредности и понашања чланова политичке заједнице, у смислу одржавања друштвеног живота и политичког друштва. Начела која су повезана са индивидуалном аутономијом и друштвеним поретком се не могу третирали као аисторијске истине, већ као области које директно зависе од шире датог амбијента, сплета оваквих или онаквих историјских и културних околности. Такво поимање политике није искључиво базирано на делању које је профилисано реализацијом појединачних интереса, већ се тиче и формулисања идентитета, онога шта неке јесте и како бива оно што јесте. У том смислу, комунитаристичка поставка је слична ономе што срећемо у постмодернистичкој теоретској сфери. Међутим, док комунитаризам остаје заробљен у потенцирању традиционалних средстава у обликовању моралних идентитета (попут јачања породице, државног интервенционизма зарад потстицања културног и етичког испољавања или потребе за повећањем степена друштвене уређености), са идејом да би појединци требало да буду фузионисани у добро организовану друштвену целину, постмодернистички приступ ставља акценат на компетитивну димензију идентитета проистеклих из друштвених и политичких институција, на разлику и разнородност (сложених, вишеслојних и еволутивних) идентитета.

Логика идентитета, карактеристична за филозофски и теоретски дискурс који пориче и потискује диверзитет, је обележена пројекцијом ентитета преко унификујућег супстрата, а на уштрб

61) Ibidem, стр. 70.

процеса или релације.⁶²⁾ Не постоји начи да се из простора идентификовања онога што јесмо елиминише чињеница да то чинимо преко дистингвирања у односу на друге, свако тотализовање идентитета, његово редуковање, хереметизовање или оклузовање, ће условити да и друге, тим „осиромашеним“ укалупљивањем, перципирамо као сведене, једно-димензионалне или „малокрвне“. Ерго, за политички ракурс истраживачки интересантан локус није констатовање факта да сви имамо идентитете, него који ће фрагмент наших идентитета бити у првом плану, који ће бити постигнут у други план, како наши идентитети метаморфозирају и какву ће врсту односа формирати под утицајем уважавања разлика. Модернистичка усмерење супсумира хотимично индивидуално упражњавање моћи, појединца схваћеног као аутономног агента са фиксираним природом и релативно стабилним, персистентним и слободно изабраним интересима, док постмодерна оријентација претпоставља појединачне и колективне идентитете оформљене протоком времена унутар одређеног друштвеног контекста и интересе проистекле из тих идентитета.

Не одбацајући значај структуралистичког „глорификовања“ моћи агрегиране на нивоу управљачке и економске елите, постмодернистички ракурс инсистира на томе да то нису једини институционални локуси који не само да утичу на наше животе већ их и уобличавају. Наиме, ради се о читавој плејади протејских друштвених снага одговорних за продуковање различитих идентитета, о усмерености на дискурзивне социјалне „албуме“ преточене у обичајне системе, који прожимају друштво и генеришу друштвене идентитете. Њихово проучавање треба бити реализовано парцијално и одоздо-нагоре, преко индивидуалних пракси, партикуларних институција и појединачних догађаја, који су по себи производи типа моћи смештеног у епицентар наших истраживачких напрезања. Наравно, никада не треба пренебрегнути, како је то већ експлицитно и речено, да је неко засебно истраживачко стајалиште, такође, већим делом ефекат неког типа друштвене моћи. Постмодернистичко одбацивање постојања неке петрификоване суштине која дефинише човечанство или људскост, никако не имплицира да човек може да буде оно што му „падне на памет“.⁶³⁾ Идентитети свакако нису улоге које се могу мењати као одећа на дневној основи, већ сложене матрице норми и жеља, мишљења и понашања,

62) Young, I. M. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton University Press, Princeton, 1990, стр. 98.

63) Thiele, L. P. *Thinking Politics: Perspectives in Ancient, Modern, and Postmodern Political Theory*. op. cit., стр. 80.

за чије је формирање потребно време директно пропорционално интегрисању у густе друштвене мреже. На тој линији, постмодерна усмереност ка политици претпоставља мулти-димензионалну конструкцију идентитета, које није лако променити. Мулти-димензионалност можемо схватити као продукт вишеслојног социјалног окружења, као чињеницу да смо чланови, учесници и субјекти различитих група, асоцијација, организација и односа који формирају наше ставове, вредности, понашање и, следствено, саморазумевање.

*
* *

Време које живимо је постало време коме не желимо да припадамо, свет који сачињавамо као да није свет који прихватamo, стварност је постала толико удаљена од модернистичких обећања напретка, једнакости, толеранције, слободе и мира да запитаност о томе шта овај свет јесте метаморфозира у „увредљиву“ енигму, која у теоретском универзуму кулминира као перпетуирање радикализованих спорења, док на плану стварног живота потискује и извитоперује универзум људске духовности. Већи део онога што нас системски окружује или чему системски припадамо, што нас „апсорбује“ или „раздваја“, те онога у шта верујемо је постало провизоријум, једина извесност је стална неизвесност. Човек, како то каже Бенедето Кроче (Benedetto Croce), више не верује, попут старих Хелена, у срећу земаљског живота, нити, попут хришћана, у срећу оностраног живота, нити попут деветнаестовековних оптимистичких филозофа у срећну будућност *homo sapiens-a*.⁶⁴⁾ Остављајући по страни неке дубље расправе о срећи, рећи ћу да фрагментирани човек овога тренутка није „анти-еудемонистичан“, он је више биће равнодушности, прецизније- неделикатне, баналне „среће сплина“, у оквиру које је индивидуалистички обојена апоричност и амбивалентност среће њена једина могућа егзистенција. Дошло се до једне сасвим неуобичајене позиције: уколико су сазнати или осетити, то јест нека комбинација духовности и чулности, раније, били предуслов среће, данас се прво региструје срећа па се онда креће ка разумевању или осећању исте. Срећа више није потребан когнитивни, етички или емоционални ослонац, она га сама продукује. Идеја је да је срећа „споља“ а не „изнутра“, да се „троши“ а не да се „ствара“, срећа се нуди а не досеже, она је „синтетичка“ и „хетерономна“, а не „аутентична“ и „аутономна“. Међутим, и тиме ћу завршити ову кратку парентезу, она никада не би могла да

64) Према Kumar, K. *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of the Contemporary World*. Blackwell Publishing, Oxford, 1995, стр. 90.

буде таква, да није постала спектакл себичне жеље- постмодерни „дезидеријум“, што је чини другачијом од традиционалистички сакрализоване варијанте (среће врлости и поштовања реда) или модернистички омасовљене варијанте (среће унисоне идеје водиле).

Истина је да ишчитавање већег броја постмодерних дела подразумева како захтевну филозофску ерудицију (у нашем случају то подразумева и адекватну „поткованост“ у сфери политичке теорије) тако и „дубинско“ полихисторство *in genere*. Поред тога, многи постмодернистички термини су или потпуно нови или су нека неологистичка комбинација познатих појмова.⁶⁵⁾ Такво стање ствари је усмерено ка апострофирању флексибилности и неодређености језика, који са на овим просторима често схватају као оправдање за метеолошки дискурс или дискурс „сциентизованог лупетања“: као покриће за незнање, конфузност и неспособност у форми високопарног неразумљивог научног мистицизам или бесмислене квазинаучне логорејичности. Не постоји, дакле, језик који би до краја одражавао природу и који би, као такав, био изузет од додатних објашњења, тумачења и дефинисања, инвенције „новог језика“ чија је сврха објашњење неког односног језика. Форсирање постојања савршеног, недискутабилног или „инфалибилитетног“ језика, чак и када је математика у питању, је позитивистичка фантазмагорија, моћна тираноидна фантазмагорија која сваки другачији приступ, тугаљиво надмено и самоуверено, дифамира и гура у други план. Постмодернисти никада нису тврдили да истине нема, за њих је само много важније, од успостављања односа између истине и метода, схватити како ниједан метод није вредносно неутралан, то јест регистровати зависност метода од одређених теоретских претпоставки и перспектива. Шире посматрано, ради се о томе да не постоји само једна потпуно прихваћена реалност која је изражена само једним језиком. Неквантитативна упућеност постмодерниста на реалност није спорна. При томе, нерепрезентативистичка и непозитивистичка теорија знања постмодернизма се не може бркати са одрицањем постојања било какве реалности. Код постмодернизма се заправо ради о посвећивању пуне критичке пажње начину путем кога култура и дискурс, који су непроблематично реални, конструишу представу о свету, то јест његово значење. При томе, свет није само текст, али сви текстови су светови, заокружене друштавене целине оних којих пишу и оних који ишчитавају, те преко којих се врши емисија и рецепција моћи. Постмодернистичка прегнућа нису, дакле, усредређена на откривање фундамента и услова исти-

65) Види Agger, B. „Critical Theory, Poststructuralism, Postmodernism: Their Sociological Relevance.“ *Annual Review of Sociology*, 17, 1991, стр. 105-131.; Agger, B. *The Virtual Self: A Contemporary Sociology*. Blackwell Publishing, Oxford, 2004.

не, већа ка откривању, супростављању и раду против политичких изопачења нашег времена, то јест ка начинима упражњавања моћи зарад друштвених промена.

ЛИТЕРАТУРА

- Agger, B. „Critical Theory, Poststructuralism, Postmodernism: Their Sociological Relevance.“ *Annual Review of Sociology*, 17, 1991, стр. 105-131.
- Agger, B. *The Virtual Self: A Contemporary Sociology*. Blackwell Publishing, Oxford, 2004.
- Baudrillard, J. *Simulations*. Semiotext(e), New York, 1983.
- Бодријар, Ж. *Симулакруми и симулације*. Светови, Нови Сад, 1991.
- Bernstein, R. „Introduction.“ у Bernstein, R. (ур.) *Habermas and Modernity*. MIT Press, Cambridge, 1985, стр. 1-32.
- Best, S. и Kellner, D. *Postmodern Theory: Critical Interrogations*. Guilford Press, New York, 1991.
- Bevir, M. *Democratic Governance*. Princeton University Press, Princeton, 2010.
- Brown, W. *Politics Out of History*. Princeton University Press, Princeton, 2001.
- Butler, C. *Post-modernism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2002.
- Clark, M. *Nietzsche on Truth and Philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Davis, C. *After Poststructuralism: Reading, Stories and Theory*. Routledge, London, 2004.
- Demerarh, N.J. „Postmortemism For Postmodernism.“ *Contemporary Sociology*, 25 (1), 1996, стр. 25-27.
- D'Entreves, M. P. и Benhabib, S. (ур.) *Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on The Philosophical Discourse of Modernity*. The MIT Press, Cambridge, 1997.
- Denzin, N. „Postmodern social theory.“ *Sociological Theory*, 4(2), 1986, стр. 194-204.
- Derrida, J. *Margins of Philosophy*. The Harvester Press, Brighton, 1982.
- Eagleton, T. *Literary Theory: An Introduction*. Blackwell Publishing, Oxford, 1996.
- Edgar, A. *The Philosophy of Habermas*. Acumen Publishing Limited, Durham, 2005.
- Faubion, J. D. (ур.) *Michel Foucault Essential Works: Power*, Penguin, Harmondsworth, 2002.
- Foucault, M. „Truth and power.“ у Faubion, J. D. (ур.) *Michel Foucault Essential Works: Power*, Penguin, Harmondsworth, 2002, стр. 111-134.
- Gane, N. *Max Weber and Postmodern Theory: Rationalization versus Re-enchantment*. Palgrave, New York, 2002.
- Garrard, G. *Counter-Enlightenments: From the Eighteenth Century to the Present*. Routledge, London, 2006.
- Gibbins, J. R. и Reimer, B. „Postmodernism.“ у Van Deth, J. W. и Scarbrough, E. (ур.) *The Impact of Values*. Oxford University Press, Oxford, стр. 301-322.

- Giddens, A. *Politics, Sociology, and Social Theory: Encounters with Classical and Contemporary Social Thought*. Stanford University Press, Stanford, 1995.
- Grant, I. H. „Postmodernism and Politics.“ у Sim, S. (yp.) *The Routledge Companion to Postmodernism*. Routledge, London, 2001, стр. 28-41.
- Grant, I. H. „Postmodernism and Science and Technology.“ у Sim, S. (yp.) *The Routledge Companion to Postmodernism*. Routledge, London, 2001, стр. 65-78.
- Graves, F. P. *Peter Ramus and the Educational Reformation of the Sixteenth Century*. The Macmillan Company, New York, 1912.
- Habermas, J. „Modernity versus Postmodernity.“ *New German Critique*, 22, 1981, стр. 3-14.
- Habermas, J. *The Philosophical Discourse of Modernity*. Polity Press, Cambridge, 1987.
- Hamilton, P. „The Enlightenment and the Birth of Social Science.“ у Hall, S. и Gieben, B. (yp.) *Formations of Modernity*. Polity Press, Cambridge, 1992, стр. 17-71.
- Hammond, P. *Media, War and Postmodernity*. Routledge, London, 2007.
- Harris, R. *Language, Saussure and Wittgenstein: How to Play Games with Words*. Routledge, London, 1990.
- Hicks, S. R. C. *Explaining Postmodernism: Skepticism and Socialism from Rousseau to Foucault*. Scholary Publishing, Tempe, 2004.
- Hinde, J. R. *Jacob Burckhardt and the Crisis of Modernity*. McGill-Queen's University Press, Montreal & Kingston, 2000.
- Holloway, E. R. *Andrew Melville and Humanism in Renaissance Scotland 1545–1622*. Brill Academic Publishers, Leiden, 2011.
- Katz, A. *Postmodernism and the Politics of „Culture“*. Westview Press, Oxford, 2000.
- Kompridis, N. *Critique and Disclosure: Critical Theory between Past and Future*. MIT Press, Cambridge, 2006.;
- Kumar, K. *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of the Contemporary World*. Blackwell Publishing, Oxford, [1995] 2005.
- Leiter, B. „Perspectivism in Nietzsche's Genealogy of Morals.“ у Schacht, R. (yp.) *Nietzsche, Genealogy, Morality: Essays On Nietzsche's Genealogy of Morals*. University of California, Berkeley, 1994, стр. 334-357.
- Lemert, C. *Postmodernism Is Not What You Think: Why Globalization Threatens Modernity*. Paradigm Publishers, Boulder, [1997] 2005.
- Lyotard, J. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. University of Minnesota Press, Minneapolis, [1979] 1984.
- Лиготар, Ж. *Постмодерно стање*. Братство-Јединство, Нови Сад, [1979] 1988.
- Lyotard, J. *The Différend: Phrases in Dispute*. Manchester University Press, Manchester, 1988.
- Martin, R. „Truth, Power, Self: An Interview with Michel Foucault.“ у Martin, L. H., Gutman, H. и Hutton, P. H. (yp.) *Technologies of the Self*. The University of Massachusetts Press, Amherst, 1988, стр. 9-16.
- McGowan, J. *Hannah Arendt: An Introduction*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1998.
- Nietzsche, F. *On the Genealogy of Morality*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

- Norris, C. *Derida*. Harvard University Press, Cambridge, 1987.
- Ong, W. „Ramist Method and the Commercial Mind.“ *Studies in the Renaissance*, 8, 1961, стр. 155-172.
- Ong, W. *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*. University Of Chicago Press, Chicago, [1958] 2004.
- Putnam, H. *Renewing Philosophy*. Harvard University Press, Cambridge, 1992.
- Reed, I. A. *Interpretation and Social Knowledge: On the Use of Theory in the Human Sciences*. The University of Chicago Press, Chicago, 2011.
- Rorty, R. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Rossi, P. *Logic and the Art of Memory: The Quest for a Universal Language*. Continuum, London, 2006.
- Sarup, M. *An Introductory Guide to Post-structuralism and Postmodernism*. Harvester Wheatsheaf, London, 1993.
- Saussure, F. de *Course in General Linguistics*. Columbia University Press, New York, [1916] 2011. Routledge. London, 2001.
- Schram, S. „Return to Politics: Perestroika and Postparadigmatic Political Science.“ *Political Theory*, 31(6), 2003, стр. 835-851.
- Schrift, A. D. *Twentieth-Century French Philosophy: Key Themes and Thinkers*. Blackwell Publishing, Oxford, 2006.
- Searle, J. R. „Rationality and Realism, What Is at Stake?“ *Daedalus*, 122(4), 1993, стр. 55-83.
- Sim, S. „Postmodernism and Philosophy.“ у Sim, S. (yp.) *The Routledge Companion to Postmodernism*. Routledge, London, 2001, стр. 3-15.
- Singh, I. „Language, Thought and Representation.“ у Singh, I. и Peccei, J. S. (yp.) *Language, Society and Power: An Introduction*. Routledge, London, 2004, стр. 17-35.
- Smart, B. *Postmodernity*. Routledge, London, 1993.
- Сосир, Ф. де *Опита лингвистика*. Полит, Београд, 1969.
- Сорић, М. *Концепти постмодернистичке филозофије*. Властито издање, Задар, 2010.
- Стојановић, Ђ. „Однос етике и политике: од реалистичког ка пост-структуралистичком приступу проблему.“ *Српска политичка мисао*, 30(4), 2010., стр. 11-28.
- Стојановић, Ђ. и Ђурић, Ж. *Анатомија свремене државе*. Институт за политичке студије, Београд, 2012.
- Storey, J. *Cultural Theory and Popular Culture: An Introduction (5th edition)*. Pearson-Longman, Harlow, 2009.
- Strinati, D. *An Introduction to Theories of Popular Culture*. Routledge, London, 2004.
- Thiele, L. P. *Thinking Politics: Perspectives in Ancient, Modern, and Postmodern Political Theory*. Chatham House Publishers, New York, 2002.
- Хајдегер, М. *Бутак и вријеме*. Напријед, Загреб, 1988.
- Young, I. M. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton University Press, Princeton, 1990.
- Zima, P. V. *Modern/Postmodern: Society, Philosophy, Literature*. Continuum, London, 2010.

Djordje Stojanovic

**TREATISE ON POSTMODERNISM,
SOCIETY AND POLITICS:
QUAECUMQUE AB X DICTA ESSENT,
COMMENTITIA ESSE**

Resume

The main research intention of this monographic study is more comprehensive understanding of post-modernist discourse and refutation of the most common conceptual misconceptions and critical stereotypes associated with it. The first part deals with general epistemological and methodological assumptions associated with postmodernism, second part trying to define the basic principles of modernity and modernism, while the third part deals with the basic principles of post-modernity and postmodernism. Today, for a significant number of “theoreticians and practitioners,” of this or that academic orientation and rank, there is nothing that would attract so strong, persistent and blatant intolerance as is the case with the ideas of postmodernism. The intention of this monographic study, therefore, is to identify the focal positions of postmodern discourse and, in that process, to demystify or amortize all those superficial, ignorant and malicious interpretations that are associated with definition of postmodernism. This can, by changing perspective and by expanding intellectual horizons, contribute to a clearer siting of external and internal Serbian power construct, in which the Serbian state is „caught“ and by which Serbian state „hunts“, and complete understanding of the fragmentation of Serbian society and identity issues.

Key words: postmodernism, modernism, identity, structuralism, post-structuralism, Enlightenment, traditionalism, discourse, narrative.

* Овај рад је примљен 10. јула 2013. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 04. септембра 2013. године.

Урош В. Шуваковић

Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет, Катедра за социологију

ТРАНЗИЦИЈА И МОДЕРНИЗАЦИЈА *

Сажетак

У раду се износе резултати теоријско-емпиријског истраживања односа процеса транзиције и модернизације. У методолошком поступку примењена је теоријска анализа класичних схватања о модернизацији и њеним вредностима, као и секундарна анализа садржаја емпиријских података о резултатима процеса транзиције, пре свега на примеру Србије. Основна теза која се испитивала јесте да је транзиција, иако спровођена и идеолошки образлагана као модернизација, заправо представљала антимодернизацијски, неоконзервативистички процес у транзиционим друштвима, што се добро уочава у појединим сегментима друштвеног кретања у Србији после 2000. Она је истраживањем и потврђена.

Кључне речи: транзиција, модернизација, антимодернизација, Србија у првој деценији XXI века.

О ОДРЕЂЕЊУ ПОЈМОВА

У вези са односом појмова транзиције и модернизације, а што смо истраживали на примеру савремене, транзиционе Србије, потребно је учинити неке претходне напомене.

Појам модернизација долази од *modernus* (лат.) који се од V века користи за означавање хришћанске садашњости у односу на паганску прошлост. То је и разлог да се „модерним“ сматра оно

* Рад је резултат истраживања у оквиру научно-истраживачког пројекта III 47023 *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

што долази са Запада. „У том смислу, модернизација се може разумети као процес током којег неко неразвијено (не-западно) друштво поприма особине развијеног (западног) друштва“¹⁾. У вези с овим могуће је разликовати два схатања појма модернизације: уже, редукционистичко, које се односи првенствено на научну и техничко-технолошку модернизацију, као и модернизацију система здравствене заштите и образовања и шире, које обухвата модернизацијске процесе у свим сегментима друштва (осим већ наведених и у привреди, култури, државној управи итд.), при чему се ти процеси не морају одвијати потпуно синхроно. Појам модернизације се и у савремености употребљава на Западу као синоним за универзализацију западних вредности. У том смислу су овај појам користили ради периодизације друштвеног развитка и типологизације друштава западни аутори разликујући индустријска (модерна) и традиционална друштва (нпр. Гиденс)²⁾, односно индустријска (модерна), преиндустријска и сељачка друштва (нпр. Мандрас)³⁾. Дакле, вододелница за одређивање појма модерног су индустријске и буржоаске револуције, а оне су долазиле са Запада. „Како се тамо развијао на њима заснован тип капиталистичког друштва (који је, треба уочити, еволуирао од либералног до глобалног), како су идеје француске буржоаске револуције запалиле европску револуционарну искру и својом снагом се шириле ка Истоку, стварајући државе-нације, овакво схватање појма модернизације је разумљиво. Кратко речено: промене су, у последњих неколико векова, стизале са Запада“⁴⁾. У том смислу и Гиденс потврђује да је овај процес „западни пројект“⁵⁾. Поједини аутори, попут Мартинелија, сматрају значајним да уклажу на то да „препознати глобализујуће обележје модернизације не значу усвојити евроцентрични приступ већ, напротив, препознати како једнозначност процеса, тако и специфичност различитих токова према и кроз модерну“⁶⁾. Исти аутор

- 1) Слободан Антонић, „Модернизација“ У *Социолошки речник* (уредили А. Мимица, М. Богдановић) Завод за уџбенике, Београд, 2007, стр. 330
- 2) Ентони Гиденс, *Социологија*. ЦИД, Подгорица, 1998, стр. 46-60
- 3) Анри Мандрас, *Основи социологије*. ЦИД, Универзитет Црне Горе, Подгорица, 2001, стр. 127-146
- 4) Урош Шуваковић, „Политика Србије на распецу између ретрадиционализације и модернизације“. У *Традиција, модернизација, идентитети: место традиције и модернизације у различитим концепцијама и стратегијама развоја земаља у транзицији* (ед. М. Божић, Љ. Митровић, Г. Стојић), Филозофски факултет Универзитета у Нишу-Центар за социолошка истраживања, Ниш, 2011, стр. 128
- 5) Ентони Гиденс, *Последице модерности*. „Филип Вишњић, Београд, 1998, стр. 166
- 6) Алберто Мартинели, *Модернизам: процес модернизације*. ЦИД, Подгорица, 2010, стр. 20

указује на интеракцију модернизација у различитим друштвима, на узајамно дејство разних друштвених структура и култура, из чега следи као резултат плурализам модела модернизације и социодинамике савременог друштва, али уз наглашавање да овај модел „нужно апстрахује богатство и разноврсност конкретних друштвених поредака“⁷⁾.

Које су карактеристике оног друштва које се, уобичајено у друштвеним наукама, сматрало „модерним“? Ако подразумевамо да овај појам у себе обавезно укључује научни и техничко-технолошки напредак, онда су то још и: грађанска и политичка права, „светост“ приватног власништва, тржишна привреда и индустријализација, организација система власти на бази њене поделе, неповредивост политичких права и слобода, начела индивидуализма и рационализма, лаичке државе, у европским оквирима постојање држава-нација и у оквиру њих успостављених националних културних идентитета. Овом попису би требало, међутим, додати и неке карактеристике које се резултат развоја социјализма у појединим државама током XX века, и то пре свега, развијену палету социјално-економских права⁸⁾, али и колективна тзв. „права солидарности“ или „права треће генерације“ (нпр. право на здраву животну средину, право на мир, право на развој итд)⁹⁾. Или, како то утврђује Живојин Ђурић „европски модел модернизације“ се остварује као: „консолидована национална држава, загарантована грађанска права која штите живот и слободу, призната демократска политичка права и развијена позитивна права социјалне државе. Све ово значи да темељ различитих процеса модернизације политичких институција претпоставља постојање државе и стабилних политичких институција. зато расправа о модернизацији српског друштва на почетку XXI века истовремено значи и питање дефинисања српске државности“¹⁰⁾

Према нашем схватању, модернизација означава свако побољшање било глобалног друштва било његовог једног сегмента које је засновано на унапређењу производних снага, што последично доводи и до иновација у области друштвене надградње. При чему је, наравно, модернизација увек адаптација система или ње-

7) Исто

8) Ова права није признала као људска Америка, која је због њиховог увршења и одбила да потпише Универзално повељу о људским правима.

9) Види Милан Пауновић, Борис Кривокапић, Ивана Крстић, *Основи међународних људских права*. Мегатренд универзитет, Београд, 2007, стр. 20

10) Живојин Ђурић, „Модернизација и питање националне државе“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2003, стр. 62

говог дела на нове изазове, која је могућа све док се не исцрпу све могућности које пружају постојећи производни односи. Квалитативна промена друштвеног система није модернизација, већ настанак новог система, који је заснован на другим (другачијим) производним односима. Дакле, пошто се модернизација остварује унутар постојећих производних односа, односно типа власништва као њиховог „правног израза“ [Маркс], сасвим је јасно да је она могућа у условима и приватне и државне и друштвене својине¹¹⁾, поготово када се ради о техничко-технолошкој модернизацији. Ово никако не значи да оне класне снаге и снаге на којима почива владајући систем светских односа, нарочито у глобализирајућем добу, неће покушати и не настоје да искористе модернизацијске процесе и за остваривање других интереса, пре свега оних хегемонистичких и империјалних, да модернизацији као глобализацијској одлици „придају“ и идеолошку, глобалистичку компоненту, једнако онако као што су у сврху остваривања таквих интереса спремни да искористе и традиционализацију и конзервативизацију¹²⁾, при чему наглашавамо да конзервативизацију као друштвени процес, за разлику од модернизације, никако не можемо да подведемо под „вредносно позитивно прегнуће“. Напротив.

Модернизација је, по правилу, фактор убрзања друштвеног прогреса. Међутим, ова два појма су битно различита. Најпре, прогрес искључује временску димензију. М. Илић исправно наглашава да „не мора све оно што је новије самим тим да буде и прогресивније“, указујући да је прогрес заправо аксиолошка категорија и да је његова „највиша вредност садржана у хуманизовању људи

11) Не само да не би било научно, већ би и у лаичком смислу било парадоксално, лет Јурија Гагарина око Земље или оспособљавање орбиталне станице „Мир“ за полугодишњи живот човека у свемиру, не сматрати последицом технолошке модернизације, без обзира на постојање државне својине у СССР-у, као што би било неисправно сматрати да није резултат модернизације ерадикација *variola vera-e* на читавој Пλανети, на којој су у то време битисала друштва са веома различитим својинским односима. Коначно, модернизација производних снага у савременој Кини, уз очување државне својине и постепено увођење приватне, успешна пракса са спровођењем идеје Денг Сјаопинга „једна земља-два система“, привредни систем Јапана који уважава традиционалне вредности и колективни културни образац ове земље, све то и бројни други примери говоре у прилог тези да се модернизација мора посматрати као вредносно позитивно прегнуће које је последица еманципаторских идеја и иновативних и хеуристичких напора.

12) Најбољи пример за ово је тзв. „арапско пролеће“. У тим земљама последица је клерикализација друштва и споља подстакнут грађански (племенски) рат, нпр. у случајевима Либије и Сирије, што се никако не може сматрати модернизацијом. Убојитим бомбама Либија, са аутентичним политичким системом, враћена је на значајно нижи ново друштвеног развоја, од онога у време пуковника Гадафија. Слично се покушава извести и са Сиријом.

и све снажнијем развијању људске слободе¹³⁾. С тим у вези је и друга, битна карактеристика која сачињава појмовну дистинкцију између прогреса и модернизације. Модернизација, заснована на развоју друштвених снага, у условима система коме је основна сврха профит који је стога, као циљ-вредност, „изнад људи“¹⁴⁾ води к настанку „ризичног друштва“¹⁵⁾. Како то изгледа у пракси, можемо видети пратећи резултате технолошке модернизације Јапана кроз последице нуклеарне катастрофе у Фукушими 2011. или четврт века раније у СССР-у због хаварије на нуклеарној централи у Чернобиљу. Дакле, нешто што изгледа као напредак заснован на модернизацији (производња тзв. чисте енергије у нуклеарним централама), може се претворити у велики социјални регрес¹⁶⁾, чак и у планетарним размерама и то не само у области заштите животне средине. То заправо потврђује Бекову тезу о томе да „свет више не може да контролише опасности које производи модерна, тачније да је веровање да модерно друштво наводно може да контролише опасности које производи нестало не због пропуста и пораза модерне, него због њених победа. Промена климе примера ради јесте производ успешне индустријализације, која систематски занемарује своје последице по природу и човека“¹⁷⁾ (Бек, 2011: 23). Уосталом, поставимо себи врло просто питање, на које можемо да одговоримо на основу властитог искуства: може ли се коришћење осиромашеног уранијума за производњу „модерног“ оружја са већом и продуженом убојном моћи и са девастирајућим дејством по животну средину, којим је бомбардована Југославија 1999. сматрати друштвеним прогресом?¹⁸⁾ Из свега овога, треба извући закључак да модернизација може и користити и штетити друштвеном прогресу, а шта ће се од тога десити зависи највише од тога а) које

13) Милош Илић, *Социологија културе и уметности*. Научна књига, Београд, 1991, стр. 21, 19

14) Ноам Чомски, *Профит изнад људи: неолиберализам и глобални поредак*. Светови, Нови Сад, 1999.

15) Урлих Бек, *Ризично друштво: у сусрет новој модерни*. „Филиш Вишњић“, Београд, 2001.

16) Урош Шуваковић, Дарко Надић, „Климатске промене - глобални узроци, глобалне последице, глобално решење“, *Ecologica*, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине Ecologica, Београд, бр. 70/2013, стр. 301-304

17) Урлих Бек, *Светско ризично друштво: у потрази за изгубљеном сигурношћу*. Академска књига, Нови Сад, 2011, стр. 23

18) Види Урош Шуваковић, „Свет у променама: политичко насиље и глобална еколошка криза“, *Ecologica*, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине Ecologica, Београд, 55/2009, стр. 468-475; Дарко Надић, Урош Шуваковић, „Политика и биодиверзитет“, *Ecologica*, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине Ecologica, Београд, бр. 59/2010, стр. 457-462

су општеприхваћене вредности у конкретном друштву и б) од друштвене способности управљања модернизацијским процесом.

ШТА ЈЕ МОДЕРНИЗАТОРСКО У ТРАНЗИЦИЈИ?

Имајући на уму претходно изнето, треба да размотримо однос процеса модернизације и процеса транзиције, при чему транзицијом сматрамо процес преласка из социјалистичког и неолиберално капиталистичко друштво. Питање које се прво поставља јесте да ли је транзиција нужно, сама по себи, модернизовала ова друштва која се у социолошкој и политиколошкој литератури често називају и „транзиционим“? Због чега би напуштање социјалистичког модела развоја било нужно модернизаторски процес? Дакле, наша полазна хипотеза је да транзиција није нужно носилац модернизацијске снаге. На примеру Србије ми ћемо настојати да докажемо да је процес транзиције представљао антимодернизацијски процес, што ћемо у наставку текста аргументовати.

Србија је била земља са специфичним путем у социјализам - социјалистичким самоуправљањем. Тај је систем значао да радници у предузећима одлучују о пословима предузећа, укључујући и таква питања као што су расподела добити предузећа, избор директора итд. Сва та предузећа су нагло приватизована у периоду 2002-2008. година. Читава српска привреда је према подацима Републичке агенције за приватизацију распродата за нето износ од 1,8 милијарди евра¹⁹⁾. Социјално-економски савет Републике Србије констатовоао је новембра 2011. да је чак 74,41% запослених у друштвеном сектору изгубило посао „а да при том није реч о порасту продуктивности, већ о гашењу многих производних погона“²⁰⁾. Приватизација је вршена „ради приватизације“, а не ради раста продуктивности до кога би довела улагања у модернизацију технологија и производних капацитета. У наведеној анализи се јасно закључује да приватизација „није донела очекивани економски раст на бази унапређивања ефикасности пословања, већ својеврсну прераспodelу имовине и економске моћи“²¹⁾. Пошто се индустријализација сматра једном од главних карактеристика процеса

19) Републичка агенција за приватизацију, *Резултати приватизације у Србији 2002-2008*. Београд, 2008. http://www.priv.rs/upload/document/ap_rezultat_privatizacije.pdf , 20/07/2013

20) Социјално-економски савет Републике Србије, *Ефекти приватизације у Србији*. Београд, новембар 2011, стр. 85. <http://www.socijalnoekonomskisavet.rs/doc/efektiprivatizacije.pdf> , 20/07/2013

21) Исто, стр. 86

модернизације, овакав исход приватизације извесно није допринео модернизацији српског друштва, већ напротив - његовој (ре)традиционализацији управо због тога што је за последицу имао и деиндустријализацију. „Десет година после промена, у Србији нема ништа од нових технологија, а извршена је радикална деиндустријализација земље, разорена је и уништена њена привреда, извршена је периферизација друштва и културе²²⁾. Додуше, успостављени су приватна својина и тржишна привреда као постулати модерности. Међутим, и поред тога приватизација се није могла сматрати модернизацијским процесом, зато што је била идеолошки, неолиберално мотивисана. Два су разлога због којих је, према нашем налазу, дошло до оваквих последица: први је да се приватизацијом у Србији и није желело вршење модернизације привредног сегмента, већ баш супротно - пад индустријске производње и гашење и оних предузећа која су била успешна и као друштвено власништво, а што је омогућило претварање Србије у слободно тржиште на коме ће доминирати иностране компаније. Зато су предузећа у Србији продата чак испод књиговодствене вредности њихове имовине, и то великим делом домаћим тајкунима, што све указује да је она имала и компрадорски карактер²³⁾; други разлог је у томе што и она предузећа која су успешно приватизована и која покушавају да се баве одређеном производњом у великој мери то чине са технологијама које су заостале за више технолошких генерација, које се у ЕУ не могу више користити, па се продају предузећима у Србији. Заостале технологије, као и чињеница да у организационој структури предузећа још увек није дошло до раздвајања власничких и управљачких функција, већ су оне и даље обједињене као у либералном капитализму, јасно указују на антимодернизацијски тренд у Србији. Јер и капитализам се током више од два века развијао и дошао до спознаје о раздвојености власничких и менаџерских функција, пошто је техничко-технолошки развој захтевао специјалистичка знања за управљање савременим технологијама. Свест о томе у Србију још није продрла. Овоме још треба придодати да и оно мало индустријске производње, саобраћај и услуге које се у Србији обављају не воде никаквог рачуна о аспекту загађења животне средине, последичног изазивања климатских промена итд. због коришћења застарелих технологија, као и да не постоји никаква системска активност друштва у правцу развоја еколошке све-

22) Љубиша Р. Митровић, *У вртлогу транзиције*. Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2012, стр. 126

23) Вера Вратуша, „Елите у постсоцијализму, или компрадорска буржоазија у процесу рестаурације периферног капитализма“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2010, стр. 51-80

сти²⁴⁾, што је све антимодернизацијски тренд типичног транзиционог друштва²⁵⁾.

Чињеница је да су у Србији прокламовани начело владавине права, поделе власти и гарантована сва политичка права, укључујући слободу говора, штампе, плуралистичког политичког и синдикалног организовања и сл. Извесно је да ово представља елемент модернизације. Међутим, у пракси се и он претворио у крајњост: уместо да се гарантују политичке слободе на нивоу развоја савременог друштва, а које значе и демонополизацију политичких партија као фактора политичке моћи, у Србији је успостављена партијска држава²⁶⁾. Политичке партије су завеле свој монопол на свим нивоима одлучивања и у свим областима²⁷⁾, а од класичних канала социјалне покретљивости онај који обезбеђује најбржу проходност (п)остао је - политички²⁸⁾. Слобода медија је ограничена количином реклама које у њима објављују државни органи или велике компаније, о чему опет одлучују политичке партије. Коначно, тајкуни се јављају и као власници појединих медија, што су опет формално постали на захтев политичких партија и одрекли се власништва ка-

- 24) Чињеница да нико од задужених пројектаната ауто-пута према Чачку (коридор Е-11) није приметио да се на самој његовој траси, код места Савинац у општини Горњи Милановац, налази храст стар 600 година и да је, када су радови стали непосредно пред њиме, избила полемика у вези с тим да ли храст треба посећи како би туа прошао ауто-пут, за коју идеју су се залагали и највиши државни функционери, или треба изнаћи решење да га ауто-пут заобиђе када га планери већ нису унели у своје нацрте иако се не помера шест векова са истог места, јасно сведочи о недостатку еколошке свести у нашем друштву али о институционалном неразумевању ових проблема.
- 25) Истраживања сведоче да неразумевање за проблеме загађења животне средине, озбиљне проблеме које изазивају климатске проблеме не перципирају ни становници дргих транзиционих земаља. Тако нпр. једно истраживање спроведено у Пољској сведочи о томе да Пољаци сматрају да је то проблем „негде друго“, а не и код њих, не схватајући глобални карактер климатских промена, што су аутори истраживања припасали друштвеној неодговорности медија. Види Maria Świątkiewicz-Mośny, Aleksandra Wagner, “Lower CO₂ Emission? We Can't Afford That! Social Awareness Of The Poles On The Subject Of Climatic Changes In The Context Of Press Discourse On CO₂ Emission”. In *Social Relations In Turbulent Times*, Abstract book of the 10th Conference of European Sociological Association (ESA), Geneva, 7-10th Septembre 2011, p. 276
- 26) Урош Шуваковић, „Партијска држава: могућности њеног настанка и развоја на примеру савремене Србије“, *Теме*, Универзитет у Нишу, Ниш. бр. 2/2009
- 27) О свим питањима одлуке доносе партијске олигархије: од запошљавања на обичном, просечном плаћеном радном месту до тога да посланици морају у скупштини да гласају у складу са налогом партијског вођства или им следи - смена. Сам министар полиције у Ђинђићевој влади, Душан Михајловић, је у својим мемоарима објавио како је извештаје о раду полиције подносио руководству владајуће партијске коалиције - Председништву ДОС-а.
- 28) Урош Шуваковић, „Социјална проходност кроз тзв. класичне канале друштвене покретљивости на примеру савремене Србије“, у *Промене у друштвеној структури и покретљивости* (прир. Душан Маринковић, Срђан Шљукић). Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Одсек за социологију, Нови Сад, 2012, стр. 172-173

да су се у Србији 2012. промениле партије на власти, што је довело и до гашења неких од њих.²⁹⁾ Управо оваква ситуација указује да се ради о привиду слободе штампе, а заправо о њеној контроли путем новца којим се она издржава, а не кроз продају тиража.

И у области правне сигурности је дошло до регресије. У полицијској акцији названој „Сабља“, која је изведена 2003. након убиства премијера Ђинђића, иако је Влада званично као учеснике у завери означила четрдесетак људи, ухапшено је чак 12000 људи, од којих је осуђено мање од 50. Тек је интервенцијом западних земаља дошло до заустављања масовне репресије, која је имала и одлике политичке репресије.

Осим наведеног, а од великог значаја за учовање антимодернизацијског тренда, је чињеница да је у Србији после 2000. дошло до нарушавања начела поделе власти. Супротно Уставу из 2006. који тако нешто није допуштао, извршен је реизбор свих судија и јавних тужилаца у Републици, којом приликом је више од 800 судија и преко 200 јавних тужилаца остало без посла. По критеријумима који нису били транспарентни и који су омогућавали субјективност оних који су доносили одлуке. Један од њих је био „достојност за вршење судијске функције“, али је он тако широко био схваћен и примењиван, да је принцип „морално-политичке подобности“ из периода Титове Југославије био значајно дефинисанији. У стварности, Високи савет судства и Државно веће тужилаца бирали су на судијске и тужилачке функције оне кандидате који су се сматрали подобним према критеријумима функционера Демократске странке. Ако се томе још дода зависност судске администрације од извршне власти и непостојање независног правосудног буџета, јасно је да је начело поделе власти нарушено и то у корист пре свега извршне, а у мањој мери и законодавне власти³⁰⁾. При том, једно од главних модернизаторских начела је владавина права, које је, како смо већ показало урушено успостављењем партијске државе у Србији. Повежемо ли ту чињеницу са податком да у овом тренутку

29) Примери новосадског „Дневника“, београдских „Политике“, „Вечерњих новости“ и „Пресса“ ово најбоље илуструју. Иза приватизација ових медија стајали су тајкуни који су купили већинске пакете њихових акција на тражење, у протеклих 12 година владајуће, Демократске странке. Онога тренутка када се један од највећих тајкуна у Србији Мирослав Мишковић, повукао из власничког удела листа „Пресс“ он је угашен због дугова, што показује и да није постојао економски, већ искључиво политички интерес за његовим постојањем. „Дневник“, „Политику“ и „Вечерње новости“ купио је шабачки бизнисмен власник фирме „Фармаком“ Мирослав Богичевић.

30) До овог закључка су у оквиру свог извештаја дошли и експерти које је ангажовао Савет Европе. Види *Савет Европе - Генерални секретаријат - Генерални директорат за људска права и правна питања, Пројекат Подрика реформи правосудја у Србији у светлу стандарда Савета Европе - завршни извештај*, 19. август 2010 http://www.coe.org.rs/REPOSITORY/1931_konacni_izvestaj_fin.pdf, 20/07/2013

11,5 хиљада грађана Србије тужи своју државу пред Европским судом за људска права у Старзбуру, пошто пред судовима своје земље није могло да добије правну заштиту и задовољење³¹⁾, онда се само може утврдити да су и ова модернизаторска начела у транзиционој Србији поништена.

Устав Србије из 1990. одређивао је као носиоца суверености „грађане“, док Устав из 2006. као носиоца суверености одређује „српски народ и све грађане“. Дакле, ова одредба донета у 2006. почива на колективистичкој концепцији суверенитета, за разлику од оне из 1990. која је заснована на индивидуалистичкој, те се према томе она претходна може сматрати као модернија. На концепцији грађанског суверенитета као „најкоректнијој одредби о носиоцу суверености“ инсистира и Р. Марковић: „Посебну важност овакве одредбе имају у вишенационалним заједницама... Њима се доследно спроводи полазно уставно начело о једнакости грађана и концепцији грађанске државе. Национални критеријум за учешће у вршењу власти, који је био један од главних узрока сепарације у другој Југославији, замењује се грађанским критеријумом, чиме се стварају услови да се националне посебности изражавају у области културе, религије, традиције и обичаја, а нипошто у политичкој области у којој су сви бирачи као носиоци бирачког права једнаки“³²⁾.

Питање реклерикализације друштва и раста улоге цркве у политичком животу је једано од кључних индикатора утврђивања надмоћности антимодернизацијског процеса у некој држави. Лаичка држава, као тековина француске бружоаске револуције, јесте модел модерне државе. Ако је у последњој деценији XX века ступање цркве на друштвену сцену у свим транзиционим друштвима могло да се тумачи њеном вишедеценијском изопштеношћу под притиском званичног атеизма, онда њена улога у првој деценији XXI века показује да је она стекла, лаичкој, секуларној држави, непримерен утицај на доношење политичких одлука и, чак на организацију начина живота у појединим крајевима Србије. Резултати емпиријских истраживања и показују највеће поверење од свих друштвених институција, како опште популације, тако и њених делова (нпр. студената) „у цркву“³³⁾. При том, ми не оспоравамо право

31) Према изјави Славољуба Царића, заступника Србије пред овим судом. <http://www.e-novine.com/srbija/vesti/88019-Protiv-Srbije-11000-tubi-Strazburu.html> , 20/07/2013

32) Ратко Марковић, *Уставно право и политичке институције*. ИП „Јустинијан“, Београд, 2003, стр. 190-191

33) Види Јасмина Петровић, „Вредносни ставови студената: религиозност, просоцијални ставови и однос према будућности“, *Годишњак Српске академије образовања за 2010*, САО, Београд, 2011; Јасмина Петровић, Урош Шуваковић, „Религиозност, професионална дистанца и место верске припадности у структури идентитета студената уни-

цркве да има свој начелан став о значајним друштвеним процесима, нарочито националним попут решавања проблема на Косову и Метохији или положаја српског народа који је остао да живи ван граница Србије, поштујући чињеницу о њеној значајној улози у очувању националног и културног идентитета и народне традиције.

Покушај ревизије историје такође је показатељ нарастања конзервативизма. Иако је историјски поуздано утврђена чињеница да се на тлу некадашње Југославије против страног окупатора у II светском рату борио партизански народноослободилачки покрет, који је имао јасан антифашистички предзнак, у првој деценији овог века се тај факт жели ревидирати. Корак томе у прилог јесте заговарање идеје о „два антифашистичка покрета у Србији“: партизанском и четничком, што је резултирало и доношењем Закона, у време прве Владе Војислава Коштунице, којим су права припадника оба покрета изједначена³⁴). Очигледна последица оваквог прекрајања историје на међународном плану је одсуство позива српским званичницима да присуствују традиционалној деветомајској војној паради у Москви која се сваке године организује поводом Дана победе над фашизмом.

Неспорно је да је у савременом добу залагање за рестаурацију монархије, у земљама које су већ више деценија републике по облику уређење, показатељем неоконзервативизма. Чињеница је да у Србији претендент на престо користи за своје потребе некадашњи краљевски двор који се финансира из државног буџета знатним средствима као споемник културе, да је претендент на престо уврштен у званични државни протокол на свим манифестацијама од националног значаја, јасно представља један од индикатора антимодернизацијских процеса. На неки начин се доводи у питање и сам облик државног уређења, изјавама да се о монархији у Србији као теми може разговарати приликом доношења новог устава³⁵),

верзитета у Косовској Митровици“, у *Национални идентитет и религија* (прир. Зоран Милошевић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2013.

- 34) На основу тог закона настављени су захтеви за рехабилитацијом Драже Михајловића, што је на неки начин и учињено обележавањем места на коме је наводно „стрељан“, а ком чину су присуствовали и представници Владе Републике Србије која је и образовала комисију која је „утврдила“ место погубљења. Иако до судске рехабилитације, као ни у случају Михајловића, није дошло, објављивањем књиге „100 најзнаменитијих Срба“, међу које је уврштен и Милан Недић, председник српске марионетске владе под немачком окупацијом, је процес његове друштвене рехабилитације започет. Судски је рехабилитован и кнез Павле (Карађорђевић), кнез-намесник који је одобрио приступање Краљевине Југославије „Тројном пакту“ 1941. године.
- 35) Ивица Дачић, „Нисмо продали Косово“, *Радио-телевизија Србије*, 29. април 2013. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/1315196/Da%C4%8Di%C4%87%3A+Nismo+prodali+Kosovo.html>

при чему јавномњењска истраживања акционалистички делују у правцу рестаурације³⁶⁾.

Стварање националних држава на тлу западних Балкана, до кога је дошло разбијањем социјалистичке Југославије, тешко се може сматрати модернизацијским процесом. Напротив, једна заједница која је почивала на идеју мултикултуралности и националне равноправности, разбијена је у крвавом грађанском рату, у коме је дошло до ескалације насиља, злочина, шовинизма итд³⁷⁾. Дакле и сам начин деконструкције социјалистичке Југославије је био антимодернизацијски и антицивизацијски, јер је заснован на рату као средству за остварење тог циља. Ако се погледа резултат тог процеса, 20 година након што је Југославија престала да постоји, види се да је створено шест одвојених, у сваком полгеду (политичком, економском, културном, војном) зависних друштава, чији је самостални идентитет у великој мери угрожен³⁸⁾. При том, процес разбијања Југославије се наставља кроз процес дробљења Србије и покушај отимања Косова и Метохије кроз унилатерално проглашење његове тзв. независности, што и данас представља највећи ризик за избијање нових сукоба на Балкану³⁹⁾. Дакле, иако је настанак националних држава у XIX веку свакако био модернизацијски процес, разбијање вишенационалних држава крајем XX века⁴⁰⁾ и њихова деоба на новоформиране националне државе, а нарочито ако је то изведено кроз грађански рат, политичким насиљем уопште, не може се третирати као модернизацијски, већ напротив као ретроградан, антимодернизацијски процес. У том смислу је истинита и изјава председника Путина који је утврдио да је распад СССР-а био „највећа геополитичка катастрофа века“⁴¹⁾.

36) Тако према анкетном испитивању до сада непознате агенције SAS Intelidžens из Београда, релативна већина грађана сматра добром идејом увођење парламентарне монархије у Србији (39,7%), томе се одлучно противи 32,3%, док 27,4% о томе нема став, преноси *Данас*, Београд, 9. мај 2013. http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/srbi_zele_monarhiju.55.html?news_id=260459, 20/07/2013

37) Урош Шуваковић, „Разбијање Југославије и неоколонијални положај новонасталих држава бившег југословенског простора“, у *Разбијање Југославије* (прир. Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, Милан Јовановић). Институт за политичке студије, Београд, 2012.

38) Радош Смилковић, „Морално-економска криза буржоаске рестаурације у Србији и одговорност елита моћи“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2011

39) Suvakovic, Uros, Stevanovic, Obrad, „Self-Proclamation of So-Called Independence of Republic of Kosovo and Actions of International Community in This Regard - Key Problem of Regional Safety in South-East Europe“. In *Проблеми на националнота и меѓународната сигурност*, том 3 (ур. Вихрен Бузов). ИВИС, Велико Търново, 2012

40) У питању су вишенационалне социјалистичке федерације: ЧССР, СССР и СФРЈ.

41) „Путин осудио распад СССР“, *Преглед* 26. април 2005. http://www.pregled.com/memento.php?id_nastavak=7224&tmpl=memento_nastavak_tmpl&tekuca_strana=1279&na

Палета социјално-економских права је у свим реал-социјалистичким земљама била прилично развијена, иако се у пракси од њих одступало. Додуше, у неједнакој мери од земље до земље. Када је о Југославији реч, она су била широко прокламована, али и широко спровођена: од права на рад, заштиту на раду, права на бесплатно образовање од основног до универзитетског, на општу здравствену заштиту свих, на пензијско осигурање, на гарантовани годишњи, недељни и дневни одмор, на плаћени прековремени рад, до права на стан итд. Иако ће, наравно, критичари рећи како ово последње право на стан нису сви остварили, а сви јесу плаћали допринос, чињеница је да је више од милион и шестсто хиљада породица у Србији добило друштвене станове и потом их откупило, што је била и најсвеобухватнија приватизација која је, у највећој мери, била заснована на принципима социјалне правде. Дакле, шта је транзиција у погледу социјално-економских права модернизовала? Ништа, она их је углавном укинула. Најочитији процес антимодернизацијских процеса у Србији се и одвија у погледу редукације људских права искључиво на грађанска и политичка, уз укидање свих социјално-економских права. Некадашња југословенска концепција самоуправљања која је, по ширини и свеобухватности, превазилазила такође модерну, социјалдемократску, концепцију радничке партиципације, широко примењивану у западноевропским земљама, данас је потпуно напуштена. Успостављен је класичан најамни однос, онај из либералне фазе развоја капитализма. Радницима се, врло често, и не уплаћује радни стаж и здравствено и пензионо осигурање, што држава толерише под изговором „помоћи привреди“. Право на синдикално организовање није довођено у питање, али су синдикати подељени и, веома често, уместо да штите права запослених, штите интересе послодавца. При том у оним предузећима која су приватизована, смањен је број потписаних колективних уговор између послодавца и репрезентативних синдиката за 20% у односу на период пре приватизације⁴²⁾. Истовремено са тим, свега 17,26% приватних предузећа редовно исплаћује зараде, уз истовремену исплату пореза и доприноса за пензионо и здравствено осигурање. Остваривање права из области здравственог осигурања је отежано недовољним пуњењем фондова, а иста је ситуација и са правима из области пензионог осигурања – пензије

slov=Putin%20osudio%20raspad%20SSSR

42) У свега 57,6% приватних предузећа потписан је колективни уговор између послодавца и репрезентативног синдиката, а у приватним предузећима у којима је потписан он је у 25% случајева неповољнији за раднике од претходно важећег пре него што је извршена приватизација. Види Социјално-економски савет Републике Србије, *Ефекти приватизације у Србији*. Београд, новембар 2011, стр. 83-84 <http://www.socijalnoekonomskisavet.rs/doc/efektprivatizacijeusr.pdf> ,20/07/2013

нису расле две године, а ниво на коме су замрзнуте једва да просечно пензионеру омогућује преживљавање. Када се томе дода званичан податак о 25,0% незапосленог радноактивног становништва у 2013.⁴³⁾ и близу 700 хиљада оних који живе испод границе сиромаштва⁴⁴⁾, о евидентном огромно социјалном раслојавању и практичном нестанку средње класе, слика о томе како изгледа модерна у Србији је потпуна. Она више не ради, него што ради, индустријски капацитети који су били носиоци привредног развоја су закатанчени, домаће банке укинуте, а Србија је претворена у тржиште за инострану робу слабог квалитета, што је све довело и до раста спољњег дуга на преко 33,8 милијарди америчких долара у 2009. години⁴⁵⁾. Главна брига људи је како да сачувају своје радно место, да обезбеде егзистенцију себи и сопственој породици. Они не показују бригу за друге и не показују са њима солидарност, што све има за последицу затворене фабрике, слабе синдикате и велики број отпуштених радника. Речју: преиндустријско друштво. Према налазима Вере Вратуше слична ситуација је и у привредама „других друштава која су била, попут словеначког друштва, најуспешнија према параметрима `пост-социјалистичке транзиције`, такође запала у кризу великог дуга, незапослености и осиромашења, заједно са привредама која су пре манифестовања системске кризе приказиване као узорни модели `пионира модернизације` на која се треба угледати у друштвима `закасне модернизације`“⁴⁶⁾. Она наглашава да се овакав резултат једино и могао очекивати од транзиције која води у рестаурацију капитализма и која доводи до „наглог пораста екстремних неједнакости између друштвених класа и етничко-национално-конфесионално-територијално структурисаних географских региона, до деиндустријализације домаће привреде и њеног претварања у (полу)колонијални извор јевтиних сировина, радне снаге и тржиште за вишкове роба које не могу да се продају у центру система светске капиталистичке привреде“⁴⁷⁾.

Транзиција се примењује у сфери образовања кроз тзв. „бољошки процес“, што је образлагано потребном реформи српског

43) Републички завод за статистику Србије, *Актуелни показатељи*. <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, 20/07/2013

44) „Испод границе сиромаштва 700 хиљада људи“, *Радио-телевизија Србије*, 17. октобар 2012. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/1193512/Ispod+granice+siroma%C5%A1tva+700.000+ljudi.html>, 20/07/2013

45) Светска банка, Укупан спољњи дуг, <http://search.worldbank.org/data?qterm=total%external%20debt&language=EN&os=10>, 20/07/2013

46) Вера Вратуша, *Транзиција - одакле и куда?* Први део. Чигоја штампа; Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд, 2012, стр. 267

47) Исто

образовног система, и уопште система европске зоне образовања и њиховом модернизацијом и представља елемент ширег глобализацијског процеса. „Болоњски процес има политички карактер и представља прожимање политичке и културне глобализације са наглашеним утицајем циљева политичке глобализације“⁴⁸). Исти аутор даље указује на то да су нивои образовања успостављени „у корист интереса послодаваца развијених европских земаља, без мало, или нимало, вођења рачуна о дидактичким аспектима образовног процеса“⁴⁹). Заправо, „болоњски процес“ представља покушај унификације образовања висококвалификоване радне снаге у складу са потребама неолибералне економије западноевропских држава, комерцијализације високог школства и као такав је „супротан интересима појединих држава и води нарушавању смисла и задатака универзитетског образовања“⁵⁰). При чему треба нагласити и то да, иако се одвија на европском континенту, „болоњски процес „много више представља америчке, а не изворно европске вредности“⁵¹). Јасно је да ова реформа заправо представља неоколонијални поход у сврху обезбеђивања јевтине, а високо квалификоване радне снаге потребне западним компанијама, а тиме уједно и антимодернизацијски процес, и то из најмање два разлога: а) колонијализам је увек водио првенствено модернизацији метропола заснованој на експлоатацији колонија и б) школовање према тзв. болоњском систему производи високообразовану радну снагу која се учи извршењу сложених задатака на својим будућим радним местима, али не и критичком мишљењу, „беспштедној критици постојећег“, због чега ће земље које су прихватиле овај процес у догледној будућности остати без хуманистичке интелигенције способне да критички усмерава друштвене токове.

ТРАНЗИЦИЈА КАО АНТИМОДЕРНИЗАЦИЈСКИ ПРОЦЕС

На основу свега, може се јасно закључити да процес транзиције не носи са собом модернизацијске снаге и подстицаје, већ суштински буди конзервативизам на многим друштвеним пољима.

48) Данило Ж. Марковић, *Глобализација и високошколско образовање*. Универзитет у Нишу; Државни универзитет у Новом пазару, Ниш-Нови Пазар, 2008, стр. 190

49) Исто, стр. 191

50) Исто, 201

51) Урош Шуваковић, „Национално васпитање - пут усвајања и глобалних и националних вредности“, у *Мogućност националног васпитања у време глобализације* (ур. Сунчица Денић). Учитељски факултет Универзитета у Нишу, Врање, 2010, стр. 139

При свему томе, као што техничко-технолошка модернизација може да суштински угрожава друштвени прогрес, једнако је тако и реконзервативизација друштва опасна по његов опстанак. Друштво никако не сме да почива искључиво на традиционализму, на окосталим и давно превазиђеним вредностима, већ на прогресивном схватању традиције као очувања суштинских народних вредности, карактеристика, националног и културног идентитета, уз модернизацију која је неопходна како би тај народ истински напредовао. Потребно је успоставити модернизаторско схватање традиције и традицијско схватање модернизације. На жалост, снаге које су биле носиоци транзиције извршене у Србији после 2000. нису ово успеле да разумеју. Последица је настанак „друштва периферног капитализма“⁵²⁾, Србије у којој је на сцени „регресивни капитализам“⁵³⁾, земље у којој, иако су транзициони процеси у току, а неки од њих попут приватизације и окончани, модернизација највећим делом није ни започета. Зато и можемо да закључимо са потврдом наше полазне тезе о томе да је транзиција, бар на начин како је спроведена у Србији, у суштини антимодернизацијски процес.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Слободан, „Модернизација“. У *Социолошки речник* (ур. Аљоша Мимица, Марија Богдановић). Завод за уџбенике, Београд, 2007.
- Бек, Урлих, *Ризично друштво: у сусрет новој модерни*. „Филип Вишњић“, Београд, 2001.
- Бек, Урлих, *Светско ризично друштво: у потрази за изгубљеном сигурношћу*. Академска књига, Нови Сад, 2011.
- Видојевић, Зоран, *Демократија на заласку*. Институт друштвених наука, Службени гласник, Београд, 2010.
- Вратуша, Вера, „Елите у постсоцијализму, или компрадурска буржоазија у процесу рестаурације периферног капитализма“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2010
- Вратуша, Вера, *Транзиција - одакле и куда?* Први део. Београд: Чигоја штампа; Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд, 2012.
- Гиденс, Ентони, *Последице модерности*. „Филип Вишњић“, Београд, 1998
- Гиденс, Ентони, *Социологија*. ЦИД, Подгорица, 1998.
- Ђурић, Живојин, „Модернизација и питање националне државе“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2003

52) Љубиша Р. Митровић, *Транзиција у периферни капитализам*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.

53) Зоран Видојевић, *Демократија на заласку*. Институт друштвених наука, Службени гласник, Београд, 2010, стр. 209

- Илић, Милош, *Социологија културе и уметности*. Научна књига, Београд, 1991.
- Марковић, Данило, Ж, *Глобализација и високошколско образовање*. Универзитет у Нишу; Државни универзитет у Новом пазару, Ниш-Нови Пазар, 2008
- Марковић, Ратко, *Уставно право и политичке институције*. ИП „Јустинијан“, Београд, 2003
- Martinelli, Алберто, *Модернизам: процес модернизације*. ЦИД, Подгорица, 2010.
- Мандрас, Анри. *Основи социологије*. ЦИД; Универзитет Црне Горе, Подгорица, 2001.
- Митровић, Љубиша Р, *Транзиција у периферни капитализам*. Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Митровић, Љубиша Р, *У вртлогу транзиције*. Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2012.
- Надић, Дарко, Шуваковић, Урош, „Политика и биодиверзитет“. *Ecologica*, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине Ecologica, Београд, бр. 59/2010
- Пауновић Милан, Кривокапић, Борис, Крстић, Ивана, *Основи међународних људских права*. Мегатренд универзитет, Београд, 2007.
- Петровић, Јасмина, „Вредносни ставови студената: религиозност, просоцијални ставови и однос према будућности“, *Годишњак Српске академије образовања за 2010*, САО, Београд, 2010.
- Петровић, Јасмина, Шуваковић, Урош, „Религиозност, конфесионална дистанца и место верске припадности у структури идентитета студената универзитета у Косовској Митровици“, у *Национални идентитет и религија* (прир. Зоран Милошевић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2013.
- Смиљковић, Радос, „Морално-економска криза буржоаске рестаурације у Србији и одговорност елита моћи“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2011
- Чомски, Ноам, *Профит изнад људи: неолиберализам и глобални поредак*. Светови, Нови Сад, 1999.
- Шуваковић, Урош, „Свет у променама: политичко насиље и глобална еколошка криза“. *Ecologica* Научно-стручно друштво за заштиту животне средине Ecologica, Београд, бр. 55/2009
- Шуваковић, Урош, „Национално васпитање - пут усвајања и глобалних и националних вредности“, у *Мogućност националног васпитања у време глобализације* (ур. Сунчица Денић). Учитељски факултет Универзитета у Нишу, Врање, 2010.
- Шуваковић, Урош, „Политика Србије на распећу између ретрадиционализације и модернизације“. У *Традиција, модернизација, идентитети: место традиције и модернизације у различитим концепцијама и стратегијама развоја земаља у транзицији* (ед. М. Божић, Љ. Митровић, Г. Стојић), Филозофски факултет Универзитета у Нишу-Центар за социолошка истраживања, Ниш, 2011.
- Шуваковић, Урош, „Партијска држава: могућности њеног настанка и развоја на примеру савремене Србије“, *Теме*, Универзитет у Нишу, Ниш, бр. 2/2009

- Шуваковић, Урош, „Разбијање Југославије и неоколонијални положај новонасталих држава бившег југословенског простора“, у *Разбијање Југославије* (прир. Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, Милан Јовановић). Институт за политичке студије, Београд, 2012.
- Шуваковић, Урош, „Социјална проходност кроз тзв. класичне канале друштвене покретљивости на примеру савремене Србије“, у *Промене у друштвеној структури и покретљивости* (прир. Душан Маринковић, Срђан Шљукић). Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Одсек за социологију, Нови Сад, 2012.
- Шуваковић, Урош, Надић, Дарко, „Климатске промене - глобални узроци, глобалне последице, глобално решење“. *Ecologica*, Научно-стручно друштво за заштиту животне средине Ecologica, Београд, бр. 70/2013
- Suvakovic, Uros, Stevanovic, Obrad, „Self-Proclamation of So-Called Independence of Republic of Kosovo and Actions of International Community in This Regard - Key Problem of Regional Safety in South-East Europe“. In *Проблеми на националната и меѓународната сигурност*, том 3 (ур. Вихрен Бузов). ИВИС, Велико Търново, 2012
- Świątkiewicz-Mośny Maria, Wagner, Aleksandra, “Lower CO₂ Emission? We Can't Afford That! Social Awareness Of The Poles On The Subject Of Climatic Changes In The Context Of Press Discourse On CO₂ Emission”. In *Social Relations In Turbulent Times*, Abstract book of the 10th Conference of European Sociological Association (ESA), Geneva, 7-10th Septembre 2011
- Статистички подаци, коришћене изјаве, документа
- Да ли сте за обнову парламентарне монархије у Србији? (2013) *Ало*, 10. мај. Доступно на: <http://www.alo.rs/vesti/aktuelno/da-li-ste-za-obnovu-parlamentarne-monarhije-u-srbiji/18481>, 20/07/2013
- Дачић, Ивица, „Нисмо продали Косово“, *Радио-телевизија Србије*, 29. април 2013. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/1315196/Da%20%C4%8Di%20%C4%87%3A+Nismo+prodali+Kosovo.html>, 20/07/2013
- „Испод границе сиромаштва 700 хиљада људи“, *Радио-телевизија Србије*, 17. октобар 2012. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/1193512/Ispod+granice+siroma%C5%A1tva+700.000+ljudi.html>, 20/07/2013
- „Против Србије једанаест хиљада тужби Стразбуру“, *E-novine*, 19. јул 2013. <http://www.e-novine.com/srbija/vesti/88019-Protiv-Srbije-11000-tubi-Strazburu.html> 20/07/2013
- „Путин осудио распад СССР“. *Преглед* 26. април 2005. http://www.pregled.com/memento.php?id_nastavak=7224&tmpl=memento_nastavak_tmpl&tekuca_strana=1279&naslov=Putin%20osudio%20raspad%20SSSR, 20/07/2013
- Републичка агенција за приватизацију. Резултати приватизације у Србији 2002-2008. Београд, 2008. http://www.priv.rs/upload/document/ap_rezultat_privatizacije.pdf, 20/07/2013
- Републички завод за статистику, *Актуелни показатељи*. <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, 20/07/2013
- Савет Европе - Генерални секретаријат - Генерални директорат за људска права и правна питања, *Пројекат Подришка реформи правосуђа у Србији у светлу стандарда Савета Европе - завршни извештај*, 19. август 2010 http://www.coe.org.rs/REPOSITORY/1931_konacni_izvestaj_fin.pdf
- Светска банка. Укупан спољњи дуг, <http://search.worldbank.org/data?qterm=total%external%20debt&language=EN&os=10>, 20/07/2013

Социјално-економски савет Републике Србије, *Ефекти приватизације у Србији*. Београд, 2011. <http://www.socijalnoekonomskisavet.rs/doc/efektiprivatizacijeusr.pdf>, 20/07/2013

„Срби желе монархију“, *Данас*, Београд, 9. мај 2013. http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/srbi_zele_monarhiju.55.html?news_id=260459, 20/07/2013

Uros V. Suvakovic

TRANSITION AND MODERNIZATION

Resume

On basis of everything, it can be clearly concluded that the process of transition does not bring with itself forces of modernization and stimuli, but essentially arouse conservatism at many social fields. At all that, like technical-technological modernization may endanger social progress, reconseration of one society may bring the same danger for the survival of the society. The society must not rest only on traditionalism, on ossified and long ago surpassed values, but on progressive comprehension of tradition as preservation of the essential national values, characteristics, national and cultural identity, with modernization that is necessary for the real progress of that society. Therefore, modern comprehension of tradition and traditional comprehension of modernization are the answer to the question concerning the relation between these ideas. Unfortunately, the forces that were the bearers of the transition performed in Serbia after the year 2000 did not manage to understand this. The consequence is establishing of the “society of the peripheral capitalism”, Serbia in which the “regressive capitalism” is on the scene, the state in which modernization has not even started yet, although the transitional processes are in progress and some of them, like the privatization, have been already finished. That is why we can conclude with confirmation of our starting thesis that the transition is in its essence an anti-modernization process, at least regarding the manner of its implementation in Serbia.

Key words: transition, modernization, anti-modern process, Serbia in the first decade of the 21st century.

* Овај рад је примљен 24. април 2013. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције а 04. септембра 2013. године.

Снежана Грк

Институт друштвених наука, Београд

СРБИЈА У СЕНЦИ НОВОГ СВЕТСКОГ ЕКОНОМСКОГ ПОРЕТКА*

Сажетак

У овоме раду се анализирају интеграциони процеси, не само због регионалне повезаности међу државама, већ због тога што ти процеси имају своје велике економске предности. Такође, анализирају се велике структурне неједнакости глобалне економије које су довеле до дубоког јаза између богатих и исувише сиромашних, како појединачно тако и држава.

Из садашње визуре на делу су нове развојне економске и финансијске политике које би требале да ублаже пукотине економских система изазваних финансијском кризом. Одмеравају се снаге између Запада и Истока. Сједињене Америчке Државе и Европа су у структуралној транзицији. Кина је у загрљају Русије. Лидери нове архитектуре светског економског поретка постају САД-ЕУ и чланице групе *BRICS* (Бразил, Русија, Индија, Кина, Јужна Африка). У одмеравању снага великих економских играча на геоекономској сцени, највећа економска сила на свету ипак ће бити “*Euro-Amerika*”.

Политичке идеје које промовише актуелна власт у Србији покушавајући да придобије и Запад и Исток “љуљају” земљу мало десно мало лево. Хоће према Европи, а и према Русији. На којим светским економским координатама ће се Србија заиста задржати – остаје да се види. Тренутно је она у сенци новог светског економског поретка.

Кључне речи: интеграциони процеси, структурне неједнакости глобалне економије, нови светски поредак, Сједињене Америчке

* Овај рад је део истраживања на пројекту *Моделирање развоја и интеграције Србије у светске токове у светлу економских, друштвених и политичких гигања*, евиденциони број 179038, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Државе – Европска унија (САД-ЕУ), *BRICS* (Бразил, Русија, Индија, Кина, Јужна Африка), Србија у сенци.

ИНТЕГРАЦИОНИ ПРОЦЕС КАО НЕМИНОВНОСТ

Интеграције држава Старог континента у Европску унију су неминовне. Не само због регионалне повезаности међу државама у Европи, већ због тога што је Европска унија највећи мировински пројекат до сада који има своје велике предности. Чланство у Европској унији пружа пуно могућности за појединачну државу и за њене грађане. Позитивно у европском интеграцијском процесу јесте нестанак граница између држава чланица и стварања унутрашњег тржишта Европске уније као подручја на којеме грађани могу пословати, трговати, слободно путовати, слободно се настањивати где год желе, радити и студирати готово без икаквих ограничења унутар ЕУ. Дакле, чланство у ЕУ је прилика да држава буде део највећег јединственог тржишта на свету, а што даје могућности да пословни сектор али и грађани имају несметан приступ томе тржишту. Разуме се, то је двосмерни правац кретања. Људи из једне чланице могу несметано одлазити и куповати у другим ЕУ земљама и одбрнуто. Чланство у ЕУ је нарочито добро за младе људе. Млади се могу едуковати и запошљавати где зажеле без ограничења.

Да је чланство заиста добро најбољи пример пружају земље попут Аустрије, Словачке или Ирске које су јако добро искористиле своје могућности у ЕУ и чије су се економије промениле и напредовале, односно реформисале захваљујући чланству у Унији. Нови играч на глобалној сцени постаје Хрватска. Она ће као део највећег тржишта обезбедити просперитет свом становништву.

Наравно, пре него што људи могу несметано уживати у предностима Уније, сви механизми јединственог тржишта морају бити довршени. То значи да се интеграције не смеју одвијати под притиском који намећу финансијска тржишта. Европска унија мора почивати на чврстој основи при довршавању будућих интеграцијских процеса.

Будући да земље чланице ЕУ могу утицати на правац будућег кретања нашег континента, сада је најважније пронаћи ефикасно решење за економска и финансијска питања. Није добро у овом тренутку расправљати о федералном уређењу, јер би то водило подели држава унутар Уније.

Проширење ЕУ почива на вредностима стабилности, просперитета и демократије у Европи. Њих треба ефикасно промови-

сати. Ове вредности покрећу земље које желе бити део Уније да наставе са политичким, економским и друштвеним реформама.

Стога укључивање све већег броја земаља Средње и Источне Европе у европски интеграциони процес заслужује све похвале. Међутим, чини се као да је дошло до замора проширења или је замор толики да је гледајући из ове перспективе тешко очекивати - након уласка Хрватске - да ће уследити ново ширење на европски југоисток. Премда је процес проширења донекле закомпликован због проблема који постоје у еурозони, а и у неким државама које желе да постану део ове заједнице, челници у Унији прокламују да ЕУ остаје и даље отворена за нове чланице. Али, визија будућности Уније се пребацује и на другу раван. Наиме, морамо промишљати и о последицама предлога који траже да се продуби политичка унија унутар ЕУ.

СТРУКТУРНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ ГЛОБАЛНЕ ЕКОНОМИЈЕ

Светска криза неједнакости поприма алармантне размере. Велике структурне неједнакости глобалне економије довеле су до дубоког јаза између богатих и исувише саиромашних. Та растућа неједнакост између богатих и сиромашних највећа је опасност економског раста. Новац и моћ концентришу се у рукама врло малог броја људи који имају јако пуно. Скупина људи са највишим примањима, односно зарадама, учествује у подели економског раста. Средња класа не може да се укључи у ту поделу, јер је све више оних који имају јако мало. У свету скупина сиромашних расте невероватном брзином.

Више од две милијарде људи у свету живело је у 2012. години са мање од два долара дневно, док су истовремено евидентирана 1.153 милијардера¹⁾. Експерти Економске комисије за Латинску Америку и Карибе у свом извештају виде у груписању богатства и извесну могућност. Они кажу да: “огромна концентрација новца и материјалних добара у рукама малих елита умањује легитимитет капитализма као система који, иако доводи до неједнакости, отвара и могућности.”²⁾ Уједињене нације предложиле су да се формира “порез на милијардере” који би износио један одсто на нето при-

1) На првом месту је Мексиканац *Carlos Slim*. (Извор: *Politika*, 03.01.2013. године).

2) Извор: *Agence France-Presse (AFP)*, доступно 03.01.2013. године.

ходе изнад милијарду долара, и оцењују да би то донело приход између 40 и 50 милијарди долара годишње.

Међутим, Економска комисија је посматрала проблем из угла прикупљања што већег прихода, а заборавила је или није хтела да проблем посматра из другог угла. Ради се о томе да богатство, некретнине и финансијска снага полако из мноштва приватних руку прелазе малобројној богатој елити. Тако се ствара све већи број неслободних људи који финансијски односно егзистенцијално зависе од мањине. Расте број финансијских зависника не само међу појединцима већ и међу државама. У Сједињеним Америчким Државама углавном су појединци у финансијским проблемима, док су у Европи у проблемима државе које банкротирају.

Велика презадуженост држава разара Европу, а све веће разлике између најбогатијих слојева становништва и свих осталих прете да садашња велика незадовољства сиромашних претворе у ризике који би већину човечанства могли довести у дистопијску будућност. Наиме, будућност у којој ће на једном месту бити људи који тешко подносе животне тешкоће, оскудицу, беду и губитак вере у боље сутра, због губитка радних места.

Док највећа светска привреда наставља да се опоравља од рецесије, односно у Сједињеним Америчким Државама је стопа незапослености пала испод осам одсто³⁾, дотле је ризик од друштвене побуна због незапослености највећа претња Европи.

Незапосленост у еурозони је у фебруару 2013. године порасла на рекордних 12 одсто⁴⁾, односно на нешто изнад 19 милиона незапослених, као последица наставка дужничке кризе која гуши економију еурозоне.

Незапосленост у 27 чланица ЕУ је у фебруару ове године порасла на 10,9 одсто са јануарских 10,8 одсто, уз 26,34 милиона незапослених⁵⁾. У компарацији са истим раздобљем прошле године, у еурозони је регистрован раст незапослености од 1,78 милиона, а у ЕУ од 1,81 милиона.

Највеће стопе незапослености у фебруару 2013. године имале су Грчка (26,4 одсто), Шпанија (26,3 одсто), и Португалија (17,5 одсто). Међу земљама са најнижом стопом незапослености су Аустрија (4,8 одсто), Немачка (5,4 одсто), и Луксембург (5,5 од-

3) У октобру 2012. године је стопа незапослености у САД износила 7,9 одсто. (Извор: Eurostat, доступно 03.12.2012. године).

4) Извор: Eurostat - европска агенција за статистику, доступно 02.04.2013. године.

5) Извор: Eurostat, доступно 02.04.2013. године.

сто). Што се тиче незапослености међу младима, она је у еурозони у фебруару ове године године била 23,9 одсто, а у ЕУ 23,5 одсто⁶⁾.

Спорије излагање европске економије из проблема у финансијском сектору утицало је на то да пословни сектор неких држава смањи своје инвестиције, а њихова домаћинства повећају штедњу и смањују потрошњу. Наглашена строгост довела је до још већег дуга.

Италија и Шпанија, трећа односно четврта по величини национална привреда у еурозони, због рецесије се суочавају са проблемима инвестиција. У настојању да ублаже рецесију ове две земље, али и још неке чланице еурозоне суочене са рецесионим проблемима, прибегле су оштрим мерама штедње⁷⁾, односно смањењу потрошње и повећању пореза, како би зауздале високе дугове. Међутим, смањење плата и пензија је погодило радну снагу, а довело је и до пада тражње.

Осим штедње и остале мере које су уведене - као што су реформа тржишта рада и унапређење стручности и образовања - имају за циљ да повећају запошљавање. Али за реализацију овога циља потребно је време. Строге мере штедње на кратак рок лоше су се показале нарочито у Грчкој⁸⁾.

Није искључено да би Европу могао запљуснути нови талас ескалације друштвене кризе. Лидери Европске уније још немају потпуно јасан план како да подстакну привреду и реше проблем рекордне незапослености. Иако су оживљавање привреде и борба против незапослености биле главне најављене теме дводневног самита⁹⁾, лидери ЕУ и после великог дебатовања нису донели закључке о конкретним акцијама за обуздавање текуће рецесије.

Напросто, зачуђујуће је да лидери ЕУ уместо да разматрају о тржишту рада односно како ће ублажили незапосленост, они су закључили да Европа “мора да настави са обуздавањем буџетског дефицита”.

6) Извор: *Eurostat*, доступно 02.04.2013. године.

7) Видети: Снежана Грк, 2012, “Друштвени ефекти изопачености модерне економије”, *Српска политичка мисао*, бр.2/2012, Инститит за политичке студије, Београд, стр. 125-148.

8) Промовишући мере штедње генерални секретар Министарства финансија *Giorgos Merigos* изјавио је “да минималац у Грчкој треба смањити са 586 на 500 еура како би се помогао развој и програм владе”. Ова његова изјава је изазвала протесте и бурне реакције код становништва које одбацује могућност даљег смањења личних доходака, и поред тога што је европски кредитори не искључују као могућност.

9) Summit leaders EU, March 14 -15, 2013.

Док су неки лидери заговарали строгоћу оценивши да “ако Европа жели да преживи, мора да настави са оштрим курсом реформске строгоће” (фински премијер *Jyrki Katainen*), други су упозоравали Брисел да “међу бирачима драматично расте отпор реформама али и Европи због таквог заговарања буџетске дисциплине” (одлазећи италијански премијер *Mario Monti*), или упозорење челницима да “борба против ниске продуктивности и високе цене рада не мора да се решава сечом примања запослених” (председник Европске централне банке *Mario Draghi*).

Дебата о незапослености, на овом самиту ЕУ, није прошла без протеста десетина хиљада људи који дижу свој глас против како кажу “неправедне Европе”. Они кажу: “зашто народ да плаћа за кризу коју су банке закувале. Људи губе посао, здравствено осигурање.... док богати постају све богатији....”¹⁰⁾.

Пукотине монетарног система Европске уније више су него видљиве. Када нека од земаља јужне Европе крене у банкрот брзо се почне штампати новац. Сада треба спашавати банке и владе Грчке, Италије, Шпаније, Кипра. Валуте које немају покриће ни у чему осим у обећању, дају неограничену моћ средишњим банкама. “Кипарским штедишама сигурно ће на овај или онај начин насилно одузети део њихових уштеђевина. Штедише ће на крају платити нечије туђе дугове. Ако им држава на скине директно с рачуна, онда ће кроз инфлацију и ниске камате полако смањивати реалну куповну моћ њихова новца. На крају изађе на исто.”¹¹⁾

Супротан процес од онога какав траје у САД и Европи дешава се на Далеком истоку. На Далеком истоку све више обичних људи, односно појединаца, има више новца него раније. Заправо, не пуно више, али сасвим довољно да својим зарађеним новцем могу пристојно живети и полако преузимати контролу над властитом будућности. Они постају економски независни. Постајући финансијски независни они постају и политички независни. То је суштина приче о економском расту југоисточне Азије.

У позадини економског раста налази се инвестирање у људски капитал, а то значи инвестирање у будућност. Држава односно влада је та која мора да омогући услуге које су људима потребне. То се пре свега односи на здравство, образовање и запошљавање. Када се то уреди на задовољавајући начин тада је економски раст и независност загарантована – само је питање временске подударности.

10) Извор: *Agence France-Presse (AFP)*, доступно 17.03.2013. године.

11) Извор: *Globus, Croatia*, 29.03.2013. године, стр. 35.

СЈЕДИЊЕНЕ АМЕРИЧКЕ ДРЖАВЕ И ЕВРОПА У СТРУКТУРАЛНОЈ ТРАНЗИЦИЈИ

Из садашње визуре на делу су такви економски системи, а и политички, који не могу да се одрже на дуги рок. Опасност прети од још дубљих подела између економски слабих држава у којима ће живети стотине милиона људи у сиромаштву и економски јаким држава. “Развијене земље нису испуниле обећање из Дохе (DoHa) из новембра 2001. да ће успоставити развојни трговински режим, нити оно из Gleneagles-а 2005. са самита G8 да ће много више помоћи најсиромашнијим земљама.”¹²⁾

Пре избијања економске кризе крајем 2008. године много се говорило о глобалним неравнотежама и потреби да државе са трговинским суфицитом, као што су Немачка и Кина, повећају своју потрошњу. У ствари, спољни суфицит Немачке део је еуро кризе. У трећем кварталу прошле године 17 чланица еурозоне је поново склизнуло у рецесију, која је резултат тога што је у два узастопна квартала забележен негативни економски раст. Еурозона је крајем 2012. године упала у дубљу рецесију од очекиване¹³⁾. Проблеми у финансијском сектору утицали су на слабење европске економије. Због смањених инвестиција у неким земљама (као на пример у Чешкој) у извозној стратегији од 2012. до 2020. године предвиђа се раст извоза у земље изван Европске уније.

И премда је еурозона још у рецесији, ЕУ са жаром штити своје тржиште. У предлогу седмогодишњег буџета ЕУ (2014-2020), који износи око 960 милијарди еура, за субвенције фармерима намењено је 363 милијарде еура (38 одсто) или 50 милијарде еура годишње.

У последње време могу се чути сугестије, које долазе од водећих светских економиста, а односе се на то - да САД и Европа преузму значајну улогу у спровођењу структуралне транзиције. Они заговарају тезу да челници држава који су промовисали штедњу и смањивање дефицита носе одговорност за садашње стање у економији, јер се тако слаби економија, и на дужи рок уништава будућност.

Стога је поново почела да провејава идеја стара две деценије о најви почетка преговора о трговинском споразуму САД и Европске уније. Спремност за реализацију овога подухвата већ су најавили амерички председник *Barac Obama* и лидери ЕУ: пред-

12) Извор: Joseph E. Stiglitz, Project Syndicate, 2012. www.project-syndicate.org, доступно 09.01.2013. године.

13) Економија еурозоне опала је за 0,6 одсто у последњем кварталу 2012. године у односу на претходни квартал у истој години. (Извор: *Eurostat*, доступно 15.02.2013. године).

седник Европског савета *Herman Van Rompuy* и председник Европске комисије *José Manuel Barroso*.

До почетка преговора о заједничком тржишту САД и ЕУ могло би доћи средином 2013. године, а који би требали бити комплетирани за неколико година¹⁴). У Америци овај споразум већ називају “трансатлантским трговинским и инвестиционим партнерством”. Намера је да се преко заједничког тржишта САД-ЕУ омогући замах међусобној трговини и инвестицијама смањењем међусобних регулаторних оптерећења, њиховог временског и новчаног трошка.

Већ се годишње размени око хиљаду милијарди долара, а комбинација две економије даје половину укупног глобалног производа. Мада су већ сада царине ниске, око три процента, њиховим комплетним елиминисањем би уштеде биле велике. Тако на пример, Америчка трговинска комора процењује да би то донело уштеду од око 120 милијарди долара годишње. Али, биће потребно кроз преговоре хармонизовати пословну регулативу, а нарочито отварање европског тржишта пољопривредних производа за робу америчких фармера¹⁵), који су најпродуктивнији на свету. Не треба заборавити да су амерички радници и даље светски рекордери у продуктивности.

Проширењем трговине обе стране - америчка и европска - надокнадиће изгубљена радна места, до чијег губитка је дошло због економске кризе. Сада међународна трговина обезбеђује око 13 милиона радних места на обе стране. И мада је економска стагнација тренутно већа у Европи него у САД, нема двојбе да ће формирање заједничког тржишта бити даљи покретач просперитета САД и ЕУ. Америка и Европа ће заједнички успешније парирати економској експанзији Кине, која ипак постепено посустаје.

КИНА У ЗАГРЉАЈУ РУСИЈЕ

Поред тога што економска експанзија изазива завист других већих економија, раст привреде Кине је у 2012-тој години био 7,8 процената, а то је најнижи раст у последњих 13 година, што изазива забринутост у Кини. У протеклих десет година у Кини су економске реформе успорене.

14) Оптимисти очекују да би то могло бити за две године – али мала је вероватноћа да ће се то реализовати у томе временском интервалу.

15) Сједињене Америчке Државе дају велике субвенције (око 20 милијарди долара годишње) фармерима којима се гарантују откупне цене, а неки производи, попут кукуруза, и додатно премирају.

Кина се раније обогатила захваљујући натпросечној стопи привредног раста (од 10 одсто) која је почивала на великом извозу на Запад. Али са избијањем кризе, потрошачи са Запада су почели мање да купују кинеску робу. Стога се данас кинески произвођачи окрећу домаћем тржишту.

Нови премијер Кине *Li Ke Yang* је суочен са огромним проблемима у привреди и друштву. Од њега се очекује да предузме озбиљне реформе у привреди и друштву, јер ће се у противном земља суочити са бунтом незадовољства. За успоравање привреде и све распрострањенију корупцију која је захватила друштво, реформе су кључ за излазак из садашње кризе.

Власт у Кини настоји да субвенцијама подстакне 1,35 милијарди становника да купују домаће производе који се мање извозе на Запад. Кинаска влада да би стимулисала производњу и привредни раст обновила је финансијски пакет инвестиција¹⁶⁾ намењених привреди земље. Инвестиције су намењене за инфраструктуру, затим за потребе социјалних давања, и за кључне секторе кинеске привреде, као и за повећање позајмица произвођачима у малим и средњим предузећима.

Оно што посебно забрињава јесте претерано ослањање привреде на инвестициона трошења и скупо тржиште станова. У последњих десет година цене некретнина скочиле су скоро десет пута. Стога се мора деловати веома брзо како би се стабилизовало ово тржиште, јер би излив незадовољства који је доминантан нарочито код средње класе могао да ескалира и прерасте у немире. Вођењем погрешне политике у Кини је створена велика разлика између богатих и сиромашних¹⁷⁾.

Огромне разлике у приходима, односно зарадама, у градовима¹⁸⁾ и на селима (где живи две трећине становништва), постале су жариште преосетљивости Кинеза. Па се сада кинески лидери налазе пред великим изазовом¹⁹⁾ процеса урбанизације и легализаци-

16) Укупан износ финансијског пакета је четири билиона јуана, што је око 586 милијарди долара. (Извор: *Xinhua*, доступно 31.03.2013. године).

17) Према званичним статистикама Уједињених нација (УН) у Кини 13 одсто становништва живи са мање од 1,25 долара дневно. Истовремено, Кина има 2,7 милиона доларских милионера и 251 милијардера. (Извор: Економски часопис *Hurun Report*, доступно 16.03.2013. године).

18) Просечан приход у градовима је 21.810 јуана, или 3.500 долара. (Извор: *Politika*, званична државна статистика, доступно 16.03.2013. године).

19) Кинески челници су већ почели да припремају планове за процес урбанизације, или пресељавања око 400 милиона становника села и легализације миграната у градовима. Све до сада строги кинески прописи нису дозвољавали радницима са села да остварују

је миграната у градовима, као и изналажењу плана стабилизације тржишта некретнина и подстицања привредног раста.

Када се све ово реално сагледа, постаје јасно да се Кина озбиљно суочава са новим изазовима и могућностима, на плану подстицања привредног раста, и жељама да буде лидер новог светског економског поретка.

Да се ради о одмеравању снага између Истока и Запада, и о новом светском економском поретку, најбоље говори чињеница да је нови кинески председник *Xi Jinping* за свој први службени пут одабрао баш Москву. Поред тога што су односи између ове две државе били променљиви – најпре пријатељски током педесетих година прошлог века, да би се крајем шездесетих година испољило њихово дубоко идеолошко размимоилажење – данас је њихово партнерство постало финансијске и стратешке природе.

Веома су важни њихови трговински односи. Трговинска размена Кине и Русије је у последње две године увећана за преко 40 одсто и 2011. године је износила 83,5 милијарди долара²⁰. Кина је још 2010. године са позиције најважнијег трговинског партнера Русије уклонила највећу економију у Европи - Немачку.

Кина је највећи светски произвођач, али јој требају сировине које има Русија. Из Русије јој стижу разне сировине, енергенти, минерали, дрво. А она шаље Русији високоразвијене индустријске производе. Кини је веома важно да учврсти своју позицију важног светског играча баш преко Русије. Наиме, намера је да се *Владимир Путин* и *Xi Jinping* договоре о изградњи нафтовода кроз Сибир према Кини, односно да уговоре детаље о условима испоруке укапљеног плина. Чвршће политичко партнерство ове две земље омогућиће Кини подршку Русије у споровима са подручја источне Азије. Продубљивање њихове сарадње има стратешки интерес, будући да Кина и Русија сматрају да САД има интересовање за Азију. Политичко партнерство Москве и Пекинга гарантује Кини да осигура руску подршку у територијалном сукобу с Јапаном око отока у Источном кинеском мору, и тако Пекинг учврсти своју позицију пре преговора са Сједињеним Америчким Државама.

Ако овај политички *deal* успе, тада ће за глобални привредни поредак пуно важније бити да две земље више не требају међународна тржишта за своју велику међусобну трговину. Разуме се, два привредна дива у успону могу директним договором да реше

своја права – социјалне и здравствене повластице – а која су имали радници у градовима.

20) Извор: *Politika*, 22.03.2013. године.

и размену не користећи при обрачуну долар као традиционалну светску валуту. Тиме би се заобишла монетарна политика Сједињених Америчких Држава. Поред тога, није искључена могућност да Русија и Кина можда озбиљно планирају неку нову резервну међународну трговинску валуту. Разлог за овакву тврдњу јесте чињеница да је Русија у протеклих пет година удвостручила своје златне резерве²¹⁾, а да Кина злато годинама и даље сумануто купује²²⁾.

Кина и Бразил договорили су се (26.03.2013) да тргују сопственим монетама у износу који одговара вредности од 30 милијарди долара годишње, па ће тако готово половину своје трговинске размене извући из зоне америчког долара.²³⁾ Ове две велике економије намеравају овим споразумом који би трајао три године да промене токове глобалне трговине којом доминирају САД и Европа.

То што Кина повећава потрошњу не значи да ће куповати више робе из САД. Пре се може очекивати да ће повећати потрошњу нетрговинских добара – као што су здравство и образовање – што ће резултирати дубоким поремећајима у ланцу глобалне понуде, посебно у земљама које су снабдевале кинеске извознике. Кинески суфицит је опао, гледано кроз проценте бруто домаћег производа (БДП), али његове дугорочне импликације тек ће се показати. Кина је приличан део свог трговинског суфицита уложила у америчке државне обвезнице.

ЛИДЕРИ НОВОГ СВЕТскоГ ЕКОНОМСКОГ ПОРЕТКА

Напред изнете констатације су изузетно важне. Из разлога што ће према проценама Светске банке, *BRIC* (Бразил, Русија, Индија и Кина) заједно с Јужном Корејом и Индонезијом бити глобални лидери. Светска банка процењује да ће њихове економије до 2025. године управо бити заслужне за више од половине укупног светског привредног раста.

21) Извор: *Globus*, Croatia, 08.03.2013. godine.

22) Говори се да је Кина наводно потајно купила 2.000 тона злата. Русија је са тржишта покупила и у трезор складиштила златне резерве које су три пута теже од америчког Кипа слободне. Намачка тражи да јој Француска и Америка – у физичком облику – врате 674 тоне злата које им је поверила на чување током година Хладног рата. (Извор: *Globus*, Croatia, 29.03.2013. godine, str. 35).

23) Извор: *Reuters*, доступно 27.03.2013. године.

Процена Светске банке је да глобални економски раст све више зависи од земаља *BRICS*, које чине 27 одсто укупне куповне моћи у свету, и имају 45 одсто светске радне снаге. Према економским показатељима заједнички бруто домаћи производ земаља *BRICS*-а чине 21 одсто светског БДП-а, а у тим земљама живи 43 одсто светског становништва.

На самиту²⁴⁾ у *Durbanu*, одржаном и марту 2013. године, чланице групације *BRICS* (Бразил, Русија, Индија, Кина, Јужна Африка) договорили су се да оснују заједничку развојну банку *BRICS*. Лидери чланица су изјавили²⁵⁾ да су повод за договор о оснивању банке управо њихове инфраструктурне потребе – процењене на око 4.500 милијарди долара у наредних пет година, али и потребе да у будућности сарађују са другим земљама у развоју.

На самиту *BRICS*-а основан је Пословни савет. Он би требао да помогне израду ефикасног вишестраног инвестиционог плана, развој сарадње привредника у различитим областима пословања у складу са дугорочним програмом стратешке сарадње земаља *BRICS*-а. Планира се њихова сарадња у области енергије и зелене технологије.

Из заједничког девизног кризног фонда *BRICS*-а (са капиталом 100 милијарди долара) односно “касе солидарности” би се пружала међународна помоћ у случају погоршања платног биланса неке земље. Треба истаћи да се овде не ради о буџетским средствима него о новцу централних банака, што значи да свака банка може да резервише део златних резерви које би, преко слободног тржишта, могле да буду подршка платном билансу неке земље. Што се тиче расподеле удела у заштитном фонду предложено је да Кина допринесе са 41 милијардом долара, Русија, Индија и Бразил са по 18 милијарди а Јужноафричка Република са пет милијарди долара.

Политички још неразрађена групација *BRICS* са око 4.400 милијарди долара укупних девизних резерви (од тога 3.100 милијарди долара у Кини) озбиљан је изазов постојећем финансијском поретку. Нова развојна банка *BRICS*²⁶⁾ могла би пред сиромашније земље да изађе са кредитима примамљивијим од оних које нуде Међународни монетарни фонд (ММФ) и Светска банка.

BRICS машта о новом свету који земље чланице дате групације покушавају да изграде највероватније без Запада. Мада је Америка важнија за њихове интересе од осталих растућих сила.

24) Fifth BRICS Summit, 26-27 March 2013, Durban, South Africa.

25) Извор: *Financial Times*, доступно 28.03.2013. године.

26) *BRICS bank*-а, са седиштем у *Durbanu*, могла би да почне да ради 2014. године.

Важна је и Индонезија која би могла постати чланица *BRICS*-а, због њеног демографског и економског значаја.

Међутим, у односу снага великих економских играча на геоекономској сцени, највећа економска сила на свету ипак ће бити “*Euro-Amerika*”. Европска унија је и даље највећи светски трговински извозник и увозник, водећи девизни инвеститор и корисник страних улагања. Готово 20 одсто укупног светског извоза пореклом је са територије ЕУ, упркос чињеници да је Европа још увек у рецесији због рекордне незапослености.

СРБИЈА У НЕЈАСНИМ СВЕТСКИМ ЕКОНОМСКИМ КООРДИНАТАМА

Досадашњи највећи мировни пројекат Србији је још раније предодредио правац кретања. Само је питање времена када ће Србија стићи до свог циља, а он је улазак у Европску унију. Па ипак, препреке на тој путањи кретања су велике и болне, како за државу тако и за друштво. Чини се као да су исцрпљене све идеје како ускладити животни (социјални) и економски (привредни) циклус.

Економске идеје које трајно промовишу некомпетентни економски експерти на власти воде у сигурни привредни и социјални хаос. Политичке идеје које промовише актуелна власт у земљи покушавајући да придобије и Запад и Исток “љуљају” Србију која сада “игра” мало десно мало лево. Хоће према Европи, а и према Русији. На којим економским координатама ће се заиста задржати – остаје да се види.

Чудан сплет околности у последњим деценијама утицао је на то да држава Србија не зна шта хоће. Сви покушаји да се нешто истински промени у економији и друштву тешко се спроводе. Највећа кочница развоја привреде и друштва су: варљиве макроекономске равнотеже, мито, корупција, полуприкривена власт олигархије и новца, компромиси и чудне коалиције.

Слаба економија и друштво, у земљи каква је Србија, нису потребни великим економским светским играчима, осим ако нису у питању њихови лични колонијални интереси.

У Србији је макроекономска неравнотежа висока. Спољни и фискални дефицит су високи, а висина јавног и спољног дуга гурају земљу у дужничку кризу. Не постоје неопходне реформе које би спречиле тај мрачни сценарио дужничког ропства.

Фискални дефицит у овој години ће бити већи од планираних 3,6 одсто БДП-а. Пробирање ове границе високог дефицита имплицираће високо задуживање. Ако се премаши ниво од четири одсто БДП-а домаћи економски стручњаци на власти ће највероватније примењивати додатне мере штедње. За становништво ће то значити улажење у зону још дубљег сиромаштва.

Предузећа отпуштају раднике или смањују плате. Незапосленост расте. Стопа незапослених младих у Србији износи скоро 42 одсто. Инфлација расте. Зараде грађана стагнирају или су мале. Куповна моћ становништва је веома мала. Сиромаштво се шири. Замрла привреда, велика незапосленост и нередовне зараде рефлектују јако мрачну слику Србије данас. Једном речју – статистика²⁷⁾ је сурова: број запослених 1.723.000, број незапослених 761.485²⁸⁾, просечна плата 39.200 динара, просечна пензија 23.500 динара, потрошачка корпа 23.500 динара, број грађана испод границе сиромаштва око 700.000.

Незапосленост је у директној корелацији са сиромаштвом. Социјално су угрожени не само они који не раде, већ и они који раде али не примају редовно плату, а таквих је 650.000 људи, док само 95.000 породица прима новчану социјалну помоћ²⁹⁾. Од напред поменутог броја незапослених чак 140.000 су старији радници. Старији изнад четрдесет година теже налазе запослење, јер послодавци ако се одлуче да приме на посао раднике углавном узимају оне између 30 и 40 година старости. Свака друга особа млађа од 25 година је незапослена.

Последњих година се значајно нарушила социјална мапа становништва. У Србији је од 2006. године број корисника социјалних услуга са 424.798 порастао на 700.000³⁰⁾. Такође, све више је оних који постају корисници Народне кухиње³¹⁾.

Наговештаји неких владиних економских експерата да ће доћи до благог раста запослености у овој и наредној години нису

27) Извор: Републички завод за статистику Србије, доступно 03.03.2013. године.

28) Извор: Национална служба за запошљавање, доступно 06.02.2013. године. (Али, стварни број незапослених је већи, јер многи који не раде нису регистровани код Националне службе за запошљавање.)

29) Извор: Министарство рада, запошљавања и социјалне политике, доступно, 21.02.2013. године.

30) Извор: Завод за социјалну заштиту, доступно 25.01.2013. године.

31) Међу корисницима су стари, али има и много деце, отприлике 10.000 млађих од 18 година. Народне кухиње у Србији у 2013. години имаће 34.500 корисника, што је за 3.500 више него прошле године. (Извор: Црвени крст Србије, доступно 07.03.2013. године).

реални. Није реално очекивати благи раст запослености ни 2014. године. Вероватније је да ће доћи до пада запослености. Да би се повећао број запослених потребно је да БДП Србије расте најмање пет одсто годишње, а он ће ове године порасти 1,5 одсто. За повећање запослености потребно је покретање привредне активности у свим секторима, а не само у аутомобилској индустрији и преради нафте.

Исто тако, стандард грађана³²⁾ ће и даље опадати. До пада ће доћи због неизбежног смањивања разлике између потрошње и створеног. Није више могуће домаћу потрошњу финансирати задужевањем и страним инвестицијама. Дакле, нема простора за раст потрошње домаћинства, изузев да то иде на терет опадања потрошње државе. Потрошња ће опадати, будући да ће инфлација “појести” благи номинални пораст зарада и пензија.

Србија је у 2012. години са инфлацијом од 12,2 одсто била рекордер³³⁾ у Европи. Разлог овако великој стопи инфлације у Србији су цене животних намирница. И све док монополисти буду диктирали цене хране инфлација ће бити висока. Планирана инфлација од 5,5 одсто у овој години неће испунити очекивања. Планирани ниво ће бити надмашен. Стога и даље остаје озбиљно упозорење да ће становништво у Србији и даље плаћати најскупљу храну у региону, односно и даље ће просечно домаћинство од својих укупних примања издвајати највише за храну³⁴⁾ у односу на просечно домаћинство у државама у региону.

Када се ова сурова стварност посматра из перспективе задужености, намеће се питање: да ли је становништво презадужено?

Огроман део становништва у Србији живи на кредитима. Према званичним банкарским подацима³⁵⁾ грађани су код банака узимали чак 587 милијарди динара или 5,5 милијарди еура, што ствара дилему о презадужености.

32) Због лошег квалитета живота почео је у великој мери да се користи чек на почек. У целој 2012. години издато је 8.555.649 чекова, у вредности већој од 38 милијарди динара. (Извор: Удружење банака Србије, доступно 03.03.2013. године). Разлог је једноставан – коришћењем кредитних картица грађани банкама плаћају огромне камате, а за одложено плаћање чековима камате нема. Међутим, под теретом задужености и додатног пада куповне моћи, у наредној години треба очекивати стагнацију и мањи пад издавања чекова.

33) Инфлација у 2012. години (у процентима) је износила у: Србији 12,2; Турској 6,2; Мађарској 5,0; Црној Гори 4,4; Хрватској 4,4; Македонији 3,3; Бугарској 3,0; Шпанији 3,0; Великој Британији 2,7; Италији 2,3; Босни и Херцеговини 2,2; Немачкој 2,1; Француској 2,0. (Извор: *Eurostat*, доступно 25.01.2013. године).

34) Домаћинства у Србији за храну издвајају око 40 одсто укупних примања.

35) Извор: Удружење банака Србије, доступно 03.03.2013. године.

Задуженост у Србији непрекидно расте и достигла је 800 еура по становнику. Када се погледа регион, статистика говори да мању задуженост по становнику од Србије једино има Македонија са 580 еура. У Словенији задуженост по становнику је 3.500 еура, у БиХ је слична као у Србији, у Хрватској је она 4.000 еура по становнику или пет пута виша него у Србији, а у Грчкој је 8.000 еура по становнику³⁶⁾.

Међутим, када се врши овакво компарирање, обавезно се мора узети у обзир да је, на пример, у Хрватској просечна зарада већа 70-80 одсто него у Србији. А у Србији су ниска примања од 360 еура месечно. Задуженост се у Србији неће смањивати, већ ће само расти. Дакле, преживљавање грађана Србије ће бити све теже.

Тешко бреме немаштине и велика незапосленост присилили су људе да иду “трбухом за крухом” изван граница ове земље. Данас скоро пола милиона људи у Србији издржавају рођаци запослени у иностранству. Они су у 2012. години преко дознака послали око две милијарде еура у земљу. Званична статистика не региструје знатан део тих пара из дијаспоре, пошто се велики део новца унесе у земљу нелегалним каналима. Највише дознака долази из Немачке и Аустрије, а најмање из Аустралије, Канаде и Америке.

Карактеристично је да је пре избијања економске кризе износ дознака био чак двоструко виши у односу на стране директне инвестиције. Економска криза је учинила да се почну смањивати и дознаке из иностранства³⁷⁾. Прилив новца кроз дознаке, ма колике оне биле, јесте основ економске и социјалне стабилности у земљи. Управо тај прилив новца надокнађује минимална примања и амортизује високу стопу незапослености. У сваком случају, дознаке из иностранства било да су ушле легалним или нелегалним каналима представља значајан део ликвидности земље. Захваљујући милијардама које су стигле у Србију, која се налази при самом врху земаља по приливу дознака, могло се трошити у земљи више него што се производило.

Дознаке из иностранства имају своју добру и лошу страну. Добро је што велики удео у приливу девиза, повећава привредну активност, одржава социјалну стабилност, утиче на јачање динара и повећава промет на девизном тржишту. Лоше је то што дознаке утичу на раст цена и дестимулишу запошљавање.

36) Извор: *Politika*, доступно 03.03.2013. године.

37) Дознаке из иностранства 2008. године су износиле 2,6 милијарди еура; 2009. су биле 3,2 милијарди еура; 2010. године 3,1 милијарди; 2011. износиле су 2,2 милијарди еура, а 2012. биле су 2,0 милијарде еура. (Извор: Министарство финансија Републике Србије, доступно 15.02.2013. године).

ШТА СРБИЈА МОРА РАДИТИ ДА БИ СЕ ПОЗИЦИОНИРАЛА У НОВУ ГЕОЕКОНОМСКУ АРХИТЕКТУРУ?

Економска криза, низак ниво животног стандарда, незапосленост, корупција и неповерење грађана у државне институције, представљају идеалан амбијент за развој сиве економије. Пошто централна банка нема контролу над готово 40 одсто новчане масе, колико се процењује да је вредност обрта на црном тржишту роба, услуга и радне снаге – све мере које владини експерти предузимају за обуздавање инфлације и стабилизовање курса не дају позитивне ефекте.

Прави ефекат не може да обезбеди ни већина фискалних мера креираних за консолидацију буџета, управо због чињенице да делом сива а делом потпуно нелегална економија учествује у истом проценту, готово 40 одсто, у бруто друштвеном производу. У црним каналима тржишта држава годишње изгуби буџетски приход од најмање четири милијарде еура. Скоро да нема гране која није угрожена погубним последицама сиве економије и црног тржишта. А највише су погођени трговина, текстилна и грађевинска индустрија.

Чак и послодавци, који би желели да запосле нове раднике због проширења сопственог бизниса, не могу да издрже нелојалну конкуренцију оних који никоме ништа не плаћају. То је један од крупнијих разлога што програми за отварање нових радних места не могу да смање незапосленост.

Крајње је време да држава Србија у овој години уреди своје финансије, тако што ће кренути да сређује бизнис у црним каналима тржишта. Исто тако, сређивање финансија значи да се заустави раст јавног дуга и преполови буџетски дефицит. Ако се крене са уређивањем финансија у земљи тада истовремено неће моћи да се повећава запосленост. Извесно је да ће и девизни курс расти, због високог дефицита у размени са светом³⁸⁾. До којег нивоа ће курс

38) Главни спољнотрговински партнер Србије у 2012. години била је Немачка. У извозу, главни спољнотрговински партнери, поред Немачке, били су Италија, БиХ, Румунија и Руска Федерација. Главни спољнотрговински партнери у увозу, после Немачке, били су Руска Федерација, Италија, Народна Република Кина и Мађарска. Спољнотрговинска робна размена била је највећа са земљама са којима Србија има потписане споразуме о слободној трговини.

Земље чланице Европске уније чине више од половине укупне размене 58,5 одсто. Други по важности партнер су земље *CEFTA*, са којима Србија има суфицит у размени, што је резултат углавном извоза пољопривредних производа, као и гвожђа и челика. Потписнице *CEFTA* споразума о међународној слободној трговини су Србија, Црна Гора,

досегнути зависиће од попуњавања недостатка девиза страним инвестицијама у Србију.

Развоја нема без домаћих и страних инвестиција. Али, корупција која је изгледа најконкурентнија у Србији одбија инвеститоре.

Лоша пословна клима у Србији укључујући и бирократију, односно делове државне администрације који се преклапају³⁹⁾ или нису нужни, су приговори страних инвеститора “да се у земљи не може пословати због читавог низа разлога, од бирократије па на даље”. Издавање дозвола дуго траје. Катастар није завршен. Закон о планирању и изградњи у делу који се односи на легализацију је оцењен неуставним. Све то збуњује инвеститоре. Зато држава мора да мења пословни амбијент, а представници власти да развијају добре односе са владама других држава, као што је случај са Уједињеним Арапским Емиратима. Јер политика и економија иду паралелно.

Улагање у пољопривреду је најисплативије за странце. Агроиндустријска компанија “*Al Dahra*” из Уједињених Арапских Емирата намерава да уложи око 200 милиона еура у осам пољопривредних комбината у Србији, а предвиђено је да то буде део заједничког новог предузећа “*Al Dahra Srbija*”. Поменута компанија има намеру да после пола године од почетка свог рада у Србији изгради системе за наводњавање. То би помогло остварењу плана да се за две до три године удвостручи производња у комбинатима у Србији, као и да се запосли 2.000 радника. Тренутно лош менаџмент и маркетинг у земљи утиче да пољопривредници немају мотивацију и не зарађују довољно. Али са новом технологијом коју би донела компанија “*Al Dahra*” нема двојбе да би се побољшала производња и упослили локални пољопривредници.

Међутим, држава Србија мора да едукује пољопривреднике. Она мора да припрема српског сељака како да производи храну која ће бити конкурентна европским производима. Не сме се дозво-

БиХ, Хрватска, Македонија, Албанија, Молдавија, (*UMNIK*) u ime privremenih institucija samouprave u Prištini.

Посматрано појединачно по земљама, највећи суфицит у размени остварен је са бившим југословенским републикама – Црном Гором, БиХ, Македонијом. Од осталих земаља, истиче се и суфицит Србије у размени са Румунијом и Словачком. Највећи дефицит јавља се у трговини са НР Кином, због увоза мобилних телефона, и лаптопова, као и са Руском Федерацијом, због увоза енергената, пре свега нафте и гаса. Затим следи дефицит са Немачком, Италијом и Мађарском. (Извор: Републички завод за статистику, доступно 03.01.2013. године).

39) Овде се мисли на елиминацију делова државне администрације који се преклапају на исте раде исте послове, па стога нису потребни. Ради ефикасности мора доћи до спајања неких министарстава.

лити да Србија постане земља лоше хране. Постоји реална могућност да у Србији заврши нездрава храна (млеко, месо, и слично) из региона, али још већа могућност је да се увезе и лоша сточна храна. Уколико се деси да квалитетнији домаћи производи, на пример млеко, месо, воће и слично, иде у извоз, јер су у Европи прописи строжији, а домаћим купцима се продају лошијег квалитета, биће реч о дискриминацији и невиђеном преседану. Прописи *FAO* (Организација за храну и пољопривреду Уједињених нација) се морају поштовати⁴⁰⁾ и у Србији, ако ова држава заиста жели да буде део Европске уније. Стога се сада намеће логично питање – спашава ли Србија своју пољопривреду, на веома кратак рок, тако што ће убијати односно тровати⁴¹⁾ сопствено становништво? У Србији је на делу тотално погрешна пољопривредна политика, али и здравствена!

Шанса за Србију је производња здраве хране. За производњу органске хране земља има све могућности, само су проблем актуелне политике које се морају променити. Производњом органске хране Србија би могла да се позиционира не само на европском тржишту, већ и на светском. Зелене технологије су шанса за Србију.

Поред тога, за земљу би било добро када би се обистиниле најаве о улагањима страних компанија у аутомобилску индустрију, лаку индустрију, текстилну, кожарску и индустрију обуће, као и кондиторску и хемијску индустрију. Тада би се дошло до девиза, које су више него потребне за отварање нових радних места.

У свету се почело размишљати о незапослености на један други начин него до сада. Велике државе као што су САД и Велика Британија, односно њихове централне банке, намеравају да направе крупне промене у вођењу монетарне политике. Наиме, оне намеравају да се фокусирају не на стопе инфлације, као што је било до сада, већ на привредни раст и запосленост.

Да би се повећао ниво запослености веома важно је образовање становништва. Људе треба едуковати за оне послове који се данас највише траже на тржишту рада. Европска унија треба више информатичара. Рачунарска и интернетска писменост је постала услов за врло велики број радних места. Па ипак, установило се да многи млади који траже посао, а који се одлично служе интернетом, не познају програме и апликације важне за добијање посла.

40) *FAO (Food and Agriculture Organization)* је још пре двадесетак година препоручио да ниво афлатоксина у млеку буде максимум 0,05 микрограма по килограму.

41) Србија увози замрзнуто месо из Европске уније. Прописи ЕУ налажу да се месо које је било до шест месеци замрзнуто може употребљавати, а све преко тога не. Међутим, у Србији се може користити замрзнуто месо и до годину дана.

*Eurostat*⁴²⁾ је објавио податке из којих се види, иако је ЕУ у рецесији, ИТ-сектор и даље расте, па расте и потреба за информатичким стручњацима. Нажалост, њихов број се смањује последњих година. Аустрија је од свих земаља у ЕУ препознала потребу за оваквим стручњацима, па стога у овој земљи има највише стручњака из ИТ-сектора.

Када је Србија у питању може се закључити бар према последњем попису становништва из 2011. године да је направљен помак у образовању⁴³⁾ и компјутерској писмености⁴⁴⁾. То је оно што охрабрује и даје наду, али исто тако постоји бојазан да ће високообразовани људи и даље напуштати земљу у потрази за егзистенцијом, ако се погорша економска ситуација у земљи.

Сада је најважније створити могућности за пословни амбијент, а могућности стварају радна места. Но, помало је застрашујуће што Национални савет за привредни опоравак уместо да се бави проблемима због којих је формиран, он спасава тајкуне а не предузетнике. Другим речима, представници који се налазе у Савету раде у интересу крупног капитала. А уз крупни капитал по правилу је везана корупција, која кочи привредни развој.

Ако се у Србији још више погоршају економске и друштвене прилике, будућност ће бити бременита проблемима због вођења изопачене економије и политике. Тада сценаријо дистопије неће заобићи Србију, која се налази у сенци новог светског економског поретка.

42) Млади у ЕУ: 95 посто младих у Европској унији од 16 до 24 године користи се компјутером. Популација од 16 до 74 године у ЕУ: две трећине користи се компјутером, а највише у Шведској (96 одсто) и Низоземској (94 одсто), а најмање у Румунији (55 одсто) и Грчкој (59 одсто). (Извор: *Eurostat*, доступно 30.03.2012. године).

43) Последњи попис становништва из 2011. године показао је да се образовни профил становништва у Србији поправио, у односу на попис из 2002. године. У раздобљу између два последња пописа, укупан број неписмених лица смањен је за чак 45,28 одсто. (Извор: Републички завод за статистику, 2012, књига, *Школска спрема, писменост и компјутерска писменост*).

Факултетске дипломе поседује 10,59 одсто од укупног броја грађана Србије. То значи да је број високообразованих повећан у односу на попис из 2002. године, када их је било 6,52 одсто. (Извор: Републички завод за статистику, доступно 01.02.2013. године).

44) У попису 2011. године, први пут су приказани подаци о компјутерској писмености, а то подразумева да особа зна да обрађује текст, израђује табеле, шаље или прима електронску пошту и користи интернет на рачунару. Статистички резултати су следећи. У Србији 49 одсто лица старости 15 и више година зна да обавља неку од наведених активности. Компјутерски најписменијих грађана има у узорку од 20 до 29 година, а најмање међу лицима старијим од 65 година живота. Информатички најписменији су становници у градовима (72 одсто). (Извор: Републички завод за статистику, доступно 01.02.2013. године).

ЛИТЕРАТУРА

- Francis Fukuyama, (2011), *The Origins of Political Order*, New York.
- Грк Снежана, (2012), “Друштвени ефекти изопачености модерне економије”, *Српска политичка мисао*, бр.2/2012, Институт за политичке студије, Београд.
- Грк Снежана, (2012), “Србија тоне у економско и друштвено безнађе”, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2012, Институт за политичке студије, Београд.
- Грк Снежана, (2011), “Србија – у потрази за смислом будућности”, *Српска политичка мисао*, бр.3/2011, Институт за политичке студије, Београд.
- Грк Снежана, (2012), “Свет – димензије кризе и спашавање европског пројекта”, *Српска политичка мисао*, бр 3/2012, Институт за политичке студије, Београд.
- Grk Snežana, (2011), “Srbija i svet – integracije ili igra čekanja”, ur. S.Grk, *Srbija i svet- razvoj i integracije*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Grk Snežana, (2012), “Serbia – so close, yet so far away from Europe”, *Megatrend Review*, The international review of applied economics, Vol.9(1)2012, Megatrend University, Belgrade.
- IMF, (2012), *The International Monetary Fund and Europe, Reforming the Economic System*, Press Conference – Global Financial Stability Report (GFSR) Main Chapters, October, 2012.
- Joseph E. Stiglitz, (2012), *The Price of Inequality - How Today's Dividend Society Endangers Our Future*, Columbia University.
- Joseph E. Stiglitz, (2012), Project Syndicate, 2012. www.project-syndicate.org,
- Krugman Paul, Wells Robin, (2010), *The Conscience of a Liberal*, Prijevod djela: *Savjest liberala*, Algoritam, Zagreb.
- Laura Macinnis and Jeff Mason (2012), “G8 leaders look to head off euro zone crisis”, *Reuters*, Retrived 18 May 2012.
- Summit, (2013), Fifth BRICS Summit, 26-27 March 2013, Durban, South Africa.
- World Bank, (2012), *Analyzing of The World Bank*, Washington.
- [http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Unemployment statistics](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Unemployment_statistics)
- http://www.wto.org/english/tratop_e/dda_e/dda_e.htm
- <http://data.worldbank.org/topic/financial-sector>
- <http://www.imf.org/External/NP/LOI/2012/GIN/091112.pdf>
- http://www.mfin.gov.rs/pages/news.php?id=7&change_lang=1s
- <http://www.nbs.rs/internet/latinica/80/index.html>
- <http://www.oecd.org/sti/ict/broadband>
- <http://www.webrzs.stat.gov.rs/WebSite/>

Snezana Grk

SERBIA IN THE SHADOW OF THE NEW WORLD ECONOMIC ORDER

Resume

Each society is a complex organism in which economy plays an important role. It is the bloodstream that makes life possible; however, there are other vital parameters that affect the quality and sustainability of any community, such as citizen satisfaction, their sense of existential security in a society.

What is common to both life and economy are the cyclical rises and declines, which are sometimes so big that they represent a wake-up call. Since economic and life cycles need not coincide in time, generations that do not live up to see the rise, but only the decline, suffer and bear the burden of the hardships – where money is the only measure of value.

Money allows for the power to be concentrated in the hands of a handful of people who possess enormously much. And there are more and more people who have very little. Financial power, viewed through the prism of wealth and real estate – is gradually being passed down from many private hands to a small, rich elite. This leads to the emergence of a large number of unfree people, financially and existentially dependent on the rich minority. Great structural inequalities of the global economy have led to a deep gap between the rich and the too poor. This growing divide between the haves and the have-nots is the gravest danger of economic growth.

The crisis is used as an excuse for the concentration of power in the hands of the dominant class. The cause of the crisis is greedy capital. In the conditions of crisis, all the depravities of the modern economy, manifested through the savings measures forced on by the Troika (the European Commission, the European Central bank and the International Monetary Fund), as well as the majority of governments in countries across Europe, are fully expressed. Pleading for savings measures is completely wrong – because savings will not encourage economic growth and the opening of new jobs. The short-term goal of the European Commission, the European Central bank and the International Monetary Fund is to destroy the social state.

Rational state governance requires finding the true measure of reform sustainability. This means that reforms, even the inevitable painful cuts that follow in their path, should be combined with social measures

that will enable even the mostly aggravated groups to maintain a minimum of security and confidence in the society. Responsibility always lies on those who have the power and run the state. An incapable and incompetent government pushes a state into chaos and despair.

From the present viewpoint, we can see such economic systems at work that cannot survive in the long term. There is a threat of even deeper divides between economically weak countries, where hundreds of millions of people will be living in poverty, and economically strong countries. We are witnesses to different processes taking place in both the West and the East. Namely, America, Europe, and Asia are in the same life cycle. Only with opposite amplitudes.

In the West we see the birth of new financial serfs. In the United States of America, it is individuals who are experiencing financial problems. In Europe, we have countries going bankrupt that are in problems. Within the European Union, without a financial there is no personal nor political independence. There is an opposite process in the Far East, where there is an increasing number of ordinary people, individuals who possess more than before. Actually, not much more, but enough to become economically independent. Economic independence enables them to take control of their own lives, i.e. their future. Economic independence is the key path leading to political independence.

There is a new architecture of world order at work. It is about the weighing out of power among the major economic forces, and about the new world economic order. On the one hand there are America and Europe, and on the other China and Russia, more precisely, the BRICs countries (Brazil, Russia, India, China, South Africa). Global economic growth is increasingly more dependent on the BRICs countries, who constitute 45 percent of the world labour force and who make up for 27 percent of the total purchasing power in the world.

The BRICs are dreaming of a new world which their respective member states are trying to build, most probably without the West. America is more important to their interests from other growing powers, though.

The US and Europe are taking over an important role in implementing the structural transition. The start of negotiations about the trade agreement between the US and EU is being announced. In America, this deal has already been called “the transatlantic trade and investment partnership”. The goal is to enable an incentive to international trade and investments through a common US-EU market. By trade expansion the American and the European sides will make up for lost jobs, whose loss was brought about by the financial and economic crisis. The crea-

tion of a common market will be a further incentive to the prosperity of the US and the EU. America and Europe will jointly be more competitive to the BRICs countries.

In the power balance of major economic players on the geo-economic scene, the biggest economic power in the world will still be “Euro-America”. In spite of the fact that Europe is still threatened by recession due to unemployment.

In the shadow of the new architecture of the world economic order we find Serbia. A strange set of circumstances in the past few decades has led to the fact that Serbia knows neither what it wants nor where it is going. All attempts at any true change in the economy and the society have met with difficulty. The biggest hindrance to the country’s development are unstable macroeconomic balances, bribery, and corruption, a half-hidden reign of oligarchy and money, compromises and strange coalitions.

The biggest peace project in Serbia so far has already predetermined its direction. It is only a matter of time when Serbia will reach its goal, i.e. enter the European Union. Yet, the hindrances on this road are big and painful, both for the country and its people. There is an overall impression that all ideas on how to balance the life and economic cycle have been exhausted.

The economic situation in Serbia is highly alarming. The most competitive force in Serbia is corruption. The divide between the so-called elite and the poor is growing. People are disappointed in the political and business elite, i.e. in the tycoons who have through privatisation grabbed most of the wealth for themselves. Serbia must become the country of the people, if it has any intention of moving forward.

Economic ideas which are constantly being promoted by incompetent individuals lead to a sure economic and social chaos. Political ideas promoted by the current authorities in the country in an attempt to win over both the West and the East are “rocking” Serbia, which is now “dancing” a little to the right, and a little to the left. It wants to turn to Europe, as well as to Russia. Which world economic coordinates Serbia will truly stick to – remains yet to be seen.

Key words: integration process, structural inequalities of the global economy, new world order, United States of America – European Union (US-EU), BRICs (Brazil, Russia, India, China, South Africa), Serbia in the shadow.

* Овај рад је примљен 11. августа 2013. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 04. септембра 2013. године.

Љубиша Деспотовић

Институт за политичке студије, Београд

Живојин Ђурић

Институт за политичке студије, Београд

УГРОЖАВАЊЕ КАПАЦИТЕТА БЕЗБЕДНОСТИ НАЦИОНАЛНЕ ДРЖАВЕ ЗБОГ КРИЗЕ ЊЕНОГ УПРАВЉАЊА*

Сажетак

Основна суштина актуелних неолибералних процеса усмерена је ка демонтажи кључних институционалних капацитета модерне националне државе. У овом раду основна теоријска анализа биће усмерена на процесе угрожавања и демогаже безбедоносних капацитета националне државе. Глобализацијски трендови отворили су бројне и несагледиве кризе, које су почеле као финансијске, економске, а све више постају политичке односно безбедоносне. Бројни су безбедоносни ризици и све теже је остварити контролу над њима на нивоу системских капацитета националне државе.

Кључне речи: национална држава, безбедност, институције, глобализација, криза управљања.

Процеси глобализације постали су до те мере свеобухватни и интезивни особито у последње две деценије, да изван свог широког обухвата нису оставили по страни готово ни један сегмент наших колективних и индивидуалних егзистенција. У многим доменима живота темпо насталих промена интезиван је до мере опште фрустрације и осујећености индивидуа, али и националних

* Овај текст је настао као део рада у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

колективитета. Немогућност да испратимо и рационално прихватимо темпо промена а још мање да им се прилагодимо, отворила је бројна питања на која немамо одговоре. Један од нај снажнијих сектора девастације и разградње националне државе захватио је њену институционалну сферу, доводећи у питање својим радикализмом легитимацијску основу саме државе као и њених демократских капацитета.

Концепт модерне националне државе (конституционална и демократска држава) настао је још у деветнаестом веку, свој врхунац доживео у моделу тзв. државе благостања у другој половини двадесетог века. У битном сегменту својих институционалних и функционалних капацитета он је данас оспорен и у фази интезивне демонтаже. Овај модел модерне националне државе биће отворно нападнут и оспораван у процесима глобализације и радикалног наметања концепта неолибералне организације економије али и њеног политичког система.¹⁾ Актуелни трендови глобализације доказивали су своју снагу највише у процесима денационализације како економско-финансијског карактера тако и у сегменту детериторијализације, десуверенизације националне државе и дефункционализације њеног безбедносног сектора. Томе ће се такође у значајном сегменту придружити и процеси деиндустријализације, депопулације, па чак и деперсонализације индивидуа.

Идеологија неолиберализма пошла је од става да је концепт традиционалне (модерне) државе превазиђен и да га треба заменити новим облицима транснационалних и регионалних асоцијација и структура. Модел модерне националне државе благостања доживљава се као главна препрека убрзању глобализације и стварању финансијских, медијских, информационих али и других тржишта, као сегмената њеног укупног глобалног поретка. Друштвени облици угрожавања капацитета система безбедности представљају велики проблем за сваку државу и њене грађане.²⁾

Подстицани су такође процеси демонтаже и разградње институционалних капацитета националних држава које су довођене у позицију не могућности ефикасног деловања а понекад и потпуне блокаде. Овај концепт имао је за циљ да изврши тзв. делегитимацију како националних институција демонтажом њихових институционалних и функционалних капацитета, тако и политичких елита на националном нивоу, које у новонасталим околностима ни-

1) Деспотовић Љ. *Политички митови и идеологије*, Каирос, Сремски Карловци 2010, стр. 57.

2) Гаџиновић, Р. „Друштвени извори угрожавања капацитета система безбедности државе“, *Српска политичка мисао*, ИПС, Београд, 1/2012, стр. 131.

су биле способне да преко таквих разорених институција одговоре потребама решавања нагомиланих егзистенцијалних проблема својих грађана. Велико незадовољство грађана преусмеравано је од стране глобализацијских елита на даљи притисак и обесмишљавање националних институција и некритичко прихватање решења која су долазила из сегмента међународних организација. Стање опште дезоријентације грађана вешто је коришћено за даљу делегитимацију свега што је национално, јер се у стварности заиста видела велика криза функционисања националних институција државе. „Широке масе губе поверење у раније формиран систем вредности који је до недавно обезбеђивао легитимитет нормативног поретка. Критичко расположење многих људи према тим идеалима, представама, уверењима, који су им до скоро изгледали важни, животни неопходни, важно су обележје делегитимације.“³⁾

С једне стране политичка елита на националном нивоу губила је свој изборни легитимитет јер захваљујући разореним институционалним капацитетима државе није била у позицији да реализује своја предизборна обећања али ни с друге стране обавезне законске стандарде који су и даље остали обавезујући оквир њеног деловања. Тако се убрзано крунио легитимацијски основ политичке власти и стварала потреба да се настали вакум институционалне неефикасности превлада све израженијим интервенционизмом међународних организација глобализованог поретка светске моћи. „Финасијска тржишта се денационализују темпом који одузима дах и већ дуже време су изван државне контроле. (...) Неразумно је и неморално да спекулације са милијардама долара дневно могу да избаце из колосека животе милиона људи и да их сукобе са државама које заступају интересе становништва)“⁴⁾

Некада стандарно добар институционални оквир државе урушен је у првом кораку финансијским и економским кризама, те процесима убрзане деиндустријализације. Када је угрожена материјална основа њиховог функционисања и финансирања, у другом кораку отворена је криза ефикасног управљања на националном нивоу. Стална криза институционалне функционалности, произвела је у трећем кораку постепену кризу легитимитета како ону предизборну тако и постизборну. Национална држава постала је тако разваљена заједница која није у стању да одговори основним базичним потребама својих грађана и која се да би ствари поправила колико толико на задовољавајући ниво, нужно морала обраћати

3) Милошевић З., Ђурић Ж. *Империјално разарање држава*, ИПС, Београд, 2012, стр. 78.

4) Цирн М. *Управљање са оне стране националне државе*, Ф. Вишњић, Београд, 2003, стр. 9.

транснационалним структурама моћи тражећи њихову помоћ и подршку. Разлика се састојала само у темпу процеса денационализације, и најчешће је зависила од предметног подручја – региона и саме државе.⁵⁾

КРИЗА УПРАВЉАЊА И БЕЗБЕДОНОСНА ФУНКЦИЈА ДРЖАВЕ

Без обзира о којој теоријској матрици настанка и функција модерне државе да говоримо, у сфери њеног управљања могуће је дефинисати најмање четири обавезна сегмента – циља:⁶⁾

1. *Циљ безбедности*: који подразумева спољну и унутрашњу безбедносну функцију државе, с тим да се унутрашња безбедносна функција усложњава и подразумева поред класичних безбедносних функција и здраву животну средину, као и сегменте здравствене и правне безбедности.

2. *Циљ идентитета*: који подразумева стварање услова за развијање колективних идентитета нарочито у равни цивилног друштва јасно отварајући простор за његову симболичку и вредносну валоризацију.

3. *Циљ легитимације*: који подразумева изградњу таквих друштвених односа који омогућавају несметано конституисање политичке и социјалне сагласности у једној политичкој заједници и већинског прихватања државног поретка као легитимног.

4. *Циљ благостања*: који значи подстицање привредног раста и смањења социјалних разлика, стварање добре економске базе за конзумацију законских права особито из области, културе, образовања, здравствене и социјалне заштите, заштите животне средине и сл.

Овако дефинисани циљеви који су изграђивани у поретку државе благостања, доведени су у великој мери у питање токовима њене денационализације. У тим процесима чини нам се највише је угрожен *безбедносни циљ и задатак државе*. Још од времена Томаса Хобса безбедносна функција државе стављана је у први план уз истицање принципа да држава која није у стању да заштити своје грађане губи основни разлог свога постојања, односно тај држави се отказује послушност. Тако је и Адам Смит исти-

5) Стојановић Ђ., Ђурић Ж. *Анатомија савремене државе*, ИПС, Београд, 2012.

6) Цирн М. *Управљање са оне стране националне државе*, Ф. Вишњић, Београд, 2003, стр. 30.

цао у оквиру својих либералних разматрања о основним задацима конституционалне државе да су од три најважнија задатка њеног функционисања, питања безбедности попунила два најглавнија. *Први* је заштита грађана од насиља и угрожавања од стране других држава а *други* заштита грађана од насиља и угрожавања унутар друштва од стране других суграђана. Савремена либерална минималистичка теорија државе свела је готово све њене функције на само једну, *безбедоносну*, док је све остало препустила стихији тржишта. Сходно оваквом ставу, а с обзиром на озбиљну *кризу њеног управљања* изазвану факторима глобализације, безбедоносно поље постаје одлучујуће у будућности када говоримо о могућности опстанка националне државе. „*Чини се да је одлучујуће питање: да ли национална држава може својим грађанима и у доба денационализације да јемчи задовољавајућу меру безбедности.*”⁷⁾

Процеси глобализације су великој мери оштетили, и девестирали институционалне и функционалне капацитета националне државе, тако да је претходно питање готово излишно. „На почетку 21 века скоро све земље у свету су више или мање угрожене деловањем различитих снага, споља или изнутра. Разлози за постојање те угрожености јесу, између осталог у њиховом међународном или геополитичком положају, хегемонији великих сила, унутрашњој нестабилности, неразвијености демократских институција, разним супротностима интереса, постојању сепаратистичких и сепаратистичких тежњи националних мањина код вишенационалних држава и сл.”⁸⁾

Иако се са једне стране смањује перцепција безбедоносних ризика који долазе од стране других држава, барем се тај утисак стиче када говоримо о земљама које припадају кругу чланица ОЕБС-а, иста перцепција ризика унутар саме заједнице расте из године у годину. Она није својство само грађана код којих расте страх и осећај незаштићености него и објективних показатеља о порасту многих аспеката криминалног понашања али и угрожености која долази из сфере контаминације животне средине, нарушавања квалитета хране, воде као и других безбедоносних ризика. „Фаза латентних ризичних претњи примиче се крају. Невидљиве опасности постају видљиве.”⁹⁾ Не чуди стога што Урлих Бек *модерно друштво* означава *ризичним друштвом*, што безбедоносне ризике види као производ његове трајне неспособности да на ква-

7) Исто, стр. 71.

8) Гађиновић Р. *Безбедносна функција државе*, ИПС, Београд, 2012, стр. 107.

9) Бек У. *Ризично друштво*, Ф. Вишњић, Београд, 2001, стр. 81.

литетан начин заштити своје грађане а да самим тим не доведе у питање основну матрицу свог постојања из које се лучи и продукује све већи ниво небезбедности. „Све више грађана у ОЕЦД свету осећа да им је сигурност угрожена ризицима који се односе на угрожавање природних основа живота. Расте број оних којима је нанета штета услед болести изазваних утицајима животне средине (...) У складу стим све више људи у ОЕЦД свету се осећа несигурно због пораста криминала и због све већих ризика због угрожавања животне средине.“¹⁰⁾

Смањена способност националне државе да испуњава функцију заштите у директној је корелацији са процесима њене денационализације који су на простору Европе почели још седамдесетих година прошлог века. *То се свакако поклапа са актуелном кризом њеног управљања, немогућности да се на постојећем нивоу разграђених државних институција организује ефикасан безбедносни систем.* Поприште безбедносних ризика постали су готово сви сегменти друштвеног система. *Организовани криминал* је одавно превазишао границе националне државе, *теорирозам* такође потпуно лако интернационализује своје организационе форме али и циљеве које таргетира као да безбедносних структура готово да и нема у простору државе која је обележена као мета напада. Када пак говоримо о ризицима који долазе из сфере *угрожавања животне средине, еколошких акцидента или климатских промена и природних катастрофа*, ствари стоје још лошије. Као да је криза постала *средњи име* наше стварности, а небезбедност и наша изложеност факторима девастације толика да смо готово на дневном нивоу затрпани лошим вестима које недвосмислено и сурово потврђују нашу угроженост и рањивост. „Смањење могућности на успех националне државне политике безбедности има консеквенце на политичком пољу. (...) Некадашње велике теме, као што су спречавање рата или гарантовање правне државности, одлазе у позадину у односу на оне које се тичу борбе против тероризма, спречавања оранизованог криминала или смањења ризика у животној средини.“¹¹⁾

У теорији међународне безбедности, јасно и недвосмислено се кристалишу ставови који препознају ову *етатолошку исуфицијенцију и анемиичност* фокусирану у покушају да превлада насталу кризу управљања безбедносним системима државе. Јасан је и теоријски став да се у то упражњено поље етатолошке дисфункци-

10) Цирн М. *Управљање са оне стране националне државе*, Ф. Вишњић, Београд, 2003, стр. 84.

11) Исто, стр. 87.

оналности и кризе менаџмента безбедности, све више убацују и намећу *недржавни фактори* из простора транснационалних безбедоносних структура. Простор који се све више уступа приватном сектору на плану безбедности потпуно је забрињавајући и необећава ништа добро. „Јавне службе све више осигуравају приватни ентитети, посебно оно што се односи на безбедност и једнакост.“¹²⁾ *Приватни интереси не могу бити грант остваривања системске улоге безбедносног сектора једне земље а камоли глобализованих тржишних структура.*

„Заговорници критичког приступа одбацују појам анархије као одређујућу одлику међународних односа; уместо државе у тој улози, „као референтне објекте безбедности“, означавају друштвене групе и појединце (код постмарксиста то су друштвене класе). При свему томе они наглашавају улогу недржавних субјеката, као и невојне видове безбедности.“¹³⁾ (Симић Д. 2002; 56.) Слична је ситуација и са класичним облицима моћи укуључујући и ону која се тиче војних аспеката безбедности. „Сасвим је јасно да прети велика опасност од овако схваћеног појма глобалне безбедности по читаву међународну заједницу(а по мале земље нарочито) јер о миру и рату некада могу одлучивати недржавни субјекти, односно носиоци економске моћи и интереса. Тиме се нарушава традиционални концепт безбедности везан за националну безбедност сваке поједине државе, изражен кроз њену свеукупну моћ - војну и сваку другу.“¹⁴⁾

Заговорници глобалне контроле безбедности и управљања ризицима, недвосмислено поручују да је једини излаз из изградњи *нове транснационалне безбедоносне структуре*. Рецепт је увек исти, када се говори о контроли финасијске, економске, политичке, еколошке и безбедоносне кризе: *нови глобални поредак управљања*. „Нове небезбедности не може савладати у самосталном ходу ниједна влада овог света. Политичари и политичарке који размишљају национално морају признати своју немоћ пред њима.“¹⁵⁾ Жак Атали је ту сасвим експлицитан, да не би било никакве забуне или нејасноћа. *Цео свет има се устројити по образцу једне светске владе*. „...Створити инструменте који су нужни за остварење суверенитета на глобалном нивоу: један парламент (један човек је-

12) Атали Ж. *Криза, а после*, Хедоне, Београд, 2010, стр. 119.

13) Симић Р. Д. *Наука о безбедности*, ФПН, Београд, 2002, стр. 56.

14) Стајић Љ. Гађиновић Р. *Увод у студије безбедности*, Драслер партнер, Београд, 2007, стр. 266.

15) Цирн М. *Управљање са оне стране националне државе*, Ф. Вишњић, Београд, 2003, стр. 89.

дан глас), једна влада, једна планетарна примена универзалне Декларације о правима човека уз све пратеће протоколе, активирање одлука ОИТ (20) у области права на рад, централна банка, заједничка монета, планетарни порески систем, планетарна полиција и судство...¹⁶⁾ Алтернативе по њима, нема. *Алтернатива је, геополитика хаоса, беспоредак, трагедије, општа егзистенцијална несигурност и наравно неизбежан велики рат који би као по ко зна који пут за неке невидљиве структуре моћи, био спасоносно и веома профитабилно решење.*

Ипак ствари ни изблиза нису тако једноставне. Могло би се чак рећи да у теоријском пољу које тематизује проблеме међународних односа, па нужно и њен безбедоносни аспект, постоји прилична теоријска збрка и контроверзе. *Но у једном сегменту постоји слагање, полазна тачка спорења није перцепција постојећих међународних односа као анархичних него путева којим би се тај привидни беспоредак превладао.* „Тврдња да анархична природа међународног система не искључује нужно постојање мирног окружења представља можда и најједноставнији основ за разликовање неоконзервативизма, са једне, и структуралног реализма и либералног интернационализма, са друге стране. Реалисти у потпуности одбацују могућност да ова тврдња стоји, док либерални интернационалисти, просто теже изградњи *острва реда у мору међународне анархије*“¹⁷⁾

Можда се за решењем мора трагати у простору онога што Френсис Фукујама назива појмом тзв. *грађења државе*, али свакако не на начин који је за њега подразумевајући. Поготово ако би то у ствари била *нова редифиниција државе* скројена тако да и даље остане *добро уклопљена у поредак међународне моћи који се гради на бази претпоставке њене базичне исуфицијенције и подређености*. Особито је то случај са државама које не спадају у клуб ексклузивних *земаља центра* или тзв. *језгра атлантистичке цивилизације*, „Али та ситуација је у ствари много гора: међународна заједница није само ограничена количином капацитета који може да изгради; она је заправо и саучесник у уништењу институционалног капацитета у многим земљама у развоју.“¹⁸⁾ Реч је наиме о тзв. *систематској регресији институционалних капацитета* тих земаља, који их је довео у парадоксалну позицију, да су њихови институционални капацитети били *већи* на самом почетку стицања

16) Атали Ж. *Криза, а после*, Хедоне, Београд, 2010, стр. 136.

17) Акоста Т. Б. у: Цветковић В. *Ризик, моћ заштита*, Факултет безбедности, Београд, 2010.

18) Фукујама Ф. *Грађење државе*, Ф. Вишњић, Београд, 2007, стр. 51.

независности, него ли на *крају* овог процеса тзв. помоћи, која је стизала од стране међународне заједнице и њених органа, владиних и невладиних организација, особито од чувеног ММФ, Светске банке, и сл. Кроз програме *тзв. помоћи* међународна заједница је уствари разарала и онако слаб систем институција и административног капацитета држава, трајно онеспособљавајући тај институционални систем и чинећи га још рањивијим и неспособним за властито одржање и функцију. Фукујама то јасно маркира као велики проблем залажући се за један моралнији однос према овом проблему. „Аутори политике на пољу развоја морали би макар да положи заклетву попут лекара, да „неће чинити повреду“ и да неће започињати програме који подривају или исисавају капацитет институција у име његове изградње.“¹⁹⁾

Програми тзв. ојачавања наводно слабих држава доприносили су њиховој још већој зависности од спољашње помоћи и утицаја. Тај утицај се није тичао само финансијске помоћи, него и њихове зависности од информација и података важних за питање националне безбедности и сл. *Подривајући безбедносни систем, међународни чиниоци уствари стварају читав поредак зависних држава, које без њихове координације нису способне да се ухвате у коштац са нарастајућим безбедносним изазовима. Ради се о својеврсној дезоријентације, селекцији проблема, одабирају приоритета, навођењу на акцију, и сличних активности којим међународни центри моћи ефикасно управљају означеним поретком.* Државе које су често против своје политичке воље и противно својим националним интересима увучене или приморане да у њему учествују, немају велики маневарски поростор за своје самосталн деловање. Притиснуте разним облицима контроле, *неутрално названим сарадњом и партнерством*, приморане су на тзв. размену обавештајних података по систему *пуно за празно*, обуку својих кадрова у њиховим центрима, сталну координацију и навођење, учешће у разним међународним мисијама, прикривеним операцијама често и под туђом заставом, итд.

Рушење постојећих институција у оваквом типу држава често се правда наводном изградњом нових, али се као по правилу иза таквих акција и процеса, као резултат јавља још горе стање него што је било затечено пре њихове тобожње помоћи. Безбедоносни систем Ирака на пример, најбољи је доказ шта се догоди када „ОНИ“ ствари узму у своју руке. Разорена и потпуно нефункционална држава, која је велика претња по регионалну безбедност али и по властити опстанак. „Међутим, оно што се у реторици међународне заједнице озбачава као „грађење капацитета“ у стварности

19) Исто, стр. 54.

се показало више као „исисавање капацитета“ (...) Међународна заједница укључујући и огроман број НВО који чине њен значајан део, има пуно могућности да истисне уместо да оајача изузетно слабе државне капацитете земаља о којима је реч. Ово значи да иако се врше владајуће функције, сам капацитет не расте, и дотичне државе ће се највероватније вратити у претходно стање, када међународна заједница изгуби интересовање или пређе на следећу кризну област. Босна је случај који нам може пуно тога открити. (...) Део административног капацитета босанске владе лежао је у рукама међународних експерата уместо у рукама самих државних службеника...“²⁰⁾ Наведени пример потврђује Рабкинов став да ако међународне институције не служе интересима демократски успостављене државе-нације одна државе имају право да ограниче своје присуство у њима или да из њих потпуно иступе.

*
* *

Присталице „старог“ концепта националне државе често с правом истичу став да међународна заједница није способна да обезбеди примену законских норми како је то досада било једино могуће националној држави. Међународна заједница стог аспекта често није ништа више од обичне фикције. Њена стварна моћ у једном делу лежи и у чињеници наше сопствене инфериорности или бар субјективне представе да је тако. Јасан став на ову тему дао би већи маневарски простор за обнову институционалних капацитета националне државе и ревитализацију њених најважнијих институционалних моћи. У таквом контексту и безбедоносни системи имали би чвршћи и јачи ослонац за поновну изградњу пољуљаног националног самопоудања да могу боље и ефикасније да решавају проблеме за које у усталом и формираном. Постојећи епигонски рефлекс слабиће јачањем свести о потреби јачања властитих институционалних капацитета у процесу супротстављања како постојећим изазовима тако и онима који тек треба да постану предметом професионалне пажње.

ЛИТЕРАТУРА

- Атали Ж. *Криза, а после*, Хедоне, Београд, 2010.
 Бек У. *Ризично друштво*, Ф. Вишњић, Београд, 2001.
 Цирн М. *Управљање са оне стране националне државе*, Ф. Вишњић, Београд, 2003.
 Гађиновић Р. *Безбедносна функција државе*, ИПС, Београд, 2012.

20) Исто, стр. 117.

- Гаџиновић, Р. „Друштвени извори угрожавања капацитета система безбедности државе“, *Српска политичка мисао*, ИПС, Београд, 1/2012.
- Деспотовић Љ. *Политички митови и идеологије*, Каирос, Сремски Карловци 2010.
- Фукујама Ф. *Грађење државе*, Ф. Вишњић, Београд, 2007.
- Стојановић Ђ., Ђурић Ж. *Анатомија савремене државе*, ИПС, Београд, 2012.
- Рамоне И. *Геополитика хаоса*, Институт за геополитичке студије, Београд, 1998.
- Милошевић З., Ђурић Ж. *Имperiјално разарање држава*, ИПС, Београд, 2012.
- Цевтковић В. *Ризик, моћ заштита*, Факултет безбедности, Београд, 2010.
- Симић Р. Д. *Наука о безбедности*, ФПН, Београд, 2002.
- Стајић Љ. Гаџиновић Р. *Увод у студије безбедности*, Драслер партнер, Београд, 2007.

Ljubisa Despotovic, Zivojin Djuric

THREATENING OF NATIONAL STATE'S CAPACITY AS A CONSEQUENCE OF ITS MANAGEMENT CRYISIS

Resume

The basic essence of current global proces is aimed at removal of the main institutional capacities of temporary national state. In this task the main analysis will be directed at process of decomposing and removal of security of national state's capacity.

Process of globalization became comprehensive and intensive to the extent, particulary during the last two decades and it hadn't left aside almost any segment of our collective and individual existence. One of the most powerful sector of devastation and national state's degradation affected its institutional sphere, calling into question radical legitimat basis of state itself, as well as its democratic capacities.

Concept of temporary national state (constitutive and democratic state) had already been made in XIX century in order to experience a peak in the model of so-called „State of wellfare“ in the second half of XX century. Model of contemporary state like this will be attacked and disputed in process of globalization and radical imposition of neoliberal economy organization's cnpcept and political state's structure.

Current trends of globalization have proved their strength, most in the process of denationalization, both economic-financial character and deteritorialization, seizing sovereignty of the state and blocking of its security sector.

The process of deindustrialization and depopulation, and even the process of depersonalization of individuals will also join it in a significant segment.

Ideology of globalism started from the attitude that the concept of traditional state is overcome and it should be replaced with new forms of trans-national and regional association and structure, that opened a problem of so-called national state management crisis. In order to make some space for influence and action of international problems (terrorism, crime, climate changes, economic and financial crisis, etc). They encouraged process of removal and degradation of institutional capacity of national states which were brought into the position of incompetent, efficient action, but sometimes into total blockade.

This concept aimed to achieve so-called delegitimization, both institutions (with removal of its organizational and functional capacities) and political elite at the national level (which wasn't capable of responding to the needs and accumulated problems of citizens). On the one hand, political elite on the definite national level was losing its electoral legitimacy because it wasn't in a position to fulfil electoral promises, thanks to devastated institutional capacity of state. On the other hand, law standards weren't achieved and they were still binding volume of its acting. It was a period of fast decomposing of legitimate basis of political power and creating needs for worldwide power order.

Once it was standardly good institutional framework of a state. In the first step it collapsed with financial and economic crisis and also with process of accelerated industrialization.

The second step considered an opened crisis the efficient management at the national level.

National state became so ruinous community that it wasn't capable of fulfilling citizens' basic needs, not only including their security (inner and outer aspect of security).

Institutional blockade and inefficiency were usually solved with requests of transnational structures, which they were looking for to take responsibility of one part of the state sovereignty and to take the initiative how to solve incurred problem. The difference in practicing methods such as these ones depended mostly on the objective areas-regions and state of dearrangement of state itself.

Key words: national state, security, institution, globalization, management crisis

* Овај рад је примљен 07. јула 2013. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 04. септембра 2013. године.

Ивана С. Дамњановић

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

ДРЖАВА И ТЕХНОЛОГИЈА

Сажетак

Држава је политички чинилац који у највећој мери може да утиче (и фактички утиче) на развој и ширење технологије. Током историје веза између државе и технологије је увек била комплексна – неки аутори закључују да је технологија имала пресудну улогу у формирању држава, док други сматрају да држава својим ангажманом одлучујуће обликује технолошки развој. Типови овог ангажмана могу да обухватају активности, пре свега законодавне, државе као регулатора технологије, затим њену улогу као потрошача, наручиоца и финансијера технологије и, коначно, делатност државе на плану праведне расподеле технолошких ризика, односно предупређивања и санирања непредвиђених последица технологије.

Кључне речи: држава, технологија, технолошки развој, ненамераване последице

Државе су данас несумњиво кључни политички актери, и свако истраживање односа политике и технологије мора обухватити, у мањој или већој мери, њихов утицај на темпо и правце технолошког развоја. Наравно, и технологија повратно утиче на државу. По неким ауторима она је и пресудно утицала на стварање државе као облика политичког организовања, а данас су на делу процеси који би могли, бар у одређеној мери, да девалвирају позицију државе, како у домену политичке моћи, тако и у домену технолошког утицаја.

Теза да је технолошки развој довео до стварања првих држава може се наћи у делима Луиса Мамфорда (*Lewis Mumford*), који сматра да је усавршено оружје, уз спрегу ратничког и свештенич-

ког знања (које је у великој мери било технолошке природе) довело до стварања првих краљевстава.¹⁾ Дајмонд (*Jared Diamond*) такође наводи да је пресудни утицај на стварање држава имала бројност и густина становништва на одређеној територији, која је са своје стране била условљена усвајањем технологије производње хране.²⁾

Настанак савремене државе такође се често доводи у везу са технолошким факторима, посредно или непосредно. Нови навигациони инструменти и побољшан дизајн пловила омогућили су европску експанзију, успостављање колонија и настанак трговачког капитала. Ратни походи допринели су развоју индустријске технике, која је омогућила брз успон капиталистичког начина производње. Боља комуникација, као и штампа, помогли су стварање јединствене територије и заједничког идентитета.

Историја показује да су оне државе које су биле спремне да инвестирају у развој нових технологија, или да брзо прихвате и искористе технологије на располагању, неретко успостављале доминацију над другима. Како ће, и да ли ће нека технологија бити прихваћена од стране носилаца политичке власти, зависи од различитих фактора. Дајмонд је идентификовао четири:

- релативна економска корист у поређењу са постојећом технологијом
- вредност и престиж који могу да превагну над економском користи (или одсуством те користи)
- неспојивост са стеченим интересима која може одложити увођење нових технологија
- лакоћа са којом се уочавају користи од нових технологија.³⁾

Ипак, тек у другој половини двадесетог века државе су почеле на систематичнији начин да се баве „питањем технологије“, што је пре свега последица изузетно брзог развоја саме технологије после Другог светског рата, као и њених све видљивијих негативних ефеката. Управо у овом временском периоду, сматра Елил (*Jacques Ellul*), долази до споја државе и технике.⁴⁾

Основни циљеви савремених држава, када је реч о развоју технологије, могли би се сумирати на следећи начин:

- 1) Луис Мамфорд, *Техника и цивилизација*, Медитеран, Нови Сад, 2009; Lewis Mumford, *Mit o mašini 1 и 2*, Графички завод Хрватске, 1986.
- 2) Упор. Царед Дајмонд, *Микроби, пушке и челик*, Досије, Београд, 2004.
- 3) Царед Дајмонд, *Микроби, пушке и челик*, Досије, Београд, 2004, стр. 222-223
- 4) Жак Елил, *Техника или улог века*, А. Голијанин, Београд, 2010, стр. 264

- војна премоћ
- политичка моћ и престиж у међународним односима
- економска конкурентност на међународном плану
- промовисање здравља и безбедности
- заштита животне средине⁵⁾

Проблем међусобног односа државе и технологије може се посматрати из различитих углова. Теоретичари технолошког детерминизма и аутономне технологије сматрају, уопштено говорећи, да политичке структуре немају другог избора осим да се прилагоде технологији, односно да почну да служе њеним циљевима. Тако држава и технологија ступају у својеврсну симбиозу.⁶⁾ Други аутори имају нешто уравнотеженији приступ. Тако Стрит (*John Street*) сматра да однос између државе и технологије има три димензије: 1) типове ангажмана (корисник, регулатор, осигураваач [*underwriter*]), 2) политичке структуре које контролишу технологију (или бар то покушавају) и 3) границе контроле.⁷⁾ Циљ овог рада је да детаљније расветли прву димензију овог односа, односно најчешће облике државног ангажмана у области технологије и технолошког развоја.

ЗАКОНСКА РЕГУЛАТИВА

Најважнији механизам утицаја државе на развој технологије свакако су правни прописи којима се ова област уређује. Веома дуго је овај аспект њиховог односа био у искључивом центру пажње политиколога. Наиме, технологија је третирана као политичко питање само у том смислу што је било потребно, уз помоћ правних, и уопште регулаторних инструмената, максимализовати користи од ње и ограничити њена непожељна дејства. Самим тим, истраживања су била ограничена на политички процес у позадини законодавног – било да је реч о одлучивању у оквиру представничког система, или о међусобном надметању интересних група.⁸⁾

Најстарија област права која се односи на технологију је патентно право. Овај правни домен се и најдиректније односи на технологију – настао је и развио се са искључивим циљем да се

5) Према: Norman Vig, „Technology, Philosophy, and The State: an Overview“, u Michael E. Kraft, and Norman J. Vig, (eds.), *Technology and Politics*, Duke University Press, Durham, 1988. pp. 8-15

6) Упор. нпр. Жак Елил, *Техника или улог века*, А. Голијанин, Београд, 2010, стр. 335

7) John Street, *Politics & Technology*, The Guilford Press, New York, 1992, p. 48

8) Langdon Winner, *Autonomous Technology*, MIT Press, Cambridge/London, 1977, p. 323

подстакне технолошки развој. Кодификацији је претходила традиција „патентних обичаја“ (*patent customs*),⁹⁾ који су гарантовали, на одређено време, ексклузивно право на бављење одређеним занатом или производном граном ономе ко је тај занат или грану први увео у државу. Изумитељи или увозници технологије неретко су стицали и друге врсте привилегија, укључујући новчане награде и положаје на двору.

Пракса државних подстицаја била нарочито развијена у Венецији, где су занатски еснафи подстицали унапређења технолошких процеса. Од 13. века венецијански Сенат је нудио награде и монополе на коришћење изума који би унапредили производњу у одређеним гранама. Тако је и први патентни закон донет управо у Венецији још 1474. године, а „патентни обичаји“ и патентно право су се проширили на Енглеску, Немачку, Француску, Холандију и коначно Сједињене Америчке Државе. У Енглеској су основе патентног система постављене у доба краљице Елизабете,¹⁰⁾ да би 1624. године патенти били регулисани једним свеобухватним законом (*Statute of Monopolies*).¹¹⁾ Крајем 18. века, патентно право је у Сједињеним Америчким Државама подигнуто на ниво уставне материје. Наиме, устав САД, донет 1787. године, чланом 1, одељком 8 прописује да је у надлежности Конгреса да „унапређује науку и корисне вештине обезбеђујући ауторима и проналазачима на ограничено време искључиво право на њихове списе и изуме.“¹²⁾

Патентно право се заснива на утилитаристичком принципу. Оно изражава став да је најбољи начин за стимулисање инвенције да проналазачи имају јасну, пре свега материјалну, корист од новог изума. Иако се ефикасност патентних закона када је реч о подстицању технолошких иновација може довести у питање (многи пробоји, нарочито у технологијама најновије генерације, нису настали као последица индивидуалних изума, већ у оквиру великих пројеката финансираних од стране државе или корпорација), њихова улога у обликовању технологије остаје и данас веома значајна¹³⁾

9) Howard Rockman, *Intellectual Property Law for Engineers and Scientists*, Hoboken, John Wiley & Sons, 2003, p. 52

10) Ibidem, pp. 52-53

11) Eliezer Geisler, *The Metrics of Science and Technology*, Quorum Books, Westport, 2000, p. 8

12) Упор. Howard Rockman, *Intellectual Property Law for Engineers and Scientists*, Hoboken, John Wiley & Sons, 2003, pp. 55-56; <http://www.usconstitution.net/const.html> (приступљено 5.7.2011)

13) Упор. нпр. Thomas Hughes, „The Evolution of large Technological Systems“, in W. Bijker, T. Hughes and T. Pinch (eds.), *The Social Construction of Technological Systems*, MIT Press, Cambridge, 1987, pp. 51-82

За разлику од патентног права које је усмерено ка подстицању и промовисању технолошког развоја, друге гране права имају за циљ да ограниче нежељене правце развоја технологије и њене евентуалне штетне последице. Још од времена Римског царства, владари су повремено покушавали (и, неретко, на одређено време успевали) да спрече развој технолошких иновација. Понекад су ове политичке одлуке имале и дугорочне последице. Тако је кинеска поморска експанзија у 15. веку заустављена због борбе за превласт између две дворске фракције.¹⁴⁾ Сличне ситуације су се дешавале и у Европи, мада због њене политичке разједињености нису имале тако далекосежне последице. Шпански краљ Филип II (1527-1598) је иноваторе и проналазаче сматрао јеретицима,¹⁵⁾ а и у другим краљевствима проналазаци су уништавани, понекад заједно са проналазачима. Мамфорд наводи пример изумитеља механичког разбоја који је у Гдањску „осуђен на смрт као јавна опасност“.¹⁶⁾ У највећем броју случајева оваква државна политика била је мотивисана заштитом стечених права одређених категорија становништва – пре свега еснафских радника.

Током наредних векова технологија је, ипак, незаустављиво напредовала, а средњовековне краљевине су се трансформисале у модерне државе. Индустријска револуција омогућила је увећање моћи државе, али је истовремено изнела на видело и многе лоше стране технолошког напретка – загађење, повреде на раду и погоршање квалитета живота широких слојева друштва. Под све већим притиском различитих интересних група, који је кулминирао „уласком маса у политику“ у 19. веку, законодавци су били принуђени да покушају да ове последице донекле ублаже, то јест, да омогуће „равноправнију расподелу ризика“ који нове технологије са собом доносе.¹⁷⁾ Тако су се развиле области права које се баве регулацијом заштите и безбедности на раду, системом техничких стандарда, као и заштите животне средине.

Потресни извештаји који су половином 19. века почели да пристижу о очајним животним условима радника¹⁸⁾ покренули су

14) Царед Дајмонд, *Микроби, пушке и челик*, Досије, Београд, 2004, стр. 371

15) Lewis Mumford, *Mit o mašini 1 (Техника и развој човека)*, Графички завод Хрватске, 1986, стр. 60

16) Lewis Mumford, *Mit o mašini 2 (Pentagon моћи)*, Графички завод Хрватске, Загреб, 1986, стр. 155

17) Упор. нпр. Langdon Winner, *Autonomous Technology*, MIT Press, Cambridge/London, 1977, р. 318

18) Делови многих од њих могу се наћи у Марксовом *Капиталу* (види, на пример, том I, поглавља „Радни дан“ и „Машинерија и крупна индустрија“). Још један релативно по-

јавну дискусију и коначно довели до увођења закона којима би се заштитило здравље и квалитет живота радничке класе. Први овакав закон донео је Бизмарк у Пруској 1883, када је уведено осигурање у случају болести, а годину касније установљен је и систем обештећења за раднике чије је здравље било нарушено. Овај модел остао је основа за каснију законодавну активност у овој области са обе стране Атлантика.¹⁹⁾

Ниво достигнутих стандарда, као и начини на које се државе баве питањем безбедности на раду, на светском нивоу су прилично неуједначени. Многи фактори утичу на овакво стање ствари – економска моћ (мада се чини да увођење и поштовање безбедносних стандарда, у коначној анализи, захтева мање средстава него санирање повреда и болести насталих као последица лоших услова на радном месту), облик владавине, репрезентативност представничког система, релативна снага синдиката и других радничких организација. Коначно, данас у овом сегменту и сама технологија, повећавајући спектар расположивих знања и техника, може у великој мери да допринесе ублажавању проблема. Поставља се, међутим, питање политичке воље да се она ангажује у том правцу.²⁰⁾

Заштита животне средине све до 1960. година није постојала као посебна правна област. По до тада важећој парадигми западног света, која се може пратити од Аристотелове филозофије, преко јудео-хришћанске традиције до Просветитељства, човек је полагао право на природу, и био у позицији њеног господара. Екологизам преокреће ову перспективу, стављајући човека на место чувара природе, и наглашавајући да права будућих генерација и свих других живих врста морају такође бити заштићена правним поретком. Тако законско регулисање заштите животне средине представља, заправо, дисконтинуитет са историјом европског и америчког правног система.²¹⁾

Свега две деценије су биле потребне да се заштита животне средине подигне на ниво међународног права. Разлози су очигледни – многи еколошки проблеми су по самој својој природи гло-

знат извештај је онај младог пруског лекара, а касније и успешног научника, Рудолфа Фирхова (*Rudolf Virchow*), чији су делови наведени у Herbert Abrams, „A Short History of Occupational Health“, *Journal of Public Health Policy* Vol. 22, No. 1, (2001), pp. 34-80

19) Herbert Abrams, „A Short History of Occupational Health“, *Journal of Public Health Policy* Vol. 22, No. 1, (2001), p. 47

20) Ibidem, p. 75

21) Упор. Клајв Понтиг, *Еколошка историја света*, Одисеја, Београд, 2009; Dan Tarlock, „Ethics or Science?“, *Duke environmental law and policy forum*, Vol. 7, (Fall 1996), pp. 193-224; Zygmunt J.B. Plater, „From the Beginning, a Fundamental Shift of Paradigms: A Theory and Short History of Environmental Law“, (1994). *Boston College Law School Faculty Papers*. Paper 175, <http://lawdigitalcommons.bc.edu/lisfp/175> (приступљено 14.6.2010)

балног карактера. Најбољи пример за ово су климатске промене изазване ефектом стаклене баште које су данас у центру пажње као горуће политичко питање.

Ова грана права по много чему је особена. На првом месту, њени корени су у друштвеном активизму, што није често случај. Осим тога, постоји висок степен координације и сличности међу законима из ове области у различитим земљама, што је последица чињенице да су засновани на истим научним и економским претпоставкама, као и тога што је већина земаља у остатку света прихватила модел настао у Европи и Сједињеним Америчким Државама. Данас законска заштита животне средине има три основна циља: спречавање загађења, очување биодиверзитета и промовисање одрживог развоја.²²⁾

Све већа међусобна повезаност на светском нивоу – глобализација светске привреде, појава међународних корпорација као кључних економских (а неретко и политичких) актера, али и спознаја да многи проблеми које савремена технологија отвара не познају државне границе и измичу контроли појединих држава – довела је до тога да се у 20. и 21. веку велики део регулаторних овлашћења преместио са националног на интернационални ниво. Прописивање стандарда, заштита на раду, као и заштита животне средине препознати су као глобални проблеми, којима се баве одговарајуће међународне организације (Уједињене нације, Међународна организација рада, Светска здравствена организација, УНЕСКО, итд.).

ПОДСТИЦАЈИ И ОГРАНИЧЕЊА

Поред законске регулативе држава може утицати на технологију и на друге начине. Најважнији механизми којима држава располаже су наручивање и финансирање истраживања и изума које држава сматра значајним.

У првом случају држава је у улози наручиоца и корисника, „потрошача“ технологије. То је уједно и њена најстарија улога. Како примећује Елил, „[д]ржава је одувек, у мањој или већој мери, користила технике.“²³⁾ Функције државе су биле ограничене, па су, све до савременог доба, и технологије које је она користила биле ограничене на свега неколико домена – војску, финансије, судство, и, од почетка 20. века, администрацију. Савремене државе су пре-

22) Dan Tarlock, *History of Environmental Law*, <http://www.eolss.net/Sample-Chapters/C04/E4-21-01.pdf> (приступљено 14.6.2010), р. 3

23) Жак Елил, *Техника или улог века*, А. Голијанин, Београд, 2010, стр. 245

узеле на себе и многе друге функције, па је самим тим и спектар технологија које при том користе данас шири.²⁴⁾

Иако на први поглед делује као пасивна, улога државе као ко-рисника технологије веома је значајна и то из неколико разлога. На првом месту, како показују истраживања конструктивистичке школе, улога потрошача у формирању коначног дизајна технологије може бити изузетно значајна, чак пресудна. Држава, осим тога, није „обичан“ корисник. Не само да располаже ресурсима неупореди-во већим од других потрошача, већ потпуно контролише тржиште за неке типове производа, што јој отвара значајне могућности за обликовање технологије. То наравно не значи да и државу, као и све друге потрошаче, није могуће одговарајућим маркетингом убедити да прихвати већ постојећу технологију.²⁵⁾

Улога државе је незамењива у спровођењу великих инфра-структурних пројеката (изградња путева, електричне мреже, комуникационих мрежа и слично), било да наступа као непосредни наручилац или као регулатор који одређује услове под којима се приватна лица и корпорације могу у њих укључити. У сваком случају, држава као наручилац може утицати на врсту и својства технологија које су грађанима на располагању, али су могући и повратни утицаји, који мењају начин функционисања државног апарата.²⁶⁾

Наиме, неке од кључних карактеристика модерне технологије – пре свега величина технолошких система и њихова све већа међусобна зависност – неминовно намећу држави неке функције које она у ранијим историјским периодима није имала. Тако Елил констатује да „[к]ада се развије до одређене тачке, техника поставља проблеме које може да реши само држава, како у погледу финансија, тако и у погледу моћи.“²⁷⁾ Осим тога, савремена техника поставља захтев за свеобухватним планирањем и организацијом, а на тај захтев само је држава у стању да одговори.²⁸⁾

Мање је очигледна веза између државе и технологије која се реализује посредно – путем државног финансирања научних и технолошких истраживања. Данас границе између научне и технолошке политике бледе, а држава финансира истраживачке пројекте у многобројним областима. Такође, готово све државе дају, у већој

24) Ibidem, стр. 245-249

25) John Street, *Politics & Technology*, The Guilford Press, New York, 1992, p. 53

26) Ibidem.

27) Ibidem, стр. 254

28) Ibidem; такође John Kenneth Galbraith, *Nova industrijska država*, Stvarnost, Zagreb, 1970.

или мањој мери, финансијску потпору универзитетима, не само због тога што се у оквиру високошколских установа одвија значајан део научно-истраживачке делатности, већ и ради обезбеђивања квалификоване радне снаге, која је једна од кључних претпоставки са функционисање савремене технологије.²⁹⁾

Неспорно је државни удео у финансирању технолошког развоја велики. За сада, међутим, не постоје јединствене процене степена до кога је држава успешна у подстицању технолошког развоја, односно усмеравању технолошких промена. Галбрајт (*John Kenneth Galbraith*), на пример, сматра да највише изума настаје баш у оквиру програма подржаних од стране државе.³⁰⁾ Новија истраживања, међутим, указују на чињеницу да радикалне технолошке иновације долазе пре свега из редова независних компанија, које нису везане уговорима са државом нити условљене њеном финансијском подршком,³¹⁾ односно да државни програми могу донети револуционарне новине само ако се истраживачима остави веома широко поље деловања, како у фази формулације проблема, тако и у фази његовог решавања.³²⁾

Конечно, сама државна организација може утицати на став државе према технолошком развоју, као и на његов карактер и темпо. Разлике између држава могу се манифестовати у „технолошком стилу“,³³⁾ али и потпуном одустајању од одређених грана технологије. Као кључну разлику већина аутора наводи ону између централизованих и децентрализованих држава, која се на следећем нивоу, најчешће огледа у већој или мањој „отворености“ оних политичких структура које су директно надлежне за технолошки развој.³⁴⁾ Централизована власт може двојако утицати на технолошки развој. Већ поменути пример кинеског одустајања од прекоокеан-

29) John Kenneth Galbraith, *Nova industrijska država*, Stvarnost, Zagreb, 1970, str. 283

30) Ibidem.

31) Mary Kaldor, „The weapons succession process“, in Donald MacKenzie and Judy Wajcman (eds.), *The Social Shaping of Technology*, 2nd edition, Open University Press/McGraw-Hill, Maidenhead, 1999, p. 414

32) Janet Abbate, „Cold war and white heat: the origins and meanings of packet switching“, in Donald MacKenzie and Judy Wajcman (eds.), *The Social Shaping of Technology*, 2nd edition, Open University Press/McGraw-Hill, Maidenhead, 1999, pp. 351-371

33) Значајне разлике у приступу технологији, па и у исходима технолошких кретања, примећене су не само између држава које су традиционално биле политички супротстављене (на пример, САД и СССР), већ и међу онима које припадају истом идеолошком и политичком „блоку“, као што су САД, Велика Британија и Немачка. Види, нпр. Donald MacKenzie and Judy Wajcman (eds.), *The Social Shaping of Technology*, 2nd edition, Open University Press/McGraw-Hill, Maidenhead, 1999.

34) John Street, *Politics & Technology*, The Guilford Press, New York, 1992, pp. 55-58

ске експанзије речито илуструје негативни утицај. Насупрот том случају, „[j]ака централизована власт убрзала је развој технологије у Немачкој и Јапану крајем деветнаестог века.“³⁵⁾ Разлике у надлежностима локалних власти резултирале су радикално другачијем приступу увођењу електричног осветљења у Лондону у односу на оне у Берлину или Њујорку.³⁶⁾

ПРОБЛЕМ НАМЕРАВНИХ И НЕНАМЕРАВНИХ ПОСЛЕДИЦА

Још један сет проблема чије се решавање углавном очекује од државе и њених механизма је питање ненамераваних последица технологије. У најапстрактнијем смислу, овај проблем се тиче капацитета људи (као појединаца, организација, врсте) да до краја разумеју могуће последице увођења нових технологија. Додатну компликацију представља и чињеница да су многе технологије пронашле и друге начине употребе од оних за које су првобитно замишљене, при чему су у неким случајевима нови начини коришћења понекад потпуно потиснули оригиналне функције.

Од велике је важности за адекватан приступ проблему ненамераваних последица технологије увек имати у виду прецизно значење овог израза. Као прво, ове последице су заиста *ненамераване*, у смислу да се термин не односи на негативне последице које су предвиђене и које су конструктори технологије свесно покушали да избегну.³⁷⁾ Треба их разликовати и од такозваних *нежељених ефеката* – познатих последица коришћења технологије које могу бити штетне, али смо начелно спремни да их прихватимо, или, бар, да прихватимо ризик од њиховог појављивања.³⁸⁾ Коначно, мада технологија може имати и позитивне ненамераване ефекте, они се најчешће не доживљавају као проблем, тако да се израз *ненамераване последице* користи да означи првенствено негативне, лоше последице.³⁹⁾

35) Царед Дајмонд, *Микроби, пушке и челик*, Досије, Београд, 2004, стр. 224

36) Thomas Hughes, „The Evolution of large Technological Systems“, u W. Bijker, T. Hughes and T. Pinch (eds.), *The Social Construction of Technological Systems*, MIT Press, Cambridge, 1987, p. 69

37) Langdon Winner, *Autonomous Technology*, MIT Press, Cambridge/London, 1977, p. 97

38) Tim Healy, *The Unanticipated Consequences of Technology*, <http://www.scu.edu/ethics/publications/submitted/healy/consequences.html> (приступљено 5.9.2011)

39) Langdon Winner, *Autonomous Technology*, MIT Press, Cambridge/London, 1977, p. 97

Технолошки развој се непрестано убрзава, па постаје све теже (али и све важније) предвидети све последице које ће нека иновација имати.⁴⁰⁾ При том, подсећа Елил, постоји снажан притисак да се свако ново технолошко решење *одмах* примени. Разлози за то леже пре свега у чињеници да се „проблеми нашег времена брзо развијају и захтевају неодложна решења“⁴¹⁾ као и у томе што је технологија изузетно скупа, и стога мора да се што пре „исплати“ – било у новцу, престижу или сили.⁴²⁾

Уз то, почевши од 19. века, технологија се све чешће отеловљује у облику *система*, а не појединачне направе или артефакта.⁴³⁾ Ти системи су, по правилу, комплексни и динамични. Другим речима, не само да се састоје из мноштва елемената, већ и из мноштва веза међу тим елементима, које најчешће не могу све бити обухваћене моделима; сем тога, њихово стање може да се спонтано промени, независно од фактора који би требало да контролишу и усмеравају рад система.⁴⁴⁾ Сама сложеност система онемогућава тестирање на *све могуће* кварове.⁴⁵⁾ Немогуће је, такође, предвидети све могуће грешке које могу да направе корисници, нити све могуће контексте у којима ће нека технологија бити употребљена. Коначно, постојеће технологије међусобно реагују и делују једна на другу на многобројне начине, који превазилазе могућности предвиђања било ког појединца или установе.⁴⁶⁾ Због тога се може рећи да су и Елил и Винер у праву када тврде да се техника „рафинира само кроз врло неизван процес експериментисања“⁴⁷⁾, односно да се њене последице могу сондирати и анализирати једино у лабораторији саме историје.⁴⁸⁾

Понекад се дешава да намеравање употребе технологије произведу понашање које као да потири сам разлог за њено коришће-

40) Ibidem, p. 3

41) Жак Елил, *Техника или улог века*, А. Голијанин, Београд, 2010, стр. 123

42) Ibidem.

43) Thomas Hughes, „The Evolution of large Technological Systems“, u W. Bijker, T. Hughes and T. Pinch (eds.), *The Social Construction of Technological Systems*, MIT Press, Cambridge, 1987; такође, Tim Healy, *The Unanticipated Consequences of Technology*, <http://www.scu.edu/ethics/publications/submitted/healy/consequences.html> (приступљено 5.9.2011)

44) Tim Healy, *The Unanticipated Consequences of Technology*, <http://www.scu.edu/ethics/publications/submitted/healy/consequences.html> (приступљено 5.9.2011)

45) Edward Tenner, *Why Things Bite Back: Technology and Revenge of Unintended Consequences*, Knopf, New York, 1996, p. 11

46) Langdon Winner, *Autonomous Technology*, MIT Press, Cambridge/London, 1977, p. 89

47) Жак Елил, *Техника или улог века*, А. Голијанин, Београд, 2010, стр. 124

48) Langdon Winner, *Autonomous Technology*, MIT Press, Cambridge/London, 1977, p. 98

ње.⁴⁹⁾ Тако су, на пример, истраживања показала да увођење све већег броја кућних апарата у домаћинство уопште није допринело смањивању времена потребног за његово одржавање.⁵⁰⁾ Примећени су и други занимљиви непредвиђени ефекти. Један од њих Тенер (*Edward Tenner*) назива *осветничким*, а односи се на ситуацију када управо покушај да се неутралишу нежељене последице резултира њиховим још снажнијим испољавањем.⁵¹⁾

Неизбежно умножавање ненамераваних последица наводи неке ауторе на крајње песимистичне закључке. Тако Винер сматра да савременим друштвима прети опасност да се „препусте струјама у непрегледном мору ‘ненамераваних последица’“,⁵²⁾ а Мамфорд и Елил иду и даље од тога. По Мамфордовом мишљењу, наиме, непредвиђене последице „дијелом су поништиле истински напредак, па све више расте сумња у коначну позитивну биланцу знаности,⁵³⁾ док Елил закључује да су непредвидљиви секундарни ефекти „много штетнији него што би било непостојање те технике.“⁵⁴⁾ Овакви ставови присутни су и у јавности, мада није искључено да је све израженији страх од технологије великим делом последица глобализације медија и детаљнијег извештавања о еколошким катастрофама и другим непредвиђеним ефектима технологије.⁵⁵⁾ У сваком случају, перцепција и процена ефеката технологије остаје једно од кључних питања који је доводе у везу са политиком, пре свега државом.⁵⁶⁾

С обзиром на то да већина ненамераваних последица технологије својим размерама погађа велики број људи, овај проблем је, сасвим логично, најчешће у домену државе као још увек главног регулатора технолошког развоја.⁵⁷⁾ Начелно, активности државе на

49) Edward Tenner, *Why Things Bite Back: Technology and Revenge of Unintended Consequences*, Knopf, New York, 1996, p. 4

50) Ruth Schwartz Cowan, „The industrial revolution in the home“, in Donald MacKenzie and Judy Wajcman (eds.), *The Social Shaping of Technology*, 2nd edition, Open University Press/McGraw-Hill, Maidenhead, 1999, pp.281-300

51) Edward Tenner, *Why Things Bite Back: Technology and Revenge of Unintended Consequences*, Knopf, New York, 1996.

52) Langdon Winner, *Autonomous Technology*, MIT Press, Cambridge/London, 1977, p. 89

53) Lewis Mumford, *Mit o mašini 2 (Pentagon moći)*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1986, str. 83

54) Жак Елил, *Техника или улог века*, А. Голијанин, Београд, 2010, стр. 122-123

55) Упор. нпр. Edward Tenner, *Why Things Bite Back: Technology and Revenge of Unintended Consequences*, Knopf, New York, 1996.

56) John Street, *Politics&Technology*, The Guilford Press, New York, 1992, p. 92

57) Ibidem, стр. 127

овом плану се могу поделити на *превентивне* и *реактивне*. У првом случају, држава активно покушава да смањи број и опсег могућих нежељених последица. Степен непредвидивости се смањује пре свега повећањем фонда знања о функционисању технологије и контексту у коме делује. У неким случајевима ово доводи до „успоравања прогреса“ – када се инсистира на додатним тестовима, или политичком одлуком успоставља мораторијум на одређени тип научних истраживања или технолошког развоја.⁵⁸⁾ У другом случају држава покушава да, што је боље могуће, санира ефекте и надокнади насталу штету. При том она и учи из претходних искустава. Ово, у највећем броју случајева, доводи до детаљније регулације појединих области технологије.

Проблем ненамераваних последица немогуће је у потпуности елиминисати. Технологија, отварајући нове могућности, такође са собом увек носи елементе неизвесности.⁵⁹⁾ Свака предузета акција, због тога може бити само делимично успешна: „нови технички напредак ће, са своје стране, произвести нове секундарне и непредвидљиве последице, које неће бити ништа мање катастрофалне од оних које су им претходиле (мада ће бити друге врсте).“⁶⁰⁾ Ово, ипак, не значи да се треба препустити дефетизму. За државе, као главне актере у овом процесу, то вероватно не би било ни могуће, имајући у виду притисак јавности.

Ангажман државе на обликовању технологије остварује се кроз три њене улоге: регулатора, финансијера и потрошача, и „контролора ризика“. Проучавање овог, али и других аспеката односа између државе и технологије веома је тежак подухват, имајући у виду да треба узети у обзир и повезати различите нивое анализе. То је горући проблем за који још увек нема одговарајућег решења. Постојећа литература је јасно подељена по овом питању. Један њен део чине студије случаја које осветљавају поједине елементе овог односа, али допуштају веома ограничене генерализације закључака. Други део састоји се од радова који проблему прилазе са макро-нивоа и покушавају да дају опште и обухватно објашњење, при чему се губе из вида неопходни детаљи попут прецизног описа механизма којима се веза између државе и технологије оствару-

58) Tim Healy, *The Unanticipated Consequences of Technology*, <http://www.scu.edu/ethics/publications/submitted/healy/consequences.html> (приступљено 5.9.2011)

59) Emmanuel Mesthene, „How Technology Will Shape the Future“, *Science*, New Series, Vol. 161, No. 3837 (Jul. 12, 1968), p. 137; такође Tim Healy, *The Unanticipated Consequences of Technology*, <http://www.scu.edu/ethics/publications/submitted/healy/consequences.html> (приступљено 5.9.2011)

60) Жак Елил, *Техника или улог века*, А. Голијанин, Београд, 2010, стр. 124

је. Ова подела се, при том, у великој мери поклапа са теоријским полазиштима аутора: првом методу склонији су теоретичари конструктивизма, а другом заступници технолошког детерминизма. Конструисање адекватног и свеобухватног теоријско-методолошког оквира који би могао да објасни све аспекте међусобног односа државе и технологије, како на макро тако и на микро нивоу свакако би допринело бољем сагледавању овог проблема.

ЛИТЕРАТУРА

- Дажмонд, Царед: *Микроби, пушке и челик*, Досије, Београд, 2004
- Елил, Жак: *Техника или улог века*, А. Голијанин, Београд, 2010
- Мамфорд, Луис *Град у историји*, Book Marso, Београд, 2006
- Мамфорд, Луис: *Техника и цивилизација*, Медитеран, Нови Сад, 2009
- Маркс, Карл: *Капитал*, , I том, Култура, Београд, 1947
- Понтиг, Клајв: *Еколошка историја света*, Одисеја, Београд, 2009
- Abbate, Janet: „Cold war and white heat: the origins and meanings of packet switching“, у зборнику *The Social Shaping of Technology* (edited by Donald MacKenzie and Judy Wajcman), Open University Press/McGraw-Hill, Maidenhead, 1999
- Abrams, Herbert: „A Short History of Occupational Health“, *Journal of Public Health Policy* Vol. 22, No. 1, (2001)
- Galbraith, John Kenneth: *Nova industrijska država*, Stvarnost, Zagreb, 1970
- Geisler, Eliezer: *The Metrics of Science and Technology*, Quorum Books, Westport, 2000
- Healy, Tim: *The Unanticipated Consequences of Technology*, <http://www.scu.edu/ethics/publications/submitted/healy/consequences.html> (приступљено 5.9.2011)
- Hughes, Thomas: „The Evolution of large Techological Systems“, у зборнику, *The Social Construction of Technological Systems* (edited by W. Bijker, T. Hughes and T. Pinch), MIT Press, Cambridge, 1987
- Humphrey, John W.: *Ancient technology*, Greenwood Press, Westport, 2006
- Kaldor, Mary: „The weapons succession process“, у зборнику *The Social Shaping of Technology* (edited by Donald MacKenzie and Judy Wajcman), Open University Press/McGraw-Hill, Maidenhead, 1999
- Mesthene, Emmanuel: „How Technology Will Shape the Future“, *Science*, New Series, Vol. 161, No. 3837 (Jul. 12, 1968)
- Mumford, Lewis: *Mit o mašini 1 (Tehnika i razvoj čovjeka)*, Grafički zavod Hrvatske, 1986
- Mumford, Lewis: *Mit o mašini 2 (Pentagon moći)*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1986
- Plater, Zygmunt J.B.: „From the Beginning, a Fundamental Shift of Paradigms: A Theory and Short History of Environmental Law“, (1994). *Boston College Law School Faculty Papers*. Paper 175, <http://lawdigitalcommons.bc.edu/lfp/175> (приступљено 14.6.2010)

- Rockman, Howard: *Intellectual Property Law for Engineers and Scientists*, Hoboken, John Wiley & Sons, 2003
- Schwartz Cowan, Ruth: „The industrial revolution in the home“, у зборнику *The Social Shaping of Technology* (edited by Donald MacKenzie and Judy Wajcman), Open University Press/McGraw-Hill, Maidenhead, 1999
- Street, John: *Politics & Technology*, The Guilford Press, New York, 1992
- Tarlock, Dan: „Ethics or Science?“, *Duke environmental law and policy forum*, Vol. 7, (Fall 1996)
- Tarlock, Dan: *History of Environmental Law*, <http://www.eolss.net/Sample-Chapters/C04/E4-21-01.pdf> (приступљено 14.6.2010)
- Tenner, Edward: *Why Things Bite Back: Technology and Revenge of Unintended Consequences*, Knopf, New York, 1996
- U.S. Constitution, <http://www.usconstitution.net/const.html> (приступљено 5.7.2011)
- Vig, Norman: „Technology, Philosophy, and The State: an Overview“, у зборнику, *Technology and Politics* (edited by Michael E. Kraft, and Norman J. Vig), Duke University Press, Durham, 1988
- Winner, Langdon: *Autonomous Technology*, MIT Press, Cambridge/London, 1977

Ivana S. Damjanovic

THE STATE AND TECHNOLOGY

Resume

Being key political institutions in contemporary world, states are most important, and most influential political actors who interact with technology and technological development. Relationship between state and technology is, and through history always was, a complex one. There are strong arguments that technology played a crucial role in formation of both ancient empires and modern states. Similarly, state has continuously been major regulator and consumer of technology, and these types of engagement were instrumental for shaping of technology by the state.

First and most important role of the state is in providing legal framework for technological development. Although position of the state as chief regulator of technology is to some extent challenged by international institutions, national laws and regulations are still main source of technological standards. There are three main branches of law that deal with technology and its consequences: patent law, occupational safety legislation and environmental law.

Another way for state to directly engage in technological development is financing scientific and technological research and consuming technologies. Research and development are today seen as possibility

to provide economic advantage and prestige in international relations, while by funding universities state provides qualified workforce necessary for smooth functioning of modern technological systems. As a consumer, state is able to crucially shape certain branches of technology, primarily in defense and security sector, but its engagement is also frequently inevitable in construction of large infrastructural projects.

Finally, state is expected to deal with unintended consequences of technology. Unexpected consequences stem from our imperfect knowledge and predictive capabilities, and therefore can never be completely avoided. When technologies have negative effects, either material or social, state's responsibility is to provide "equal distribution of risks". State activities in this area can be preventive or reactive. In the first case, state could delay implementation of new technology until further information about its impact is obtained. In second case, what states do is damage control, and learning from experiences.

Review of contemporary scientific research of relationship between state and technology shows that there is a wide gap between micro and macro level of analysis. While constructivists tend to focus on detailed micro-level case studies, technological determinists are more likely to adopt top-down approach and offer macro-level explanations. More comprehensive theoretical framework should be developed in order to overcome this obstacle.

Keywords: state, technology, technological development, unintended consequences

* Овај рад је примљен 24. јула 2013. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 04. септембра 2013. године.

Ксенија Љ. Ђурић-Атанасијевиќ
Војна академија, Београд

КОМУНИЦИРАЊЕ И ДЕМОКРАТИЈА У 21. ВЕКУ

Сажетак

За остваривање демократских права цивилним друштвима потребан је, с једне стране, приступ информацијама који им омогућава да направе политички избор, а с друге стране, доступност канала комуникације којима могу да се изразе мишљења о питањима од друштвеног интереса и да створе респектабилно јавно мњење које уважавају носиоци политичке власти.

Рад се бави утицајем развоја комуникација и комуницирања у 21. веку на демократске процесе. Циљ рада је анализа потенцијала нових и иновираних облика комуницирања посредованих глобалном мрежом на развој демократије, односно анализа предности и недостатака савременог комуницирања за демократске процесе у једном друштву. У облику научне дескрипције представљене су предности нових облика комуницирања – интерактивност, доступност, стварање заједничке свести и вирутлених група – за демократију. Приказани су затим недостаци, који постоје у свим параметрима система са елементима: информационо-комуникационе технологије - информације – грађани – јавна сфера и власт – повратне информације. Чланак се осврће и на мањкавости међуодноса савремено комуницирање - демократија у српском друштву и наводи одређене претпоставке за боље и адекватније коришћење савремених информационих технологија и нових облика комуницирања у развоју демократских процеса.

Кључне речи: комуницирање, информационо-комуникационе технологије, Интернет, демократија, јавно мњење, нови медији, друштвени медији

Људско комуницирање почетком 21. века карактеришу нови облици омогућени развојем информационо-комуникационих технологија (ИКТ). чији различити називи – мрежно, дигитално, интерактивно, хиперактивно, тотално, компјутерско или виртуелно – упућују на његову вишезначност. Промене у сфери масовних медија од краја 20. века имају такође револуционарни значај. Конвергенцијом медијских технологија, масовно комуницирање је освојило нове садржаје, а његовом интернационализацијом релативизоване су државне границе у емитовању и пријему радиодифузних програма чиме је свет уистину постао Маклуаново глобално село.

Демократија је последњом комуникационом револуцијом добила нове подстицаје и садржаје. Традиционални медији, неопходни за обликовање јавног мњења, део своје улоге уступили су новим медијима¹⁾ и комуницирању многих са многима. Глобална мрежа, доступна свима и на сваком месту за коришћење без посебног стручног знања, пружила је могућност да грађани искажу своје мишљење и учествују у стварњу јавне сфере.

Међутим, остаје питање колики су квалитативни добитак за демократију створили нови облици комуницирања и да ли су они права основа за развој непосредне демократије. Све присутнија су питања ограничења и замки које постоје у савременом прожимању демократског и комуникационог у 21. веку. За нас је значајно и питање колико је српско друштво у могућности да искористи оно што је позитивно у том међуодносу.

КАРАКТЕРИСТИКЕ КОМУНИЦИРАЊА У 21. ВЕКУ

Нова технологија довела је до савремене експанзије директног комуницирања. Политиколог Кин (John Keane) оцењује да се „компјутерско комуницирање све више поима као сплет токова између различитих публика, а све мање као размена робе која се поседује и контролише попут ствари, што је била одлика масовног комуницирања“²⁾. Глобална мрежа Интернет мења традиционалне границе између интерперсоналних феномена и феномена масовне

1) Појам *нови медији* означава технолошку револуцију преношења медија на облике комуникације и продукције асистираних рачунарима

2) Наведено према Мирољуб Радојковић, Мирко Милетић. *Комуницирање, медији и друштво*, Стилос, Нови Сад, стр. 161

комуникације, али рађа и нове могућности и ризике у начинима на који људи ступају у релације једни с другима.³⁾

Глобална мрежа одржава и конвергерира класичне и постојеће преносе података као што је „штампање“ новина, „емитовање“ радио и ТВ програма. „Тиме Интернет постаје иновирани медиј који у себи сублимира класичне масмедије, па се они јављају у новом, информативно развијеном, а тиме и демократскијем виду“⁴⁾. Али, Интернет ствара и услове за настанак нове праксе, односно нових медија са знатно другачијим друштвеним последицама. Глобална мрежа обезбеђује инфраструктуру за најразноврсније облике друштвених медија⁵⁾ као што су блогови, форуми, друштвене мреже и други канали комуникације који дају нов квалитет интеракцији између људи.

За развој комуницирања, поред интерактивности, значајне још су две карактеристике Интернета: његова доступност широм света и претпоставка да је садржај мреже децентрализован, односно да се практично не може контролисати.⁶⁾

ДЕМОКРАТИЈА И МЕДИЈИ У САВРЕМЕНИМ ДРУШТВИМА

Савремена друштва обогатила су Аристотелов став о демократији као владавини народа новим идејама, које су постале интегрални део значења демократије и њеног степена постигнућа.

- 3) Спирс и Ли су аутори модела SIDE (Social Identity Model of Deindividuation Effects) који се користи да би се истраживали контрадикторни ефекти анонимности и друштвене изолације у различитим контекстима on-line комуницирања (Russell Spears, Martin Lea (2002). “The Power of Influence and the Influence of Power in Virtual Groups. A SIDE look at CMC and the Internet”. *The Journal of Social Issues*, 58, 91-108)
- 4) Владимир Штамбук: Да ли је Интернет медиј? *Communication Management*., Факултет политичких наука, Београд, бр. 1/2006. стр. 67
- 5) Појам *друштвени медији* користи се данас за све Интернет апликације које омогућавају интеракцију и пружају могућност стварања и размене идеја, информација и других садржаја.
- 6) Међутим, могућност и пракса контроле и манипулације постоји, јер децентрализована и неконтролисана структура руши комуникацијски суверенитет држава. Позивајући се на потребу заштите националне безбедности, морала, али и заштите режима на власти, државе контролишу различите облике комуницирања појединаца или организација. И земље које су поносне на своју слободу говора прибегавају контроли коришћења Интернета, праћењу одређаних сајтова или електронске поште. Владини званичници, топ менаџери мултинационалних корпорација или медијски магнати, сматрају поједини критичари, поседују „кичму“ Интернета, одређују како грађани могу да приступе мрежи и посматрају њихову употребу. Утицај остварују и преко „независних“ регулаторних тела и протокола које корисници морају да следе чиме се Интернет претвара у још један алат за политичко усмеравање и контролу.

Без обзира на теоријска полазишта, постоји практичан консензус о неколико кључних аспеката одређења демократије⁷⁾ - поштовање политичких права, постојање грађанских слобода које се односе на гарантовање слободе за акте политичке партиципације и слободе у свакодневном животу и, као трећи аспект, институционализована контрола и равнотежа која се, пре свега, односи на ограничење вршења извршне власти. Грађани у демократији не само да бирају своје лидере него задржавају и способност да институционално ограниче њихову моћ. Демократија, међутим, и даље остаје апстрактан, субјективан концепт који тешко може да се квантифициује⁸⁾. Државе су комплексни системи - номинално, демократска држава може да има недемократске организације и праксу и *vice versa*.

Опште је прихваћено мишљење да постоји јака веза између медија масовног комуницирања и демократије. Медији преносе информације што омогућава грађанима да направе политички избор, а доносиоцима политичких одлука да представе идеју или ступе у интеракцију с грађанима. Масмедији зато и даље остају најзначајнија спона између политичара и грађана. Јавни сектор, при томе, задржава политичке или комерцијалне притиске који могу значајно да умање слободу медија. Цензура медија није својствена само тоталитарном, аутократском друштву, већ је користе и власти у демократским друштвима, мада у њима она није увек тако очигледна⁹⁾.

- 7) Jagers Keith, Gurr Ted Robert "Tracking Democracy's Third Wave with the Polity III Data", *Journal of Peace Research*, 32, стр. 469-489. Пројекат *Polity* прикупља институционалне карактеристике држава у свету од 1800 до краја 20. века и користи се за мерење демократског развоја.
- 8) У академским круговима и даље се трага за стварањем корисних и јасних мера за одређивање демократичности поједине земље. Компаративни преглед слобода (*Comparative Survey of Freedom*). Freedom House-а најчешће се користи у западним академским истраживањима да би вредновала корелација са демократијом.
- 9) Дон Кин сматра да је и у развијеним демократијама још увек веома присутно неколико посебних облика политичке цензуре према медијима: власт има ванредна овлашћења да би натерала медије на непосредно повиновање њиховим жељама - путем налога, претњи, забрана, па чак и хапшења. Други облик цензуре представља „наоружана тајност” - модерна државна власт црпи снагу из полицијских и војних органа, који су обавијени велом тајни и увек могу да изнесу поједине дискредитујуће податке о домаћим и иностраним противницима и тиме да усмере њихов рад. Лагање у политици је, такође, облик политичке цензуре. Државно оглашавање представља још један облик, јер рекламирање владе је крупан и уносан бизнис, који покрива „кампање” у вези са сваким политичким питањем. Корпоративизам је такође облик политичке цензуре. Мреже организација из приватног сектора обављају различите функције у корист владе кроз механизме преговора, концесија и уговора, па тако знатан број одлука које имају крупне јавне последице не доносе ни извршна власт, ни законодавство, ни тржиште, него се обликују између представника друштвених група, или између група цивилног друштва и државе. (Медији и демократија, Филип Вишњић, Београд, 1995, стр. 18-27)

Појава глобалне мреже мења односе политика-медији-јавност. Интернет је технолошка иновација која на јединствен начин доприноси демократији: својом приступачношћу и интерактивношћу, отвореношћу за кориснике из целог света, при чему „измиче цензури, регулацији и комерцијализацији као ниједан медиј пре њега“¹⁰). У овом ставу садржана је суштина позитивних мишљења о доприносу нових информационо-комуникационих технологија и медија демократским процесима.

Анализа доприноса савремене технологије и виртуелног комуницирања за развој демократије не би могла, на први поглед, да то оспори. Потенцијал друштвених медија види се управо у њиховој подршци развоју цивилног друштва и јавне сфере. Интернет је допринео настанку бројних организација цивилног сектора, тиме што је олакшао окупљање истомишљењика, артикулисање идеја и реализацију њихових замисли.

За суштину демократије изузетно је битна промена политичких институција које постају видљивије и омогућавају јавности да оствари стални приступ документима. Од почетка овог века владе развијених демократских земаља усвајају политику која промовише цивилно и политичко коришћење ИКТ да би унапредиле живот грађана и пружиле им бројне услуге и накнаде кроз тзв. електронску владу – e-gov, али и да би их охрабриле да учествују у управљању. Међутим, као што констатује Чедвик (Chadwick, A)¹¹) могућности за партиципативну или консултативну улогу грађана још увек нису остварене ни у једној земљи.

Демократски потенцијал виртуелног комуницирања одражава се и у чињеници да се њиме превазилази традиционални статус неједнаких. За организације које желе да ојачају свој демократски карактер, значајно је да „обичан“ грађанин може директно да се обрати највишем званичнику. Виртуелно комуницирање има демократски потенцијал и у остваривању једног од основних демократских права – права на избор политичких представника. Електронско гласање је све присутније, омогућавајући великом броју грађана једноставније остваривање гласачког права.

10) Мекнејр М, *Технологија-Нове технологије и медији*. у Адам Бригс, Пол Кобли, *Увод у студије медија* Clío, Београд, 2005, стр. 291

11) Chadwick Andrew, May Christopher. "Interaction between States and Citizens in the Age of the Internet: E-government in the United States, Britain and the EU", *Governance*, Volume 16, Issue 2, April 2003,

ЈАВНО МЊЕЊЕ, ДЕМОКРАТИЈА И ВИРТУЕЛНО КОМУНИЦИРАЊЕ

Једну од основних димензија активног политичког понашања представља политичка комуникација - свест о јавним пословима и политичка информисаност која се заснива на мотивацији да се до информација дође. Заинтересованост јавности доприноси већој грађанској партиципацији и бољем заступању интереса већег спектра друштвених група, па тиме и успешнијем функционисању демократског система.¹²⁾ Глобална мрежа пружа могућност грађанима да лакше дођу до информација, али и да изнесу свој став и аргументе које други могу да прихвате.

Ефикасност и одговорност изабраних носилаца политичког одлучивања у демократском друштву зависи од сложене, сталне и релативно неструктуриране јавне дискусије: комуникације коју Јирген Хабермас назива „неформалном јавном сфером“¹³⁾. Избори се фокусирају на формални избор доносилаца политичких одлука, који би требало да буду одговорни својим бирачима, али би јавна дискусија (увек и на сваком месту) требало да има свој живот ван ритма формалне политике.

Штампани медији су, како то одређује Хабермас, у читавом једном веку помогли демократизацију Европе стварајући простор за дискусију и сагласност међу политичким ангажованим грађанима, пре него што су се те државе демократизовале. Међутим, кроз већи део 20. века електронски масовни медији – радио и телевизија, преузели су најзначајнију улогу у артикулисању политичких ставова, тако да ставови различитих група нису могли да допру у сферу јавног мњења. Бројна политиколошко-комуникациска истраживања била су посвећена истраживању релације медијског посредовања друштвене и политичке стварности, као основе процеса конституисања јавног мњења. Примарни процес је био информисање грађана о друштвено-политичкој стварности и њеним релевантним проблемима¹⁴⁾ на основу којег је требало да се изграђује мњење о актуелним општерелевантним питањима друштвене стварности. Теоријске поставке Винсента Прајса повезале су ин-

12) Joshua Cohen. Reflections on Information Technology and Democracy. *American Academy of Arts and Sciences symposium*, Boston Review, 2009

13) Шире: Кољевић В. „Јавни ум у процедуралистичком схватању демократије код Хабермаса“, *Српска политичка мисао*, 2007, бр 1-2, стр 151-164

14) Милена Пешић, Александар Новаковић, „Медијска производња значења; критика једног редукционистичког поимања релације медији-порука-јавност“, Београд. *Српска политичка мисао*. бр 1, 2011, стр 115-137

дивидуалну когницију у друштвеној групи и процесе социјалног структурирања медијске публике у јавност, посредством друштвене комуникације. Део истраживања је доказивао да се посредством учешћа у јавној медијској расправи маса гледалаца структурира у јавност. Међутим, велики број расправа сводио се на тврдње да је публика масовних медија маса, а не јавност и да је зато подложна манипулацијама медија, односно доносилаца политичких одлука.¹⁵⁾

Поборници нових медија сматрају да су због доступности и неограничене количине информација они адекватнији агенс социјализације у односу на масмедије који су преовлађивали два века. Јавно мњење *поново* почива не само на медијима масовног комуницирања, већ и на *хабермасовском* разговору. Корисник друштвеног медија може да произведе садржај и себе учини друштвено видљивим, јер за стицање угледа или популарности није више потребна припадност великој или познатој комуникационој организацији, него постизање успеха у оквиру неке мреже.

Друштвени медији су водећи и у омогућавању стварања „заједничке виртуелне свести“. Сваки члан групе тежи да разуме ситуацију, али схвата да и други то чине и да он представља део шире заједнице истомишљеника, што је услов за стварну политичку акцију.

Највећи ефекти нових, а посебно друштвених медија, постигнути су управо у државама у којима јавна сфера већ ограничава акције власти, односно у земљама развијене модерне демократије. У том смислу друштвени медији представљају алат за стварање јавног мњења надилазећи или интергришући се с другим легитимним окружењем као што су традиционални медији, индустрија културе, удружења, клубови и слично, стварајући нове могућности и реактивирајући партиципацију.¹⁶⁾ Корисници друштвених медија делују у одређеном политичком контексту, који може да стимулише или потискује њихове ставове према држави.¹⁷⁾ Показало се да и у развијеним демократијама промена јавног мњења инцирана новим медијима може да обори или уздрма националне и локалне владе.

Медији омогућени новим технологијама, међутим, остварују посебан ефекат у државама у којима су ограничене политичке сло-

15) Исто, стр. 115-137

16) Fausto Colombo Will Social media save democracies?, *Communication Management FPN*, Beograd, br.20, 2011, стр. 5

17) Исто, стр 6

боде и постоји видљива цензура слободном изражавању, јер ограничавају монопол државе на јавни говор. Способношћу да створе идентитет и осећај припадности одређеној групи, друштвени медији постају јаки инструменти за покрете који се заснивају на идентитету и посвећености некој идеји, често супротној званичним властима или култури. Држава може лако да контролише алате које користе дисиденти, док оне које користи шири круг грађана тешко може да цензурише, а да не ризикује политизацију великих група или аполитичних актера¹⁸). Први случај у коме је један нови медиј имао улогу мобилизатора јавне сфере, било је рушење филипинског председника Естраде, 2001. године, а догађаји у арапским земљама у пролеће 2012. године потврдили су да у новом веку, окупљања, протести и револуције неће бити организовани путем класичних медија, већ ће бити *твитовани, блоговани и организовани на Facebook -у*.

ИДЕАЛАН МОДЕЛ ЗА СТВАРАЊЕ ЈАВНОГ МЊЕЊА?

Када се говори о јавној дискусији као основи за демократске процесе, могао би да се конструише користан, ако не и идеалан модел. Амерички публициста Џошуа Коен (Cohen)¹⁹) сматра да постоје најмање четири квалитета дискусије о јавној сфери: слобода изражавања сопствених ставова, затим обезбеђивање једнаког и јефтиног приступа информацијама, пружање једнаких могућности да се аргументи представе другима и потреба да се дискусија заснива на информацијама високог квалитета.

Да ли су нови медији посредовани Интернетом успели да подрже такав модел? Тешко је тврдити да је наступила ера такве комуникативности Интернета који га претвара у главног носиоца целокупне креативне и личне активности чланова друштва, а тиме

18) У том простору делују и западне демократије које, заклињујући се у добре намере и интерес грађана који живе у појединим аутократским или тоталитарним режимима, улажу средства да онемогуће цензуру, односно да створе слободу приступа информацијама (са Запада) грађанима тих држава и подстанку демократизацију. У ту сврху покушава се и стварање инструмената-софтвера, али до сада такви покушаји, попут *Haystack* –а, нису успели. *Haystack* је незавршен софтверски програм који је започет 2009. године као алт за онемогућавање Интернет цензуре у Ирану. Међутим, прва тестирања су показала да овај софтвер није испунио обећања о својој функционалности и безбедности, већ су, напротив, његови корисници постали још рањивији за државну цензуру и санкције.

19) Joshua Cohen, *Reflections on Information Technology and Democracy*. American Academy of Arts and Sciences symposium, February 28, 2009, Boston Review

и самосвесног ствараоца јавног мњења и творца друштава суштинске демократије.

Ограничења су бројна и још увек недовољно истражена. Чак и у најразвијенијим друштвима, где су проценат власника компјутера и коришћење мреже изузетно високи, постоје чланови друштва који не могу да га користе – због трошкова, иако су они у основи мали, али и због информатичке неписмености.

Када је у питању слобода изражавања, не може са сигурношћу да се тврди да друштвени медији адекватно појачавају слободу изражавања различитих ставова. Истраживања показују две, донекле контрадикторне, карактеристике. Поједини друштвени медији, као што су блогови или форуми, филтрирају информације и мишљења која не одговарају претходним ставовима носилаца медија и улажу напоре за стварање истоветности мишљења унутар медија. При томе, унутрашња истоветност охрабрује показивање екстремнијих ставова, посебно према различитим врстама ауторитета. С друге стране, између различитих друштвених медија расте поларизација која се креће од нетолеранције и исказивања радикалних ставова до оштрих вербалних сукоба.

Оно што посебно треба подврћи анализи јесте ниво информисаности и квалитета информација који корисници нових медија и глобалне мреже размењују. Нема доказа за тврдњу да Интернет у просеку ствара боље информисане људе у односу на период када су преовлађивали други медији. И поред обиља информација, људи остају ограничени својим моћима пријема, обраде и коришћења доступних информација. Може се претпоставити да занемаривање информација иде на штету друштва, јер нови медији дају могућност за исказивање и фаворизовање приватног и индивидуалног. На друштвеним мрежама се износе појединачна мишљења која не могу лако да доспеју у јавну сферу, односно ван мреже на којој су изнета.

Посебно дискутабилан јесте квалитет информација. Тешко је остварити демократску јавну сферу уколико не постоји врста информација која има шири, истраживачки и свеобухватнији приступ проблему. „Нови облици комуникације управљају стварношћу: реална порука се мења сликом, критичка дубина – естетизованом површином, а аргументација и истраживачки немири повлаче се пред слаткоречивим политичким уверавањима, забавом и сензацијама“.²⁰⁾ Нови медији угрожавају и грађанску функцију новинар-

20) Зоран Левковић, Радивоје Петровић, „Јавно мњење и демократски дефицит у добу мултимедија“. *Српска политичка мисао*. Београд, 2010, бр 4, стр 105

ства, јер уместо професионализма и истраживачког новинарства наступа олако прикупљање информација и импровизација.

С озбиром на то да Интернет омогућује висок степен избора за сваког корисника и не поштује увек стандарде заједнице, могући су садржаји који су антисоцијални, анархични, морално дискутабилни или друштвено неприхватљиви. Већи део нових медија нема комуникационе вратаре и праву контролу садржаја, а повећање броја анонимних извора релативизује важност истинитог и поузданог приказивања догађаја. .

ДЕМОКРАТИЈА И КОМУНИЦИРАЊЕ У СРБИЈИ У 21. ВЕКУ

Нове информационо-комуникационе технологије у Србији имају континуиран развој, мада условљен економским развојем друштва. Власт схвата значај развоја ИКТ, тако да је у новом веку усвојено неколико стратегија²¹⁾ које се односе на стварање нормативних и техничких услова за веће коришћење најсавременијих технологија и стварање информационог друштва. Стратегија развоја информационог друштва, као и претходно утврђена Стратегија развоја широкопојасног приступа гарантују коришћење Интернета, као најважнијег услова за развој нових облика комуницирања.

Стратегија развоја система јавног информисања у Републици Србији до 2016.²²⁾ пружа подршку развоју традиционалних медија, али подстиче и развој јавних гласила на новим технолошким платформама. Стратегија дефинише Интернет „као основно људско право, као јавно добро које је лако доступно свима и отворено у смислу слободе изражавања и информисања“ и истиче да ће „држава правним оквиром гарантовати слободу изражавања на Интернету, водећи рачуна о томе да је рестрикција слободе изражавања прихватљива само у оним случајевима када је то предвиђено правом, међународним стандардима и међународним правом“.²³⁾

За питање односа комуницирања и демократије битни су и ставови Стратегије који говоре о медијској писмености и плура-

21) Стратегија развоја широкопојасног приступа у Републици Србији до 2012 и Стратегија развоја информационог друштва до 2020 године (Сл. Гласник 51-2010-41)

22) Службени гласник, 75/2011-3

23) Држава има право да спречи слободу изражавања „ако је то неопходно ради заштите права и угледа других, чувања ауторитета и непристрасности суда и заштите јавног здравља, морала демократског друштва и националне безбедности Републике Србије“ - Устав Републике Србије, 2006, чл 46

лизму. Развој медијске писмености, предвиђен је „кроз развијање индивидуалних способности грађана, да користе, разумеју и критички вреднују различите аспекте јавних гласила и медијских садржаја, као и кроз јачање позитивног утицаја на факторе окружења. Медијски плурализам подразумева, пре свега, медијску разноликост садржаја.²⁴⁾ Наглашава се и да ће Србија пратити развој медија на новим технолошким платформама, предузимајући мере које подстичу очување и јачање медијског плурализма и разноврсност медијског садржаја.

Колико је, ипак, Србија удаљена од развоја коришћења савременог комуницирања као услова за јачање јавне сфере и за (даљи) демократски развој? Колико Коенови захтеви могу да буду примењиви у Србији?

Ако се имају у виду традиционални медији као главни носиоци информисања јавности, проблеми су вишеструки. На једној страни су агенси медијског система који на различите начине врше притиске на слободу масмедија, што је основни услов за њихову демократску функцију. Најутичајни агенси медијског система Србије су политичке партије и власници капитала, који и даље могу да манипулишу медијском сфером.

На нивоу медијског комплекса видљиви су бројни проблеми. Неуспеле приватизације, посебно локалних медија, нерешено питање власништва и стални финансијски проблеми великог дела штампе, радија и ТВ станица умањили су квалитет медијске продукције и учинили медијски комплекс веома осетљивим на спољне утицаје. На квалитет новинарства утичу мала примања медијских посленика и наметнута штедња Медији, посебно електронски, који и до сто одсто прихода остварују од оглашавања и реклама, жртве су ниске привредне активности. Мада нормативна акта захтевају емитовање сопствене или, макар, домаће продукције, електронским медијима је доступнија страна инфозабавна продукција, нижих цена и сумњивог квалитета, чиме тешко може да се испуни функција медија за стварање активне јавности.

Традиционални медији користе нове технолошке платформе, али недовољно користе могућност интеракције са својом масовном публиком, што умањује вредност коришћења ИКТ за развој комуницирања, а посредно и развој демократије.

24) „Очување и унапређење медијског плурализма подразумева мере које грађанима омогућавају приступ различитим изворима информација, мишљења и медијских садржаја који им помажу да оформе сопствено мишљење и одупру се утицају доминантног мишљења креираног из центара моћи“

На нивоу рецепијената, читалаца и слушалаца проблеми проистичу из социјално-економских услова у друштву и ниске медијске писмености. Низак животни стандард оборила је тираже штампаних медија и број читалачке публике, а опада и гледаност емисија са политичким порукама.²⁵⁾ Масовна публика у Србији све више користи нове технологије за комуницирање.²⁶⁾ Ипак, цена коришћења Интернета је још увек висока у односу цену коштања у западним земљама, што је последица монопола јавног предузећа Телеком. Део популације, углавном старије од педесетпет година, али и млађих, веома мало користи глобалну мрежу, а посебно нове облике виртуелног комуницирања.

Мањкавости комуницирања на друштвеним мрежама уопште, могу да се идентификују и у српском друштву. Комјунити менаџери се углавном задржавају на приватном и личном облику комуницирања, док су шире, политичко-друштвене теме мало заступљене. Блогови и форуми о широко схваћеним политичким темама ретки су и углавном искључиви у својим ставовима према сваком другом мишљењу.

Носиоцима политичке власти препуштено је да одлучују о коришћењу друштвених медија за комуникацију са грађанима који су их изабрали. Државни органи формалано стварају услове за комуникацију са грађанима. Државне институције имају своје интернет странице, а велики је број оних који користе друштвене мреже за контакте. Међутим, код нас не постоје истраживања која би утврдила колико се та интеракција остварује и колико је близу моделу двосмерне симетрије, као најразвијенијем моделу односа с јавношћу.

Конвергенција традиционалних медија и ИКТ пружила је најшири простор за изражавање личних ставова о темама које покрећу медији, што би потенцијално могло да постане организатор јавног мњења. Међутим, оваква реаговања могу да имају различита ограничења: ограниченост само на кориснике глобалне мреже, (могућу) цензуру ставова и мишљења слушалаца и гледалаца која се не слажу са медијем и на крају, преовлађивање негативних, па и екстремних ставова у односу на позитивна и неутрална реаговања.

25) Постоје, међутим, специфичне политичке емисије и гости у њима које и данас стварају заинтересованост публике. Даља анализа гледаности може да покаже корелацију између политичког става гледалаца и учесника емисије, као и постојања или одсуства поверења у поједине носиоце политичких функција.

26) Више од 55% домаћинстава поседује рачунар, а више од 47% домаћинстава користило је Интернет у протеклој години (Републички завод за статистику, доступно на www.stat.gov.rs, 20.7.2013)

Све то доводи у питање потенцијал оваквог мишљења као репрезентанта јавног реаговања.

*
* *

Појединачни примери да нови медији доприносе стварању јавног мњења и повећању одговорности носилаца политичке власти у развијеним демократијама, али, још више, примери коришћења нових медија у процесима демократизације појединих друштава указују на њихов значајан демократски потенцијал. Међутим, потенцијал нових облика комуницирања још увек на значи да су створени услови за квалитативни помак у унапређењу демократских параметара једног друштва. Проблеми се односе, пре свега, на техничку страну комуницирања заснованог на компјутерским технологијама, ограничену доступност мреже која захтева информатичку писменост корисника, али и на претрпаност, често непоузданим или недовољно квалитетним, информацијама. Друга врста проблема потиче од корисника нових и иновираних облика комуницирања, истовремено субјекта *демократског* комуницирања. Грађанин мора да буде мотивисан у тражењу информација које су потребне за његову улогу политичког појединца и да буде заинтересован за друштвену сферу свог битисања. Нови облици комуницирања показују да се корисници ИКТ одвајају и затварају филтрирањем информација и мишљења која одговарају претходним ставовима, а не разменом идеја које доводе до делатног мишљења и истинског јавног мњења. За нове облике комуницирања, као и за интерактивност која је омогућена електронским облицима традиционалних медија, карактеристично је преовлађивање негативних или екстремних ставова и нетолерантна поларизација, која је веома удаљена од медијских расправа о питањима од општег значаја и Прајсовог структурирања медијске публике у јавност. Демократски потенцијал Интернета и нових медија у пракси маргинализује и начин на који власт употребљава нове технологије. Истраживања²⁷⁾ показују да преовлађује управљачки модел интеракције власти са грађанима у односу на консултативне и партиципативне могућности нових и друштвених медија.

ИКТ и њима посредовани облици комуницирања могу да значајно допринесу демократским процесима уколико би се поштовали неки једноставни захтеви као што су: развијање културе говора, стварање јавног дискурса, а не задржавање на приватном,

27) Andrew Chadwick, Christopher May. "Interaction between States and Citizens in the Age of the Internet: E-government in the United States, Britain and the EU", *Governance*, Volume 16, Issue 2, April 2003, str. 271-300

поштовање друштвених и моралних норми, као и одговорности за написану реч.

Предности које пружају ИКТ и нови облици комуницирања погодне су и за српско друштво у мери у којој се оно технолошки развија. Међутим, ограничења постоје у свим параметрима употребе нових облика комуницирања у српској демократији – сложени економско-социјални услови који угрожавају традиционалне медије и детерминишу и коришћење глобалне мреже, неизграђеност и непоштовање културе говора корисника или скривање иза анонимности која рађа екстремизам. Можда најзначајније од свега, у српском политичком животу не негује се консултантски и партиципативни модел комуницирања с грађанима, већ и даље преовлађује посредно информисање путем традиционалних медија подложних различитим ванмедијским утицајима политичких елита и власника капитала.

Даља истраживања српске сцене требало би да се баве актуелном употребом нових технологија у стварању двосмерне комуникације носилаца власти и грађана као предуслова за демократски развој и да анализирају позитивне примере одговорности и поштовања преовлађујућег мишљења учесника комуникационо-демократског процеса од стране доносилаца политичких одлука.

ЛИТЕРАТУРА

- Governance and Information Technology: From Electronic Government to Information Government*, Mass: the Unit Press, Cambridge, 2007
- Бригс Адам, Кобли Пол, *Увод у студије медија*, Београд, Clio, 2005
- Chadwick Andrew, May Christopher. "Interaction between States and Citizens in the Age of the Internet: E-government in the United States, Britain and the EU", *Governance*, Volume 16, Issue 2, April 2003, str. 271-300
- ICT's for Democracy: Information and Communication Technologies for the Enhancement of Democracy*, Swedish International Development Agency, Oct. 2009
- Jagers Keith, Gurr Ted.Robert., Tracking Democracy's Third Wave with the Polity III Data, *Journal of Peace Research*, 2008, br 32, str. 469-489
- Јевтовић Зоран, Петровић Радивоје, „Јавно мњење и демократски дефицит у добу мултимедија“, *Српска политичка мисао*, Београд, бр. 4/2010, стр 105-126
- Mc Combs Maxwell, Shaw Donald, Weaver David. *Communication and Democracy – Exploring the Intellectual Frontiers in Agenda Setting Theory*, New Jersey. Lawrence Erlbaum Associates, 1997
- Кин Џон, *Медији и демократија*, Филип Вишњић, Београд, 1995
- Colombo Fausto, Will Social media save democracies, *Communication Management.*, FPN, 2011 br. 20 стр. 5-18

- Cohen Joshua, Reflections on Information Technology and Democracy. American Academy of Arts and Sciences symposium, February 28, 2009
- Кољевић Б. „Јавни ум у процедуралистичком схватању демократије код Хабермаса“, Српска политичка мисао, 2007, бр 1-2, стр 151-164
- Michael Margolis, Gerson Moreno-Riano. *The Prospect of Internet Democracy*, Ashgate Publishing Lmt, Surrey, England, 2013
- Пешић Милена., Новаковић Александар, Медијска производња значења; критика једног редуccionистичког поимања релације медији-порука-јавност, Београд. *Српска политичка мисао*. бр 1, 2010, 115-137
- Price V., On the Public Aspects of Opinion: Linking Levels of Analysis in Public Opinion research, *Communication research* 1988, 15: 659-678
- Political Communication in Postmodern Democracy*. ed. Brants Kees, Voltmer, Katrin. Palgrave Mac Millan, NY 2011
- Радојковић Мирољуб, Милетић Мирко. *Комуницирање, медију и друштво*, Стилос, Нови Сад, 2006.
- Shirky C., The Political Power of Social Media: Technology, the Public Sphere and Political Change. *Foreign Affairs*, USA, January-February 2011, доступно на <http://www.foreignaffairs.com/articles/67038/clay-shirky/the-political-power-of-social-media> (20. 3. 2013.)
- Spears Russell, Postmes Ted, Lea Martin., „The Power of Influence and the Influence of Power in Virtual Groups. A SIDE look at CMC and the Internet“. *The Journal of Social Issues*, 2002, 58: 91-108
- Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији до 2010. године, *Службени гласник Републике Србије*, 51/2010
- Стратегија развоја система јавног информисања у Републици Србији до 2016. године, *Службени гласник Републике Србије*, 75/2011-3
- Штамбук Владимир. Да ли је Интернет медиј? *Communication management*, Факултет политичких наука, Београд, 2006
- Quantitative Analyses: The Empty Corner. *RAND Corporation* www.rand.org/pubs/rgs_dissertations/RGSD127RGSD

Ksenija Djuric-Atanasievski

COMMUNICATION AND DEMOCRACY IN THE 21ST CENTURY

Resume

Present day communication creates opportunity to develop participatory model of democracy. Its dominant characteristics are interaction and ability to present individual content and opinion in public sphere. New ways of communication through computers and global network enable greater number of community members to provide their comments and take part in forming public opinion.

Information and communications technology allows innovation in traditional media, creation of new forms and produces unlimited amount of information from the political sphere for broad range of us-

ers. This in turn enables more informed political choice in democratic society and articulation of prevailing public opinion on broad social issues. Certain examples of forming public opinion, such as was the Arab Spring, revealed the importance and democratic potentials of these new use of media. These social movements increase the responsibilities of politicians in developed democracies, and more importantly present new ways of using media in the process of democratisation of some societies.

However, a creation of new ways of communication in a society does not necessarily indicate that a qualitative progress in improving democratic parameters has been achieved. There are still problems related to the technical component of the communication based on computer technology: limited accessibility for some users who are not proficient, but also overload of often unreliable and no quality information. The other type of problems is related to the users of new and innovative means of communication who are the subject of *democratic* communication at the same time. A citizen must be motivated to search for the information needed for his/her role of an political individual and must show interest in social role of his/her being. The new way of communication reveals that Internet users can be separated and locked out by filtering information and opinions that reflects previous stands, not by exchange of ideas that would produce productive attitudes and true public opinion. These new way of communication are abundant in negative and extremists views and bigoted polarisation that are miles away from public discussions on all-important social issues and Price's conversion of media audience to the public. Anonymity reduces the responsibility of the negative effects that written word may have on other people. As widely acknowledged, communication through social media has also been exposed to manipulation and mismanagement.

In addition, democratic potential of internet and new media have been marginalised by the way modern governments use these new technologies. Some research has confirmed that the most prevailing model of interaction between government and citizens is more commanding than consultative and inclusive. Governments still use Grunig's model of public information that aims to distribute information for which feedback is not sought and which supposed to influence the public to support the interest of the organisation it represents.

Informational technologies and the types of communications they enable can contribute significantly to democratic processes if some simple rules are obeyed such as: promotion of public debate and behaviour, forming of public discourse not focus on the private one, respect for social norms and ethics and responsibility for written publications.

Every successful manifestation of virtual public that is democratic or just advocating democracy confirms the importance and usefulness of the global network and its products for the strengthening of democracy. Such manifestation are not rare globally any more but they may be susceptible to mismanagement and abuses which does not support democracy.

The advantage of informational technology and new ways of communication between communities are beneficial to the Serbian society as much as this technology is being developed and becoming informational. But, how much it can contribute towards democratic processes in Serbia? Electronic versions of traditional media offer more opportunity for interaction and in addition to that, more citizens of Serbia use social network. However, there are some impediments in all these parameters of the use of the new ways of communication in Serbian democracy – complex socio-economic environment that threaten traditional media and influence the use of the global network, non-existence or disrespect for public debate or hiding behind anonymity that breeds extremism. Perhaps the most important flaw in the Serbian political life is the lack of support for consultative and participatory model of communication with the public. Instead, indirect information through traditional media still prevails and this is subjected to various non-media influences of the political elite and private businesses.

Further investigation of the Serbian political scene should examine current use of new technologies for enabling two way communications between power holders and citizens as it is the precondition for democratic development. There is also a need to analyse positive examples of respectful and responsible treatment of prevailing opinion of the majority by decision makers.

Keywords: communication, information and communication technology, the Internet, democracy, public opinion, new media, social media

* Овај рад је примљен 18. априла 2013. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 04. септембра 2013. године.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

УДК 321.7(72+438)

Српска политичка мисао
број 3/2013.
год. 20. vol. 41.
стр. 147-165.

Прегледни
рад

Zoran Krstic

Faculty of Political Sciences, University of Belgrade

A COMPARATIVE ANALYSIS OF DEMOCRATISATION PROCESS IN MEXICO AND POLAND*

Summary

The object analysis of this paper is comparison of democratisation process that occurred in two countries - Mexico and Poland. Beside common political past and authoritarian nature-character of previous regime, those countries are different in almost every aspect: geographical position, history, culture and politics. The aim of this paper it to discover the similarities and differences of democratisation process as well as to find to which degree democratisation is a universal process. During the twenty century many countries with previously nondemocratic regimes transformed itself into democracies. That process simultaneously occurred on distant continents and concerned countries with totally different political and economical regimes. The main reason of studying transition is to uncover the conditions and paths that had led to political democracy. The main purpose of the paper it to analyse and compare democratisation process in Mexico and Poland in the context of wider democratisation theories. The period of reforms between the authoritarian regime and fully democratic state is called in literature de-

* Рад је резултат истраживања на пројекту *Цивилно друштво и религија* евиденциони број 179008, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

mocratisation or transformation and should be analysed on two levels. The first one, the institutional, concerns changes in political and economical system. The second one, the societal, relates to modifications inside society, the impact of institutional changes on political culture of both, ruling elite and opposition.

Key words: democracy, democratisation, Mexico, Poland, politics, political parties, institution, transition, consolidation, election

THE CONCEPT AND MODEL OF DEMOCRACY AND DEMOCRATISATION

During the twenty century many countries with previously non-democratic regimes transformed itself into democracies. That process simultaneously occurred on distant continents and concerned countries with totally different political and economical regimes. The main reason of studying transition is to uncover the conditions and paths that had led to political democracy. Every democratisation involves a change of socio-political regime. Every regime change presupposes the demise of a prior regime. But, of course, an undemocratic regime can terminate without being replaced by any equally coherent successor regime; and a change from an authoritarian regime may not result in a democratic regime. Therefore every transition generates uncertainty, and raises the spectre of potential insecurity (both domestic and in relation to neighbours and allies of the authoritarian incumbents). Every regime change also raises fear of betrayal, reversal, or collapse. So those who struggle for a democratic regime change are aiming to introduce a new political order in which old authoritarian practices are permanently ended, not just temporarily interrupted. In this sense they aim for 'liberation' of their society from its repressive traditions and heritage. The establishment of new democracies around the world had a direct impact on social sciences and resulted in emergence of many theoretical approaches in order to clarify this phenomenon. Before studying the particular aspect of democratic reforms it is necessary to describe the most important concepts of democratisation theories.

First of all, the concept of democracy itself needs to be explained. There is a multitude definition of this term in the political sciences, each of them underlying different aspects of that complicated concept. For the purpose of the paper I would adopt Robert Dahl definition. To perceive country as democratic three basic conditions need to be fulfilled: 1) Broad adult suffrage; 2) Regular and fair elections with real

chance of alternation; 3) The respect for civil and political rights.¹⁾ In accordance with above definition I will consider process of transition to democracy as successful when all three conditions will be accomplished.

In all countries democratisation can be divided into three phases: liberalization, transition and consolidation. However, it depends from the country how progress each of that phases and how long does it take. T.G. Ash noticed on the example of the Eastern and Central Europe that democratisation process in Poland took ten years, in Hungary ten months, in East Germany ten weeks, in Czechoslovakia ten days and in Romania ten hours. Political liberalization is the first phase of democratization process. In that stage the authoritarian regimes decrease repressions and in the same time allow for existence of basic civil and political rights. The authority tolerates to some extent existence of autonomous organizations. This process can be a result of division inside the ruling elite, civil mobilization or both processes.²⁾ Next stage, transition, can be defined as ‘interval between one political regime and another.’³⁾ During that time two processes takes place, the erosion and dissolution of old regime and in the same time the emergence of new, pro-democratic elite. This phase is the most uncertain about the results and it is still easy to come back to ancient regime as ‘not all significant actors of the regime have impeccable democratic credentials and where democratic rules of procedures have yet to be internalized by the society at large.’⁴⁾ The last phase, consolidation consist in formation and maintenance of both valid democratic institutions and democratic political culture.⁵⁾ It signifies stability of election norms and procedures as well as acceptance of this form of acquiring power by society.

In Leonardo Morlino theory the democratisation process can result in the establishment of four different regimes: 1. Limited democracy that exists when only some of the political and social groups cannot take part in the political game; 2. Institutional hybrid is characterised by an openness of authoritarian system but the elite and all the ba-

1) Robert A. Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition* (New Haven: Yale University Press, 1971), p.2.

2) Adam Przeworski, *Democracy and the Market; Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), p.51.

3) Guillermo O’Donnell, Philippe Schmitter and Laurence Whitehead, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* (The Johns Hopkins University Press, 1986), p.7.

4) Economía y Sociedad, Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo, *The democratic transition in Mexico and Latin America in the late 20th Century*, año/vol. 10, número 016, julio-diciembre, 2005, p.102.

5) Ibid.

sic institution do not change; 3. Liberalisation occurs when some rights previously belonging only to ruling elite are granted to other groups; 4. Democratisation exists when there are recognized wide social and political rights that are the basis for political rivalry.⁶⁾

To sum up the theoretical part it is important to underline that in most cases liberalisation occurs ahead of democratisation but as Samuel Huntington noticed liberalisation process does not have to lead to full democracy. There exist many examples when in last moment democratisation processes were stopped and the country come back to authoritarian system, as in Peru in 1962, Brazil and Bolivia in 1964 or Korea and Indonesia in 1950s. In most of the cases it was caused by civilian or military coup. One of the most innovative approaches is Samuel Huntington's waves of democratisation theory. Samuel Huntington claims that democratisation proceed similarly to the waves, in the same period of time group of states decide to establish democratic regime. Until now we could observe three waves, the first one between 1828 and 1926, the second one between 1943 and 1963, and the most contemporary one from 1974 until 1990s. In between two counter waves took place, the changes from democratic to authoritarian regime, in period 1922-1942 and 1958-1975.

Huntington defines democratisation waves as 'a group of transition from nondemocratic to democratic regime that occur within a specified period of time and that significantly outnumber transition in the opposite direction during the period of time.'⁷⁾ The first wave had its roots in the ideas of American and French revolution and concerned countries such as the USA, France, Switzerland and Great Britain. The second wave was related to the end of the Second World War and in the same time the defeat of fascism. During that time countries as Austria, Italy, West Germany or Japan established democracy. However, in many countries the second wave of democratisation did not last for a long time and reverse process occur. As the countries the will be analysed in next part of the paper both belong to the third wave of democratisation I would like to focus on that phenomenon more deeply. The third wave of democratisation began in 1974 with the overthrown of authoritarian regimes in South Europe. First, military dictatorship was overthrown in Portugal. Secondly, one month later, authoritarian regime in Greece collapsed and the following year Spanish dictator Francisco Franco

6) Leonardo Morlino, 'Democratic Establishments: A Dimensional Analysis', in Enrique Baylora (ed.), *Comparing New Democracies. Transition and Consolidation in Mediterranean Europe and Southern Cone*, (London: Westview, 1987), pp. 53-54.

7) Samuel Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (Norman: University of Oklahoma Press, 1991), p.15.

died. During next two decades many European, Asian, Latin American and to the lesser extend African countries rejected different kinds of nondemocratic rules and become democratizes. The culminating event in this process was dissemination of Soviet Union and adoption of democracy by the Central and Easter European Countries.

According to the modernization hypothesis there need to exist some preconditions for successful democratization. Lipset⁸⁾ pointed at education, in contrast to Max Weber and Samuel Huntington⁹⁾ that had emphasized the role of the social environment as religion and culture. For other scholars the most important precondition is economy¹⁰⁾. In the following part of the paper I will focus on two broad approaches to the prerequisite of successful regime change, as social environment on the one hand and economical factor on the other. The concept of social environment encloses religion and political culture. There exist two totally different views about impact of religion on democratization process. On the one hand, scholar such as Juan Linz and Alfred Stepan, analysing the East European experience, suggested that religion has a minor influence and other factors better explain democratization in that region.¹¹⁾ Other scholar went even further and pointed out the hierarchical structure of religious communities and its resistance to changes as something that makes democratization harder. By way of contrast Samuel Huntington has seen religion as crucial in defining the civilization blocs and has argued that religious tradition does have a strong impact on effects of democratization.

The relations between country and religion are complicated and multidimensional and in the result it is impossible to determine if religion is or is not a precondition of democratisation. First of all, there are many religions in the world with three monotheists that are the most powerful, Catholic, Orthodox and Muslim. As the religious laws differ between each other they have different impact on country politics. Secondly, the impact of religion on state also depends from circumstances and traditions. Interesting example is the correlation between Protestantism and democracy. The majority of Protestant countries established democracy very early, in the first or second wave of democratisation. In the same time the Catholic Church was in favour of maintenance exi-

8) Seymour M. Lipset, 'Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy', *The American Political Science Review*, Vol. 53 (1959).

9) Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, (New York, 1996).

10) Milton Friedman, *Capitalism and Freedom* (Chicago: University of Chicago Press, 1962).

11) John Anderson, 'Does God matter, and if so whose God? Religion and democratization', *Democratization*, Vol.11, No.4 (2004), p. 192.

sting social relations. But the case of Poland and Brazil were religious authorities had traditionally support the political freedom and the opposition shows how difficult is to find 'one-fit-all' precondition.

The political culture is other part of social environment with regards to democratisation process. Sidney Verba defined the political culture as 'the system of empirical beliefs, expressive symbols, and values which defines the situation in which political action takes place.'¹²⁾ Political culture is rooted in the broader culture of the society that includes system of beliefs and values, the relations among people and relations among people and the state. Scholars believe that culture in general and political culture especially has strong impact on democratization. The domination of certain values and beliefs over others is regarded as making democratization much easier and more successful. The values that support the reform process are a high degree of mutual trust among members of society, a willingness to tolerate diversity, and a tradition of compromise. Simply, consensus and common values can be considered as the main precondition of political democracy. Obviously, the prevailing of opposite values will make that process much harder and in some cases almost impossible.

The other approach advocates the importance of economic development on political process. Seymour Martin Lipset once postulated that 'more well-to-do nation, greater the chances that it will sustain democracy.'¹³⁾ By many scholars a certain degree of economic development was considered as a prerequisite of democracy. As Roderic Ai Camp noticed 'market economies in themselves were not enough; a country had to cross (and remain beyond) a minimum threshold of economic performance before political competition could be institutionalized.'¹⁴⁾ It is also worth to notice correlation between economy and social factors. The better functioning economy the higher level of literacy, education and urbanization. By way of contrast in many countries, especially in Eastern and Central Europe, the economic crisis directly contributed to social movement in last phase of transition. When the impact of the ideology had diminished and the authority could no longer show positive economic successes the people started to demonstrated and demand changes. It was the case of Poland and to some extent also Mexico.

12) Adam Kuper and Jessica Kuper (eds.), *The Social Science Encyclopedia* (London: Routledge, 1999), p. 610.

13) Seymour M. Lipset, 'Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy', p.75.

14) Roderic Ai Camp, *Democracy in Latin America: Patterns and Cycles* (Scholarly Resources Inc., 1995), p. 24.

There exist no single factors that can explain the institutional and social transformation in different countries with the same level of accuracy. Democratization is a complex issue that in each region and each country has emerged from correlation between economic, social and political causes. However, the use of preconditions makes understanding of this process much easier and allows the scholars to formulate general laws that can be analytically used in the future. As above mentioned the democratisation rest on transformation from authoritarian regime to democratic one. Under the term authoritarian regime can be found totally different forms of political organization that have only one common future, the 'absence of the institutional core'¹⁵⁾ and suppression of competition and participation. For analytical purposes the regimes democratised during the third wave are being divided into personal dictatorship, one-party and military regimes. Both Mexico and Poland were classified by scholars as one-party regimes. In context of democratisation they achieved a relatively higher level of institutionalization than others, what had positive impact on reforms and consolidation of the democracy. Generally the reform process was caused by significant lose of the monopolistic power by the party. What is also characteristic, ex-monopolistic party in most of the cases remained a political actor in new multiparty system.

PARTIES AND PARTY SYSTEM IN POLAND AND MEXICO

Polish United Worker's Party was established in 1948 by unification of Polish Workers Party and Polish Socialist Party. Party governed People's Republic of Poland from 1948 to 1989. Until the 1989 party held authoritarian power in Poland, controlling all aspects of state activity: the economy, the bureaucracy, the military and the secret state police. The party kept strong connection with Soviet Union and the communistic parties in other parts of Europe and Marxism-Leninism was used as its ideology. In theory party organization was based on democratic centralism. However, the key actors such as Central Committee, Political Bureau and Secretariat decided about the composition of the main organs and party policy. PUWP had it branches almost everywhere including work places, schools and cultural institution. The Communists tried to create illusion that Poland was not a single-party regime by giving permission to exist pro-government, satellite political parties such as the People's Party and the Democratic Party. The Peo-

15) Samuel Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, p.109.

ple's Party held responsible for agriculture and food production and the Democratic Party for trade community and small enterprise. So even if in theory Poland was not a single-party regime, in practice was ruled by Polish United Worker's Party.

The Institutional Revolutionary Party was the main political organization in Mexico politics for almost seventy years. One can divide the position of party in the political system of Mexico into two periods. From 1929 until 1980s party held hegemonic power, after that date opposition parties gained some power. However, until 2000 elections the PRI was the most important political structure in the country. The party was founded by President Plutarco Elias Calles in 1929 under name the National Revolutionary Party. Before its present name party was also called Party of the Mexican Revolution. The idea of Calles was to unite into one political organization all then-relevant powerful revolutionary leaders, local bosses and existing political parties as the country was politically instable from the end of Mexican Revolution in 1920. At the beginning party had clear socialist orientation. The second president Lazaro Cardenas extended the range of a part by founding National Confederation of Workers and National Confederation of Peasant. After PRI established itself as a hegemonic party it was the easiest way of taking part in political life. As Hagopian and Mainwaring observed the strength of PRI was derived from the elite immunity to split, the authoritarian nature of electoral institutions and massive electoral support.¹⁶⁾ In 1940s party had 4.3 million members: 2.5 million peasants, 1.3 million workers, and 500,000 in the popular sector.¹⁷⁾ Due to positive economic growth by substitution of imports and low inflation until beginning of 1980s party was extremely popular in Mexico and had no real opponents. In that period Mexican GDP increased six time.¹⁸⁾ The PRI created strong relationship with almost all parts of the society in accordance with theirs political strength. However, to hold its position the party used also electoral fraud, corruption, bribery, and repression. Its dominant position was undermine in the end of 1970s as a result of

16) Frances Hagopian and Scott P. Mainwaring (eds'), *The third wave of democratization in Latin America*.

Advances and setbacks, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), p.121.

17) *The Institutional Revolutionary Party* in Tim L. Merrill and Ramón Miró (eds), *Mexico: A Country Study*.

Washington: GPO for the Library of Congress, 1996, <http://countrystudies.us/mexico/84.htm>, last access 15.01.2013.

18) Russell Crandall, 'Mexico's Domestic Economy', in Russell Crandall, Guadalupe Paz and Riordan Roett,

Mexico's Democracy at Work: Political and Economic Dynamics, (Boudler, London: Lynne Rienner Publishers, 2005).

the unprecedented scope of corruption and serious economic crisis. By 1980s other political parties grown in strength. The most important were the National Action Plan that in 1983 elections won in record number of state capitals and major cities and the Nation Democratic Front with roots in the Mexican Communist Party.

Authoritarian parties in Mexico and Poland shared some common features. Both dominated countries political life for many decades, the Polish Worker's United Party was the main body in Polish politics for almost 50 years and the Institutional Revolutionary Party even for longer time, 70 years. In theory both countries were not a typical single party regime as some other political organizations existed. However, in practice both parties held that role. In Poland as well as in Mexico satellite, pro-government organisations and parties were created in order to show common support for country's policy. In both cases it were economic problems that triggered declined support for the government and unveiled the need for change. On the other hand, there were some obvious differences. The main one was close cooperation and dependency of the Polish Party from the Soviet Union. The party politics was explained in accordance with Marx-Leninist ideology and in Mexico the PRI did not underpin its rule on any particular ideology. Its goal was the massive support that was achieved by use of populism. The last important difference is that the changes in Mexico were strictly internal process and the Polish reforms were possible due to changes in the Soviet Union.

THE SOURCES OF DEMOCRATISATION IN POLAND

In the relevant literature different typologies of sources of democratisation can be found. The basic one divide the sources of democratisation on external and internal one. It is obvious that during the third wave of democratisation external influence was very important, especially support granted by international community for democratising countries. However, that impact differed between regions. In the East and Central Europe it played much bigger role than in the Latin America. The internal changes inside the Soviet Union, mainly power assumption by Mikhail Gorbachev who reject the Brezhnev Doctrine and changed the Soviet stance toward countries of the region enabled Poland and then other countries to starts reform without fear of external intervention.

Samuel Huntington divided internal factors due to the role the government and the opposition played in that process. Using the ter-

minology of Huntington transformation is a top-down process lead by elites. Transplacement occurs form joint action between elites and opposition. Replacement occurs when the opposition takes the lead in bringing about democracy and the authoritarian regime collapse or is overthrown.¹⁹⁾ As democratisation is a complex process it is hard to clearly classify every country. However, both in Mexico and Poland, the characteristics of transplacement prevailed what I would like to show in further part of the paper.

Regime of the Polish United Worker's Party was not an peaceful time in the history of Poland. From the beginning of its rules Polish society tried to reject its authority. The confrontation of power took place in 1956, 1968, 1970, 1976 and 1980-1981. However, in this period the Communistic party was enough strong to beat the opposition. Its power was based on the military, expanded apparatus of coercion and support from the Soviet Union. As long as there was positive economic growth the impact of communistic ideology was not undermine. The economic situation in Poland was declining and in the summer of 1980 the Communist government increased food prices. It initiated national strikes that had started in Lenin Shipyard in Gdańsk on 14 August 1980. The strike was lead by *Solidarność* with Lech Wałęsa as it leader. The demands of workers went much further then only to economic issues, considered labour reform, more civil rights including freedom of expression and religion and release of political prisoners. It resulted in first negotiation between the government and opposition. The accords were reached on 31 August 1980 and concluded the right to form independent social union, the right to strike and release of political prisoners.²⁰⁾ In the 1980s also members of the PUWP divided itself on the supporters of reforms and its opponents. In that time the hardliners were stronger and in the consequence on 13 December 1981 the martial law was introduced. The trade unions were once again delegalized, many members of *Solidarność* were imprisoned and civil and political rights were suspended. The martial law was formally lifted in July 1983, though many controls on civil liberties and political life as well as food rationing, remained in place through the mid- to 1980s.²¹⁾ It was the last activity took by the government in order to maintain its power.

Poland was the first country in the Soviet bloc that started democratisation process. Indeed, it can be assumed that the Communist Party

19) Samuel Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, p. 114.

20) *The Birth of Solidarity*, U.S. Library of Congress, <http://countrystudies.us/poland/19.htm>, last access 29.03.2013.

21) *Jaruzelski*, U.S. Library of Congress, <http://countrystudies.us/poland/20.htm>, last access 29.01.2011.

agreed for far reaching reforms, believing that if they will go to far the Soviet Union will intervene, as there was uncertainty about the scope of change Gorbachev was willing to countenance. The level of economy in 1988 was even worse than one in 1980. Economical sanctions imposed by the international community and the lack of reforms drove to the huge inflation. Polish Catholic Church was strongly engaged in opposition activities. After almost ten years from the beginning of liberalization Poland started the transition phase. For the Communists the impetus behind the decision to negotiate was to legitimate economic program in a time of crisis. For the opposition it was clearly about opening the ancient regime. The main discussion to *The Round Table Talks* considered economy and social policy, political reforms and union pluralism. The most important issues that were discussed related pay rises, future elections and the competence of political institution after the elections. The final agreement included legalization of trade union, introduction of the post of president and the formation of Higher Chamber of the Parliament called *Senat*. Only 35 per cent of seats in Lower House, *Sejm*, were voted in free elections. The elections to *Senat* were free and the president was chosen by *Sejm* and *Senat* called in that occasion *Zgromadzenie Narodowe*.²²⁾

The first elections from August 1989 were not fully democratic. The contractual *Sejm* as it was called was dominated by holdovers from the former regime but opposition won all the 35 per cent of seats that were designated for it. In the *Senat* opposition won 99 per cent of places. General Wojciech Jaruzelski was selected as the first President after the Second World War. He won with Tadeusz Mazowiecki just by one vote. In that time opposition was still afraid that too big changes, as choosing president from opposition, could result in the Soviet intervention. Even though the first election in Poland were not fully democratic it was a huge step in reform process for all Central and East Europe countries.

The process of consolidation of Polish democracy took 15 years. The process had started with the general elections from 1991 and ended with Polish membership in the European Union in May 2004. The October elections were the first free elections in Poland since 1922. The elections to *Sejm* were universal, direct, equal, free and conducted in secret voting. The turnout was only 43,20 per cent. The first three parties were Democratic Union, Democratic Left Alliance and Catholic Election Action. The turnout to *Senat* was the same as to *Sejm* and Democratic Union, Solidarity and Catholic Election Action were the three

22) Jerzy Lukowski and Hubert Zawadzki, *A Concise History of Poland* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), pp. 318-319.

parties with the highest score. No political party achieved a decisive majority and after the elections a coalition government was formed. Tadeusz Mazowiecki was the first Prime Minister of democratic Poland.

At that point the situation in Poland was far from that in consolidated democracies. It lacked adequate mechanisms to regulate prerogatives between legislative and executive. The latter period of consolidation was characterized by constant clashes between the president and the parliament. What is more the unrestrictive electoral law from 28 June 1991 resulted in fragmented *Sejm* with twenty-nine parties what strongly undermined the power of legislative. The next elections took place in 1993. They were the consequence of dissolution of previous fragmented parliament ordered by the president Lech Wałęsa. The turnout totalled 52 per cent. The alliance of left-wing parties, Democratic Left Alliance and Peasants' Party, won the elections. The new election law opposed the fragmentation of parliament, this time only fourteen parties won the seats. In 1992 was introduced the Small Constitution that regulated relations between executive and legislative and what is the most important annulled the provisions of the Stalinist Constitution from 1952. However, its regulations were less than perfect and resulted in constant conflict between the president and the government. The Small Constitution was replaced by The Constitution of the Republic of Poland adopted on 2 April 1997 that is valid until now. The Constitution states that Poland is a parliamentary republic with tripartite division of power.

The first part of democratic reforms in Poland was positively recognized by international community and in November 1991 Poland became a member of the Council of Europe. Before the accession Warsaw had to fulfil preconditions concerning the rule of law, human rights, cultural co-operation and democratic standards. The breaking point were the first free elections from 1991. Then Poland started the negotiations with the NATO. From 1994 Warsaw took part in the Partnership for Peace programme what had started holistic reforms in order to achieve greater effectiveness, efficiency and transparency. The reforms of oversized security sector are one of the most important in post-authoritarian states that enabled further democratisation.²³⁾ Warsaw reorganized its security sector with regard of good governance principles and in 1999 became a member of the Alliance.

The last step of Polish democratization was accession to the European Union. The EU have the most complex precondition for can-

23) Hänggi Heiner, 'Making Sense of Security Sector Governance', in Hänggi Heiner and Bryden Alan (eds.), *Reform and Reconstruction of the Security Sector* (Münster: Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces - DCAF, 2004), pp.3-21.

didate countries that concern every sector of state activity. Only when the country accept *acquis communautaire* one can say that the it is a consolidated democracy. On 1 May 2004 Poland become the member of the EU and was in the first group of states accepted from ex-Soviet bloc.

THE SOURCES OF DEMOCRATISATION IN MEXICO

In Mexico the Institutional Revolutionary Party (PRI) dominated, by mixture of legal and illegal sources, the elections *for 71 years*. The liberalisation phase started in the end of the 1970s. In the next twenty years the ruling party has promulgated six packets of political reforms that focused on party and electoral system. The reforms had the aim to fulfil demands of opposition without giving the major position in the political system. During that time the PRI tried to control all aspects of political game what was similar to the democratisation process in the Central and East Europe where the dominating forces thought that opening of the regime is possible without giving the power to the opposition. From the establishment of the party in 1929 the PRI was able to keep the opposition weak. It established the patron-client relationship that was dealing with demands of interest groups, by satisfying or constraining them.²⁴⁾ Almost all parts of the society were under the umbrella of the party in the form of different pro-party organizations.

During the 1970s there occurred important changes in Mexico. First of all, there were significant modification in Mexico social structure. The middle classes growth in the number and importance. The economic crisis from mid-1970s, the successful 1968 student movement demonstration, increasing guerrilla insurrections and urban terrorism showed that the party do not engaged all parts of the society and that there exist non-electoral form of the political participation.

The reform process was initiated by the Jose Lopez Portillo regime in 1977. First reform lowered the barriers to the formation and registration of political parties. The 1977 law enhanced the abilities of small parties to participate in elections and granted a small amount of free radio and television time each month to all legally registered parties. It is worth to underline that during that process Lopez Portillo believed that benefits achieved from discovery of significant oil sites would undermine the scope of reforms as the economy started to recover it-

24) Joseph Klesner, *Electoral Reform in Mexico's Hegemonic Party System: Perpetuation of Privilege or Democratic Advance?*, http://www2.kenyon.edu/Depts/PSci/Fac/klesner/Electoral_Reform_in_Mexico.htm, last access 25.02. 2013.

self. The opening of political participation for wider masses of society resulted in increased political participation and the desire for further reforms.

In 1983 elections the National Action Plan (PAN) won in record number of state capitals and major cities. New regime of Miguel De la Madrid at the beginning had recognized the victories of opposition.²⁵⁾ However, shortly after the reforms so-called failure of democratisation took place. In the 1985 general elections and 1986 local elections in the north part of Mexico the fraud by the PRI was used. Under the strong pressure of hardliners de la Madrid refused to recognise the successes of opposition. The size of violence after the 1985 and 1986 elections showed that discontent with the regime is far greater than the PRI had supposed.²⁶⁾ The same year under the pressure from opposition new reforms were introduced by President de la Madrid. The opposition got further possibilities for representation in the Congress, as the Lower House was enlarged from 400 to 500 members and 200 were reserved for open competition. However, in the same time reforms strengthen the executive control over election process. The 1988 presidential elections marked a dividing line in Mexican politics, as the PRI candidate for the first time barely won the elections.

Very often it is hard to distinguish when liberalisation phase ends and transition starts. As in the beginning of the paper transition was defined as „interval between one political regime and another”²⁷⁾ I believe that in the case of Mexico it has started after the breakthrough 1988 elections. At the beginning of 1990s the PRI lacked two-third majority to amend the constitution. Under the pressure from opposition and the United States concerning the North American Free Trade Agreement President Carlos Salinas promised to refrain from electoral fraud.²⁸⁾ What is more the new electoral law was passed that ‘enhanced non-PRI representation on the newly created body charged with organizing the elections, strengthened the oversight function of opposition parties, went further in ensuring the neutrality of the workers handling the election, created an electoral tribunal to handle complaints of fraud,

25) Wayne Cornelius, ‘Political Liberalization in an Authoritarian Regime: Mexico, 1976-1985’, in Judith Gentleman (ed.) *Mexican Politics in Transition* (Boulder: Westview, 1987), pp. 22-24.

26) Joseph Klesner, *Electoral Reform in Mexico's Hegemonic Party System: Perpetuation of Privilege or Democratic Advance?*, http://www2.kenyon.edu/Depts/PSci/Fac/klesner/Electoral_Reform_in_Mexico.htm, last access 25.01.2011

27) Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter and Laurence Whitehead *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* (The Johns Hopkins University Press, 1986), p.7.

28) *Latin American Regional Reports: Mexico and Central America*, 10 May 1990.

and called for a new voter registration list.²⁹⁾ In the same time the PRI tried to strengthen its position by passing the governability clause that determined that a party with the most votes automatically is awarded the majority of seats in the Chamber of Deputies.

In the 1991 federal elections the PRI took 61 per cent of the national votes so there was no need to use the governability clause. The 1993 reform packet eliminated the governability clause. The Senat doubled its size and new law enabled opposition to get at least one-quarter of the seats. However, it was not enough to affect the PRI power. For future of Mexico democratisation process the most important change was the cancelation of the 82 article of the Constitution that enabled the people borne in Mexico from the foreign-born parents to run for presidency. This amendment made possible for Vincente Fox, the National Action Plan (PAN) leader, to take part in 2000 presidential elections.

The reform process initiated in 1977 partially concluded with the electoral triumph of the PAN in 2000 presidential election. Until the breakthrough election there existed above constitutional scheme of electing the president. The ruling PRI party practice was to hand-pick by president his successor from his cabinet. The cabinet member that was going to start in presidential election had to resigned from office six month before elections and in that manner public opinion new how was picked as favourite in presidential race. As Padgett noticed in his book the successor had to have some socioeconomically characteristic, such a, physical appearance, a middle-class background from a large state, a neutral position vis a vis religious organization and wife with moderate views.³⁰⁾

Currently Mexicans have divided government, 'the president is no longer a virtual dictator, the PRI is no longer a hegemonic party, and the regime is no longer authoritarian.'³¹⁾ On the other hand, the events that have happened in last ten years clearly shows that it is to early to call Mexico a consolidated democracy.

Mexico held general elections in 2003, 2006 and 2009 and one presidential elections in 2006. From three conditions of consolidated democracy enumerated by Robert Dahl, in Mexico exist broad adult suffrage, the elections take place regularly, there is the alternation of

29) Stephen Morris, *Political Reformism in Mexico: An Overview of Contemporary Mexican Politics* (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1995), p.89.

30) L.Vincent Padgett, *The Mexican Political System* (Boston: Houghton Mifflin, 1976), pp.188-89.

31) Joseph Klesner, *Electoral Reform in Mexico's Hegemonic Party System: Perpetuation of Privilege or Democratic Advance?*, http://www2.kenyon.edu/Depts/PSci/Fac/klesner/Electoral_Reform_in_Mexico.htm, last access 25.01.2013.

power and political and civil rights are rather respected. However, the elections are not totally free and there are accusation of fraud that in many cases considered all parts taking part in Mexican political game. The presidential elections in 2006 and the general elections from 2009 are the appropriate example. The elections also showed that there exist need for further reforms both institutional and societal one.

The long process of electoral reform in Mexico had a positive impact on the freedom of the elections. However, more time need to pass to recognize Mexico as a consolidated democracy. The changes need to take place not only in the institutional part but also the political culture need to transform itself and that process just has started. As was stated in early studies on political culture the democracy requires a compatible value system to endure it³²⁾ and Mexico clearly needs more time to achieve that objective. Adam Przeworski noticed that due to the Soviet factor it is hard to compare and apply the Eastern and Central Europe models of democratization to one founded in Latin America.³³⁾ However, in my paper I have tried to show that democratisation is an universal process and comparative analyses of different countries is extremely useful for social scientists.

DIFFERENCIES AND SIMILARITIES BETWEEN POLAND AND MEXICO

Even though Mexico and Poland lie in different continents and have more differences then similarities the main characteristics of democratisation process were alike. Both countries were ruled by an authoritarian party that for decades were enough strong to suppress the opposition. In both countries the liberalisation phase had started as a combination of desire of freedom and more down-to-earth economical problems. Each concession made by the Polish United Worker's Party and the Institutional Revolutionary Party took place after the time of economical problems and was backed by the mass protests. From the beginning both parties wanted to supervise the reform process and believed that they are strong enough to maintain its power. The transition phase started in both countries in similar way as well. The opposition gained enough strength, so that its demands and further reform could not be stopped and for the first time elites had to implement reforms

32) Gabriel Almond and Sydney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, (Princeton: Princeton University Press, 1963).

33) Adam Przeworski, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), p.5.

that were seriously undermining their position. It is also important to underline that in both countries democratisation proceeded in relatively peaceful way with only occasional use of force by the government.

The main difference between Poland and Mexico considers the consolidation phase. In fifteen years Poland has fully consolidated its democracy on both institutional and societal level. By way of contrast Mexico is still in process of doing so. That shows that the changes in political and economical system is very often much easier then transformation of political culture. In the paper I wanted to show that democratisation is an universal trend and experiences of Easter and Central Europe countries can be used as a good lessons for the Latin American ones. Mexico can learn from example from Poland that taking part in the international organizations is the best motivator and in the same time source of help on the way to consolidate democracy on institutional level. At the same time existence of non governmental organizations and international civil society has a positive impact on society and enable to transform political culture into one that strongly support democratic values.

LITERATURE

- Anderson John, *Does God matter, and if so whose God? religion and democratization*, Democratization, vol.11 No.4 (2004).
- Bernhard Michael, *Civic Society after First Transformation: Dilemmas of Post-communist Democratization in Poland and Beyond*, Communist and Post-Communist Studies, Vol.29, No.3 (1996).
- Borowik Irena, *The Roman Catholic Church in the Process of Democratic Transformation: The Case of Poland*, Social Compass, Vol.49, No.2 (2002).
- Bruhn Kathleen and Daniel Levy, *Mexico: Sustained Civilian Rule Without Democracy*, in Larry Diamond and Juan Linz (eds), *Politics in Developing Countries: Comparing Experiences With Democracy*, L. Rienner Publisher, 1995.
- Camp Ai Roderic, *Democracy in Latin America: Patterns and Cycles*, Scholarly Resources Inc., 1995.
- Carothers Thomas, *Critical mission: essays on democracy promotion*, Carnegie Endowment for International Peace, 2004.
- Crandall Russell, *Mexico's Domestic Economy*, in Russell Crandall, Guadalupe Paz and Riordan Roett, *Mexico's Democracy at Work: Political and Economic Dynamics*, Lynne Rienner Publishers, 2005.
- Dahl Robert, *Polyarchy: Participation and Opposition*, Yale University Press, 1971.
- Dillon Samuel and Julia Preston, *Opening Mexico: The Making of a Democracy*, Farrar, Straus & Giroux, 2004.
- Hagopian Frances and Scott P. Mainwaring (edc.), *The third wave of democratization in Latin America. Advances and setbacks*, Cambridge University Press, 2005.

- Huntington P. Samuel, *Will More Countries Become Democratic?*, Political Science Quarterly, Vol. 99, No. 2 (1984), pp. 193-218.
- Huntington P. Samuel, *The third wave: democratisation in the late twentieth century*, University of Oklahoma Press, 1991.
- Linz Juan and Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, John Hopkins University Press, 1996.
- Lukowski Jerzy and Hubert Zawadzki, *A Concise History of Poland*, Cambridge University Press, 2006.
- Karl Lynn Terry, *Dilemmas of Democratization in Latin America*, Comparative Politics, Vol. 23, No. 1 (1990).
- Krauze Enrique, *Furthering Democracy in Mexico*, Foreign Affairs, January/February 2006.
- Mendez Patricia and Alejandro Moreno, *Attitudes toward democracy: Mexico in comparative perspective*, International Journal of Comparative Sociology, December 2002.
- Morris Stephen, *Political Reformism in Mexico: An Overview of Contemporary Mexican Politics*, Lynn Rienner, 1995.
- O'Donnell Guillermo and Philippe Schmitter and Laurence Whitehead, *Transitions from Authoritarian Rule: Latin America*, The Johns Hopkins University Press, 1986.
- O'Donnell Guillermo and Philippe Schmitter and Laurence Whitehead *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, The Johns Hopkins University Press, 1986.
- Padgett L. Vincent, *The Mexican Political System*, Boston, Houghton Mifflin, 1976.
- Papaioannou Elias and Gregorios Siourounis, *Economic and social factors driving the third wave of Democratization*, Journal of Comparative Economics vol. 36 (2008).
- Przeworski Adam, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, 1991.
- Rustow A. Dankwart, *Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model*, Comparative Politics, Vol.2, No.3 (1970), pp.337-363.
- The democratic transition in Mexico and Latin America in the late 20th Century*, Economia y Sociedad, ano/vol 10, numero 016, Julio-Diciembre 2005.

Зоран Крстић

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ПРОЦЕСА ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ У МЕКСИКУ И ПОЉСКОЈ

Резиме

Демократизација као политички феномен и метод, колико одређеног толико и неодређеног супстрата и форме, представљао је политички догађај *par excellence* у последњим декадама 20. века и појмовно-терминолошки изум савремене политичке науке. Овај планетарни феномен подједнако је захватио и источно-европски

регион и латиноамерички континент. Често се праве паралеле између транзиционих и демократизационих процеса између поменутих региона. Источна Европа и Латинска Америка су крајем 20. века преобразиле муњевито, готово истовремено, сопствене политичке системе нашавши се на сличном путу, иако су једни журили улево а други удесно. Комунистички политбирои и војне хунте уступили су место демократским правилима игре, вишепартијским парламентарним изборима и изборној егзекутиви. Никад дотад се два тако велика и тако различита региона нису ланчано променила, тако рећи, у исти мах и у истом правцу, као кад возачи који се крећу у супротним правцима скрену један лево, други десно и наставе у истом смеру.

Упоредном анализом демократизационих процеса две значајне, утицајне и репрезентативне земље у својим регионима, Мексика и Пољске, дошло се до неких занимљивих и интригантних резултата. Два региона, Источна Европа и Латинска Америка, су крајем 20. века постали симболи убрзане историје са релативно интактним националним традицијама и ослободили се белега империја диктатура -левичарске (источно-европски регион) и десничарске (латиноамерички регион). Оба екстрема су пала од 1983. до 1990. на просторствима од Огњене земље до Панамског канала и од Јадрана до Беринговог мореуза, супституишући аутократију демократијом.

Политички системи у оба региона били су изразито мобилизациони и милитаризовани. Комунистичке партије су то правдале потребом одбране од западног империјализма, а војне хунте императивом заштите од комунизма и „црвене“ опасности. У оба случаја, војска је практично владала унутрашњом политичком и друштвеном сценом. Војска је била на врху политичке пирамиде и пиједесталу развијене фактократије, односно стварне власти која је моћнија од формално-институционалне расподеле функција и утицаја. Фактократија, односно стварна власт у коју се углавном убрајају велепоседници, велики предузетници, војска и католичка црква, лако је уклањала формалну *de jure* власт. Једно од заједничких обележја два региона је и присутна, мање или већа, дистанца од правне државе и хронична инсуфицијенција конституционализма.

Кључне речи: демократија, демократизација, Мексико, Пољска, политика, политичка партија, институције, избори, транзиција, консолидација

* Овај рад је примљен 16. августа 2013. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 04. септембра 2013. године.

Данило Шуковић

*Центар за економска истраживања,
Институт друштвених наука*

ЕКОНОМСКИ ЕФЕКТИ СТАРЕЊА СТАНОВНИШТВА

Сажетак

У раду се анализирају крупне демографске промене код нас и у свету, које се првенствено огледају у перманентном процесу старења становништва. Посебно се разматрају економски аспекти старења популације. Због погоршаног односа броја оних који раде према онима који примају пензије, дошло је практично до краха пензионог система. Неповољне демографске тенденције у Србији већ ће у овој деценији проузроковати смањење становништва радног узраста од око 8%, што ће се негативно одразити на функционисање тржишта рада, односно на радни потенцијал будућег привредног раста. Потенцијални и расположиви људски капитал ће се смањити, а наставак старења становништва ће појачати већ ионако велики притисак на систем социјалне заштите, нарочито на пензије и здравство.

У раду се указује не само на проблеме постојећег пензионог система, већ и на могућности превазилажења економских проблема насталих због старења становништва и то првенствено нужном пензионом реформом, као и разматрањем могућности за укидање званичне старосне границе пензионисања. На крају се даје и краћи осврт и на веома значајне позитивне економске ефекте које доноси продужење очекиваног животног доба.

Кључне речи: становништво, пензиони систем, “pay as you go» систем, пензиони фонд, хумани капитал.

Старосна структура становништва у постиндустријском друштву се последњих деценија битно мења. Она постаје све непо-

вољнија јер се удео старије популације повећава, док је удео младих све мањи. Ове промене су карактеристичне и за Србију, иако се она по степену економске развијености не може сврстати у развијене постиндустријске земље. У већини земаља у развоју и даље је удео младе популације велики, захваљујући још увек високој стопи новорођених и споријем продужавању животног века, мада је и код ових земаља већ присутан тренд старења становништва, али је још увек млада популација доминантна.

У наредним деценијама очекује се да ће се процес демографских промена још више убрзати повећавајући удео старе и смањујући удео младе популације. Ове промене ће из корена променити однос радноактивног и раднонеактивног старог становништва.

Једна од кључних последица ових промена је измена односа капитала и рада. Стопа приноса на капитал ће се смањивати јер ће понуда капитала у односу на понуду радне снаге бити све већа. Зараде ће се повећавати, због све мање понуде радне снаге услед све мањег учешћа младе популације у укупном броју становника. Ове промене ће угрозити благостање старије популације која ће живети од пензија. Постојећи пензиони системи се углавном заснивају на финансирању пензија из текућих прилога тренутно запослених. Због све неповољнијег односа броја оних који раде и уплаћују доприносе у пензиони фонд и оних који примају пензије, доћи ће до великог раскорака између расположивих средстава за пензије, која уплаћује све мањи број запослених и све већих потреба за исплату пензија, због повећања броја лица која имају право на примање пензија.

Неизбежна последица све неповољнијег односа оних који раде и оних које имају права на пензије ће бити или смањење пензија или повећање доприноса запослених. Ове две мере се, наравно, могу комбиновати у одређеној мери. Но, проблем се тиме не решава. Снижавање пензија значило би, када је Србија у питању, још веће сиромаштво за ионако велики број сиромашних пензионера. Повећање доприноса запослених, с друге стране, поскупљује рад и неповољно утиче на конкурентност привреде чиме се дугорочно умањују могућности економског развоја, од чега, између осталог зависе и могућности државе да издваја средства за пензије. Због тога, да би превазишле овај проблем, већина развијених земаља припрема реформе пензионог система.

Заправо, пензиона реформа је годинама, па и деценијама главна државна брига земаља широм света. Посвећеност питањима реформе пензионог система присутна је како у развијеним тако и у земљама у развоју. Пензионе реформе су нужне из више разло-

га. Не само због демографских промена, о којима смо говорили, и које се превасходно односе на старење становништва због опадања стопе фертилитета и продужавања очекиваног животног века, већ и због крупних промена на тржишту рада. Велика и истрајна незапосленост, смањивање сталних и стабилних послова и ширење сиве економије, су све присутнији на тржишту рада.

Глобална финансијска и економска криза, подстичући рапидно повећање јавног дефицита и задужености, додатно је заострила проблем обезбеђења економски одрживих и социјално праведних пензија, терајући владе да убрзају реформске процесе да би обезбидиле одрживост пензионог система.

Да би указали на основне економске аспекте старења становништва у наставку ћемо, поред анализе промена кључних демографских трендова и економских ефеката тих промена дати посебан осврт на потребу предузимања одговарајућих мера како би се предупредиле неповљне економске последице старења популације, међу којима је реформа пензионог система, свакако, најзначајнија.

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У СВЕТУ

Становништво, његова величина и структура, привлачили су пажњу научника, мислилаца и државника још у веома далекој прошлости. Римска империја и Кина вршиле су периодична пребројавања одређених категорија популације, која су била веома слична модерним пописима становништва. Сврха ових раних сагледавања опсега и структуре популације била је административне или економске природе. Интересовање за проблеме популације у Европи почиње да бива све веће у XVI веку. У периоду од XVI до XVIII века као главни подстицаји за сагледавање популационих промена у европским земљама били су политичке, економске или чак религиозне природе.

Како су у овом периоду многе земље биле сиромашне због недовољне производње добара за живот, мада се сматрало да те земље имају много веће могућности с обзиром на расположиве ресурсе, то се дошло до закључка да је главни узрок сиромаштва недовољан број становника. На овој тези се заснивало учење популациониста, који су сматрали да када би у некој земљи било више становника, природни потенцијали би се више искоришћавали и земља би била богатија. У складу са оваквим погледом популациониста државе су почеле подстицати пораст становништва свим

средствима којима су располагале. Све до средине осамнаестог века економисти су били јединствени у популационистичком ставу да је бројно и растуће становништво најважнији индикатор богатства, да је становништво главни узрок богатства. Они су сматрали да је становништво богато само по себи, да је оно највећи капитал који поседује свака земља. Њихов кључни став је био да под владајућим условима пораст броја глава доводи до пораста дохотка по глави. Но, већ од половине осамнаестог и посебно у деветнаестом веку преовладао је супротан антипопулационистички став, односно малтузијански поглед, који је пораст становништва видео као главни узрок сиромаштва и глади.¹⁾

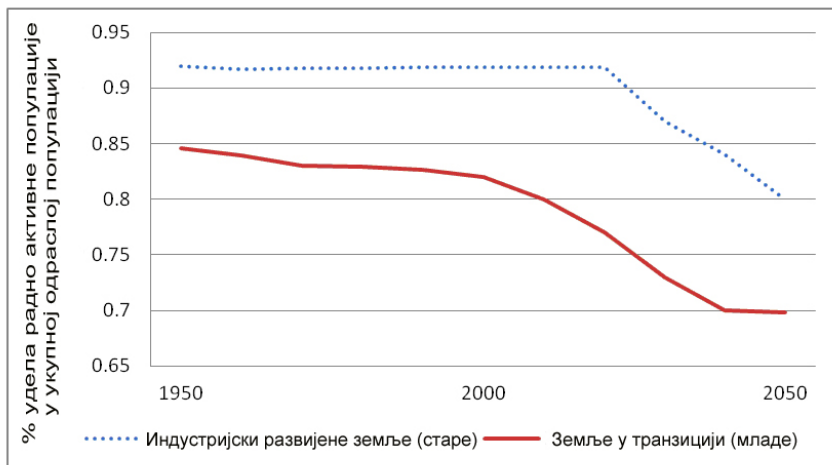
Током XIX века популација Европе се више него удвостручила, али се популација остатка света увећала за само 20 процената. Насупрот томе у XX веку дошло је до успоравања популационог раста у Европи и великог убрзања раста становништва у остатку света, које је нарочито интензивирано после Другог светског рата. Најважнији узрок великог повећања броја светског становништва био је велики пад стопе морталитета. Као последица ширења западне технологије јавног здравља, здравствене заштите, медицинске неге и интензивирања пољопривредне производње, стопе морталитета су рапидно опале у земљама Трећег света. Кључна последица пада стопе морталитета била је нагло продужавање очекиваног животног века. Почетком XX века, очекивани животни век био је мањи од 50 година чак и у најразвијенијим земљама. На пример у Сједињеним Америчким Државама 1890. године за припаднике беле популације оба пола био је 47,3 године, а за становнике небеле популације само 33,0 године. У Шведској, која је имала изузетно дуговечне људе, у периоду од 1881. до 1890. године очекивани животни век мушкараца био је 48,5, а жена 51,5 година. Почетком XX века просечан животни век у западном свету био је знатно нижи, једва нешто виши од оног у древном Римском царству. На пример, у Индији је износио само 26,8 година чак и 1931. године. До половине XX века животни век порастао је у развијеним земљама Запада на преко 60 година, док у остатку света просечни животни век није достигао ни ону вредност које су земље Запада имале на почетку прошлог века. Међутим, од окончања Другог светског рата па надаље, дошло је до великог повећања очекиваног животног века у целом свету.²⁾ Светски тренд у кретању популације како у развијеним, тако и у неразвијеним земљама је, такође опадање сто-

1) Види: Schumpeter, J. (1975). *Povijest ekonomske analize* (Zagreb: Informator).

2) Камерон, Р., Нил, Л. (2011). *Кратка економска историја света – од палеолитског доба до данас* (Београд: Службени гласник).

пе наталитета, што је, с друге стране, допринело убрзању процеса старења, поред продужења очекиваног животног века, које је, без сумње, одлучујући фактор овог процеса.

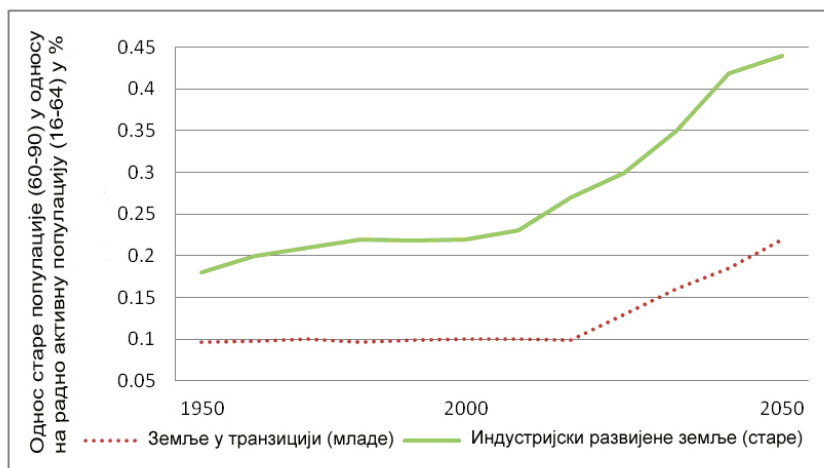
Графикон 1. Однос радно активне популације (15-65) према укупно одраслој популацији (16-90)

Извор: Vogel i dr. (2013).

Старење становништва је светски тренд присутан како у развијеним земљама, тако и у остатку свету. Разлика је у нивоу заступљености старе популације. У развијеним земљама старосна структура је много неповољнија него у земљама у развоју, које се још увек могу сматрати младим популацијама. Ови трендови се јасно виде на графиконима 1. и 2. Удео радно активне популације (са 16 до 64 године) у укупно одраслој популацији (са 16 до 90 година) је у сталном опадању. Очекује се да ће се овај тренд интензивирати у првој половини овог века. Тако 2050. године удео радно активне популације треба у индустријализованим земљама да буде око 68% а 1950. године износио је око 84%. У земљама у развоју, тренд је истог смера само односи младе и старе популације су знатно повољнији. Тако 2050. године удео радно активне популације у овим земљама очекује се да износи око 82% у односу на укупно одраслу популацију, док је 1950. износио око 92%.

Графикон 2. Однос старе популације (60-90)
у односу на радно активну популацију (16-64)

Извор: Vogel i dr. (2013).

Проблем старења становништва се исто тако добро може сагледати и посматрањем односа старих (са 65 до 90 година) у односу на радно активно становништво (са 16 до 64 године). Средином овог века, 2050. године, однос старе популације и радно активне популације ће се погоршати, у развијеним земљама, са око 18% у 1950. на око 44% у 2050, док ће у земљама у развоју ове промене бити знатно умереније, па ће се проценат старе популације у односу на радно активно становништво повећати са око 9% у 1950. на око 21% у 2050. години.³⁾

Како ће се мењати структура становништва, односно колико ће се повећавати удео старе популације у укупној популацији у свету, односно његовим регионима може се видети из табеле 1.

Удео старе популације (65+) у свету повећаће се са 8% у 2010. на 16% у 2050. години. За четрдесет година удео старе популације у укупној популацији света ће се удвостручити. У развијеним земљама ће 2050. бити чак 26% старог становништва.

3) Ове прогнозе су дате у раду: VOGEL, E., LUDWIG, A., BÖRSCH-SUPAN, A. (2012). "Aging and Pension Reform: Extending the Retirement Age and Human Capital Formation", Working Paper No. 1476, European Central bank <http://www.nber.org/papers/w18856>.

Табела 1. Удео популације 65+
у укупној популацији у свету и регионима

	2010	2050
Свет	8	16
Развијене земље	16	26
Мање развијене земље	6	15
Мање развијене земље без Кине	5	13
Африка	3	7
Азија	7	18
Кина	8	24
Европа	16	28
Латинска Америка и Кариби	7	19
Северна Америка	13	21
Океанија	11	19

Извор: ILO World Security report 2010-11.

Демографска будућност Србије је чак неповољнија и од оне која очекује развијене земље. Србија ће средином овог века бити земља старих и малобројнија него што је данас.⁴⁾ Ако се оствари дугорочна тенденција лаганог пада стопе рађања и оствари сценарио по коме ће стопа фертилитета средином века износити 1,3 детета по жени, у условима пораста очекиваног трајања живота и позитивног миграционог салда од 2017. године, број становника Србије би се 2052. смањио за готово два милиона лица у односу на почетак овог века. Истовремено број старих од 65 година би се повећао за трећину. Удео старе популације достигао би 28,3%, што значи да би више него сваки четврти становник био стар.

Неповољни демографски трендови у Србији већ ће у овој деценији проузроковати смањење становништва радног узраста од око 8%, што ће се негативно одразити на функционисање тржишта рада, односно на радни потенцијал будућег економског раста. Потенцијални и расположиви људски капитал ће се смањити, а наставак старења становништва ће појачати већ ионако велики притисак на систем социјалне заштите, нарочито на пензије и здравство.

4) Види: Рашевић, М. (2012). „Одговор Србије на демографске изазове: стање и очекивања“. У В. Вукотић и други (ед.) *Становништво и развој* (Београд: Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања).

ЕКОНОМСКЕ ТЕШКОЋЕ ЗБОГ СТАРЕЊА СТАНОВНИШТВА И КАКО ИХ ПРЕВАЗИЋИ

Старење становништва изазива бројне економске проблеме како због дефицита у буџету изазваног перманентним растом издвајања за пензије, тако и због нужности све већег издвајања за здравство због лечења старих лица чији се број стално увећава. Поред тога, проблем старења популације изазива и крупне структурне промене у економијама широм света. Једна од најзначајнијих односи се на смањење понуде радне снаге на тржишту рада. Заправо мења се структура фактора производње. Због тога инвестиције теже да се везују све више за капитално интензивне делатности. Ове крупне структурне промене имају за последицу поскупљење радне снаге и повећање камата на капитал. На тржишту добара долази до промена у структури тражње због нужности задовољења потреба све старије популације. Измењеној структури тражње нужно ће се прилагодити структура понуде, то јест доћи ће до њене битне измене.

Економски аспекти старења становништва су, наравно, бројни. Ми ћемо се фокусирати на проблем све већих издатака за пензије и здравствену заштиту старих у условима све неповољнијег односа оних који раде и оних који су стекли права на пензије и лечење. Реч је о нужности реформе пензионог система.

Пензиони систем Србије заснива се, као и у многим земљама, на принципу међугенерациске солидарности. Реч је о тзв. „pay as you go“ моделу пензионог система у коме се средства за исплату текућих пензија доминантно обезбеђују приходима оствареним по основу текућих уплата доприноса за пензионо осигурање. Систем може бити ефикасан све док су текући приходи већи или једнаки са текућим расходима. Последњих година, па и деценија, овај однос се константно нарушава под дејством два кључна фактора. Један је брзи раст броја пензионера због старења популације, а други знатно спорији раст броја запослених и њихових зарада. Однос броја запослених који уплаћују доприносе за пензионо осигурање и броја пензионера требало би да буде 1 : 3 да би пензије у целиности биле покривене приходима оствареним по основу текућих уплата, то јест да би систем „pay as you go“ функционисао, и да престане потреба финансирања пензија из буџета, што је сада случај. Како сада на једног пензионера имамо само једног запосленог, то је раскорак између уплаћених доприноса и стечених права на пензије огроман и не може се пребродити поправљањем односа броја запослених и броја пензионера, већ је нужно постићи и економску

и демографску прогресију. Демографска прогресија подразумева повећање броја радно активне популације и повећање запослености како би се број запослених у односу на број пензионера повећао, а економска прогресија подразумева текући раст бруто домаћег производа, како би се део издвајања за пензије из буџета могао економски поднети. Поред пензионог система, све израженији проблем је и финансирање трошкова здравствене заштите, који готово пропорционално расту са растом просечне старосне доби становништва.

Дакле, „pay as you go“ (PAYGO) систем је озбиљно уздрман због старења становништва, односно повећања учешћа становника старијих од 65 година у укупном становништву, и због смањења стопе фертилитета, односно смањења броја новорођених. PAYGO је пензиони систем који доминира у свету. Настао је пре око 120 година, када га је Бизмарк увео као обавезни пензиони систем у Немачкој. Систем се брзо проширио у остале европске земље, па и САД које су овај систем увеле 20-их година прошлог века. PAYGO систем је био доминантан у XX веку. По овом систему садашња генерација запослених уплаћује доприносе за пензионо осигурање од којих се исплаћују пензије садашњих пензионера. Пензије сада запослених ће обезбеђивати наредне генерације које буду запослене када сада запослени постану пензионери.

Ради се заправо о колективистичкој схеми, где колектив у лику државе управља новцем пензионера који су га уплатили у младости као свој улог у економски сигурну старост. Показало се да систем може да функционише ако је становништво релативно младо и ако бруто домаћи производ дугорочно расте, тада се из доприноса који плаћају генерације запослених могу финансирати текуће пензије. Проблем је настао када се однос броја запослених и пензионера погоршао у смислу да све мање запослених финансира све већи број пензионера.

Као алтернатива PAYGO систему све је више у фокусу приватно пензионо осигурање. Ради се о систему акумулације капитала који почива на идеји да би средства од наплаћених доприноса требало да буду на располагању запосленима, који би та средства акумулирали и преко приватног пензионог фонда инвестирали, да би у време када одлазе у пензију имали на располагању средства која су они сами акумулирали и која су увећана за профит који је остварен њиховим инвестирањем.

Пензиону реформу на овом принципу извршио је 80-их година прошлог века Чиле. У Чилеу је развијена идеја приватног пензионог система по коме сваки запослени има свој индивидуал-

ни рачун на који уплаћује свој допринос за пензију. Рачун се налази у приватном пензионом фонду, којим управља професионални менаџмент. Уплаћени новац запослених за пензије се пласира на финансијском тржишту, или на тржишту капитала и током времена се увећава за принос који се постиже његовим инвестирањем на тржишту. Када запослени одлази у пензију износ на његовом рачуну је већи, наравно под условом да је приватни пензиони фонд уложена средства успешно инвестирао. Након смрти осигураника, остатак на пензионом рачуну је имовина којом располажу његови наследници.

Оба система, наравно, имају своје предности и недостатке. Када је у питању PAYGO систем, његова основна предност огледа се у томе што он штити пензионисана лица да њихова уштеђевина за старост не пропадне због ванредних околности на тржишту, као што су ратови, висока инфлација и сл. Овај систем избегава и ризик од могућности неуспешног инвестирања, што је највећа слабост приватних пензионих фондова. Поред тога као предност овог система може се сматрати чињеница да становништво верује у овај систем, сматрајући да држава неће дозволити да они живе у сиромаштву кад остаре. Међутим, и ове наочиглед неспорне предности у време кризе, као што је ова сада, постају веома несигурне. Ако је држава прекомерно задужена, а уз то има и висок буџетски дефицит, тада ни PAYGO систем више није сигуран, јер једноставно нестају материјални ресурси из којих би се могле исплаћивати пензије.

Као резултат оваквих околности пензије у Србији из године у годину реално опадају, а сиромаштво пензионера са доњег дела лествице постаје све веће. Но, главна слабост овог система је, као што смо већ констатовали, његово лоше функционисање када се број запослених у односу на број пензионера смањује и када не постоји или је недовољан раст бруто домаћег производа, као што је последњих година случај не само код нас него и у већини земаља света. Мањкавост овог система је и његова зависност од политике владе. Пошто је PAYGO систем због поменутих проблема у сталном и растућем дефициту, који се намирује из буџета, исплата пензија зависи од одлука владе. Ако влада води популистичку политику и исплаћује пензије веће него што дозвољавају реални ресурси, тада се може угрозити финансијска стабилност земље, изазвати инфлација и успорити или чак зауставити привредни раст.

Средства пензионог фонда у Србији покривају једва око 50% пензија, а преостали део се намирује из буџета. У 2012. години из буџета је трансферисано за пензије око 270 милијарди динара,

односно око 2,5 милијарди евра. Само шест година раније, 2006. године ова издвајања износила су око 50 милијарди динара. Дакле, мањак у пензионом фонду се убрзано увећава, а тиме и потреба за трансферима из буџета, који је иначе у великом дефициту и знатно је изнад толерантног нивоа од 3%. Задуженост државе је такође прешла критичну тачку и сада је на нивоу од око 60% од БДП-а. Очигледно да је финансијска одрживост пензионог система у Србији угрожена, због чега је нужна његова реформа.

Светска банка је 1994. године у свом извештају под насловом „Спречавање кризе старог доба: политика заштите старих и промовисање развоја“, препоручила као најбољи начин да земље управљају својим пензионим трошковима да уведу пензиони систем са три стуба, где:

- први стуб представља свеобухватно, обавезно и јавно пензијско осигурање, засновано на систему текућег финансирања;
- други стуб представља свеобухватно и обавезно али приватно пензијско осигурање, засновано на систему акумулације капитала. Ово осигурање реализовало би се преко пензионих фондова који су у приватној својини. Систем би функционисао тако што би се део доприноса (онај који не иде у државни пензиони фонд) уплаћивао у приватне фондове који би потом инвестирали на финансијском тржишту; и
- трећи стуб представља добровољно пензијско осигурање, а заснива се на добровољним уплатама премија осигурања било послодавца у корист својих запослених, било самих запослених у приватне пензионе фондове. Ово је врста допунског осигурања која омогућава појединцима да изаберу како ће распоредити своје приходе у току живота.

Србија је од 2002. година увела двостубни пензијски систем (I и III стуб). Постоји могућност за увођење и II стуба, али је она за сада одложена због неповољних макроекономских услова.

Кључни проблем пензионе реформе која би подразумевала прелаз са PAYGO система на систем акумулације путем приватних пензионих фондова је финансирање пензија у прелазном периоду. Наиме, ако би преласком на нови систем садашње генерације запослених престале да уплаћују доприносе у државни пензиони фонд, то би исплата пензија садашњим пензионерима била потпуно угрожена. Сада запослени не могу истовремено уплаћивати премије за

своје пензије и доприносе државном пензионом фонду за исплату текућих пензија. Очигледно потребни су неки посебни извори из којих би се финансирале пензије садашњих генерација пензионера, док би сада запослени уз помоћ приватних пензионих фондова сами финансирали своје пензије.

Једна од мера која би могла допринети ублажавању кризе пензионог система је и укидање званичне старосне границе пензионисања – као што су то на савезном нивоу урадиле САД, где више од трећине особа старијих од 65 година остаје на послу или прелази на друге послове. Истраживања показују да педесет одсто Американаца очекују да буду радно активни и када буду зашли у седамдесете године живота. У Јапану седамдесет осам одсто особа између 55 и 59 година старости изјављују да намеравају да раде и након одласка у пензију.

Чињеница је да старији људи на крају подлежу процесу старења, здравље многих од њих бива нарушено и потребна им је помоћ. Међутим, између уобичајеног одласка у пензију и тог тренутка, када старије особе губе психофизичке способности за рад, је период од у просеку двадесет или више година. У великом делу тог периода многи од њих су здрави и активни.

Ентони Гиденс у својој књизи „Европа у глобалном добу“, посебно истиче да се природа старења мења и да ће те промене бити све веће. Он поставља питање: “Зашто бисмо старије људе сматрали неспособним за рад само зато што су достигли одређено животно доба? Најновија истраживања функционисања мозга показују да, у стандардним условима исхране и начина живота, у добу између двадесет и седамдесет година старости долази до веома малог опадања духовне способности... традиционално уверење да мождане ћелије одумиру са старењем је погрешно.”⁵⁾

Поред укидања званичне старосне границе пензионисања, треба имати у виду и право људи на рад у било ком добу старости ако испуњавају уобичајене услове стручности и марљивости. Ако се радне способности, сагласно потребама тржишта рада, адекватно не валоризују тада се расипа огромни хумани капитал, настао дугогодишњим образовањем и великим радним искуством.

На крају треба истаћи да продужење животног века, мада ствара извесне проблеме друштву, као што су потреба за све већим издвајањима за пензије и за трошкове лечења и негу старих особа, има неупоредиво веће благодети. Процењује се⁶⁾ да је социјални

5) Gidens. E. (2009). *Evropa u globalnom dobu* (Beograd: Clio).

6) Aaron, H. (2006). “Duži životni vek: blagodet ili teret”. *Daedalus* (Cambridge), god. 2006, Vol. 135, br. 1.

добитак од продужења животног века у периоду 1970-2000. једнак укупном привредном расту у том периоду. Ефекти привредног раста у последње три деценије прошлог века су неспорно огромне, па и благодети од продужења животног века су несагледиве посебно ако већина људи у старијем добу води активни живот.

*
* *

Мада смо се у овом раду, у највећем делу, фокусирали на проблем реформе пензионог система, као на један од најактуелнијих изазова које је донео процес старења популације, веома значајни су и други економски аспекти старења становништва који ће имати велики утицај на економска кретања, па и на дугорочни економски развој. Старење становништва изазива далекосежне структурне промене у привреди које се првенствено огледају у смањењу понуде радне снаге, то јест у измени односа основних фактора производње: рада и капитала. Све мања понуда радне снаге због опадања стопе фертилитета поскупеће рад као један од основних фактора производње, што ће подстаћи капитал, као други кључни фактор, да се пласира у делатности капитално интензивне, то јест у делатности које мање ангажују живи рад.

Пошто се број старих лица стално повећава то ће изазвати и промене у структури тражње на тржишту роба и услуга, јер се потребе старих лица битно разликују од потреба младих. Промене у тражњи роба и услуга нужно ће проузроковати и промене у структури понуде која се мора прилагодити тражњи. Све ове структурне промене које изазива старење популације су веома значајне за економски развој. Све оне привреде које се њима благовремено не прилагоде постаће неконкурентне на све отворенијем светском тржишту.

Но, на крају треба посебно истаћи да економски ефекти старења становништва нису само негативни, већ и да има исто тако значајних позитивних утицаја. Као што смо претходно констатовали, постоје процене да је социјални добитак од продужења животног века у периоду 1970-2000. једнак укупном привредном расту у том периоду. Радни потенцијал старијих особа, с обзиром на нагомилани хумани капитал, који се створио од знања стеченог одговарајућим образовањем и од вештина које им је донело дугогодишње радно искуство, може бити од велике користи за економски развој уколико друштво нађе адекватан начин да овај значајан ресурс укључи у економске токове.

Дакле, економски ефекти старења становништва су и позитивни и негативни. На нама је да негативне превазиђемо, било пензионим реформом било другим мерама, као и да благодети које доноси продужетак очекиваног животног века, рационално искористимо.

ЛИТЕРАТУРА

- Ђукић, П. (2012). „Становништво и демографско-економски развој: свет и Србија“. У В. Вукотић и други (ед.) *Становништво и развој* (Београд: Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања).
- Камерон, Р., НИЛ, Ј. (2011). *Кратка економска историја света – од палеолитског доба до данас* (Београд: Службени гласник).
- Маџар, Ј. (2013). „Старење становништва као запрека институционалном развоју“. У В. Вукотић и други (ед.) *Образовање и развој* (Београд: Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања).
- Прокопијевић, М. (2012). „Старење становништва Европске уније“. У В. Вукотић и други (ед.) *Становништво и развој* (Београд: Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања).
- Рашевић, М. (2012). „Одговор Србије на демографске изазове: стање и очекивања“. У В. Вукотић и други (ед.) *Становништво и развој* (Београд: Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања).
- Шуковић, Д. (2012). „Тржиште рада и утицај становништва на развој“. У В. Вукотић и други (ед.) *Становништво и развој* (Београд: Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања).
- Aaron, H. (2006). “Duži životni vek: blagodet ili teret“. *Daedalus* (Cambridge), god. 2006, Vol. 135, br. 1.
- Börsch-SupaN, A. (2012). “Entitlement Reforms in Europe: Policy Mixes in the Current Pension Reform Process”, NBER Working Paper No. 18009, Cambridge <http://www.nber.org/papers/w18009> .
- Eurostat, (2013). Population projections, www.eurostat.org , preuzeto 10. jula 2013.
- GidenS. E. (2009). *Evropa u globalnom dobu* (Beograd: Clío).
- Poterba, J., Venti, S., Wise, D. (2013). “Health, Education, and the Post-Retirement Evolution of Household Assets”, NBER Working Paper No. 18695, Cambridge <http://www.nber.org/papers/w18695>
- Sarfati, H., Ghellab, Y. (2012). “The political economy of pension reforms in times of global crisis: State unilateralism or social dialogue?” Working Paper No. 37, ILO, Geneva, http://www.ilo.org/ifpdial/information-resources/publications/WCMS_176346/lang--en/index.htm
- Schumpeter, J. (1975). *Povijest ekonomske analize* (Zagreb: Informator).
- Vogel, E., Ludwig, A., Börsch-Supan, A. (2012). “Aging and Pension Reform: Extending the Retirement Age and Human Capital Formation”, Working Paper No. 1476, European Central bank <http://www.nber.org/papers/w18856> .

Danilo Sukovic**ECONOMIC EFFECTS OF AGING POPULATION****Summary**

This paper analyzes the major demographic changes in our country and the world, which are primarily reflected in the permanent aging population. Aging population is a global trend, present in developed countries and around the world. In developed countries, the age structure is much less favorable than in developing countries, which can still be considered as “young” populations. It is expected that these trends will intensify in the first half of this century. The proportion of the working population in industrialized countries should be around 68% in 2050, and it was around 84% in 1950. This trend has the same pattern in developing countries, although the age ratio between young and old population is much more favorable. The proportion of the working population in these countries is expected to be around 82% compared to the total adult population, while it was around 92% in 1950.

Economic aspects of the aging population are especially considered. Due to the deteriorating ratio of the number of those who work to those who receive pensions, there is practically the collapse of the pension system. The unfavorable demographic trends in Serbia will reduce the working potential of nearly 8% in this decade, which will have a negative impact on the functioning of the labor market and the employment potential for future growth. Potential and available human capital will decrease, while the aging population will increase the already enormous pressure on the social security system, especially on pensions and health care.

In the paper the author point out not only the problems of the current pension system, but also the possibility of overcoming the economic problems caused by the aging population, mainly through necessary pension reform, as well as considering the possibilities for the abolition of the official retirement age, as well as U.S. authorities have done at the federal level, where more than a third of people over 65 years remained at work or transferred to other duties. Researches show that 50% of Americans expect to be active and work when they reach seventy years of age. In Japan, 78% of 55-59 year-olds say they plan to work after retirement.

In this paper the author points out other economic aspects of aging population, such as far-reaching structural changes in the economy which are primarily reflected in the reduction of the labor force, that is,

in changing capital/labor ratio as the basic factors of production. The shift of the labor supply due to declining fertility rates will increase the price of labor, which will encourage capital to be placed in a capital-intensive activity, that is, the activities with less living labor. As the number of elderly people is constantly increasing, this will cause a change in the structure of demand in the market for goods and services because their needs substantially differ from the needs of young people. Changes in the structure of demand for goods and services will necessarily cause a change in the structures of supply, which must be adapted to demand. All these structural changes caused by the aging population are very important for economic development.

At the end of the paper the author points out that the economic effects of aging population are not only negative, but there are also significant positive impacts. There are estimates that the social gains from longer life expectancy in the period from 1970 to 2000 are equal to the overall economic growth in this period. Working potential of older people can be of great benefit to economic development due to the accumulated human capital which they possess if the society finds a suitable way to incorporate it into the economic mainstream.

Key words: population, pension system, “pay as you go” system, pension fund, human capital.

* Овај рад је примљен 11. јула 2013. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 04. септембра 2013. године.

УДК 316.774/.775

Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2013.
год. 20. vol. 41.
стр. 183-197.

Ljubisa Bojic

Institute of Political Studies, University of Lyon, France

Jean-Louis Marie

Institute of Political Studies, University of Lyon, France

MEDIA ADDICTION BY UNIVERSAL INDICATORS

Summary

With explosion of technological innovation, people tend to develop an addiction to new media such as mobile devices, computers, and gaming consoles. This study expands the previous research by addressing the overall (new and old) media addiction in Serbia by using eight universal indicators. The study found that 88% of participants are the potential media addicts while only 7.6% of them show the signs of the extreme media addiction. As it is very significant to know and understand the media addiction in our society, the media addiction research should be standardized and continuous.

Keywords: media overuse, media access, social network, escaping media.

1. INTRODUCTION

With explosion of technological innovation, people tend to increase time using new media such as mobile devices, computers, and gaming consoles. Increasing duration of new media use indicates importance of research directed towards social effects of addiction to media.

The addiction is defined in Gale Encyclopedia of Medicine (Olendorff et al., 1999) as “a dependence, on a behavior or substance (emphasis added) that a person is powerless to stop.” The internet addiction is characterized by Young (1996) and Shapira et al. (2003) as behavioral impulse-control disorder, which does not involve an intoxicant. The Internet dependents in Lin and Tsai (2002) admitted tolerance syndromes. They also showed withdrawal symptoms, and easily lost track of time. They admitted how the Internet negatively impacts their

lives, such as in school, health, and parental relations. Kandell (1998) characterizes the Internet addiction by unpleasant feelings (e.g., anxiety, depression, emptiness) when offline, an increasing tolerance to the effects of being online, and denial of the problematic behaviors.

Grounded by these frameworks, this study expands the previous research by addressing the overall media addiction in Serbia? The study offers a solitary survey for research of addiction to both old and new media.

2. LITERATURE REVIEW

2.1 Indicators for an addiction diagnostic questionnaire

Different indicators are used in the addiction diagnostic questionnaires. For instance, to assess participants' Internet addiction Ko et al. (2009) use nine indicators. Those include preoccupation, uncontrolled impulse, usage more than intended, tolerance, withdrawal, impairment of control, excessive time and effort spent on the Internet, impairment of decision-making ability, and impaired function based on a diagnostic interview. On the other side, in their research on game addiction, Lemmens et al. (2009) use seven indicators including salience, tolerance, mood modification, relapse, withdrawal, conflict, and problems. In his research on mobile phone addiction Chen (2004) considers five operational mobile phone addiction indicators including preoccupation, tolerance, withdrawal, life consequences, and escapism.

Many media researchers consult the pathological gambling indicators from the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM) of American Psychiatric Association (1995) to establish indicators for their addiction diagnostic questionnaires (see Table 1). The pathological gambling indicators from the DSM are objective (the time spent-prolonged use) and subjective (overconsumption, cut use, substitution, withdrawal, continued use, and tolerance). Young (1996) consults the DSM to establish indicators for an diagnostic questionnaire on internet addiction by using eight indicators. For television addiction, Horvath (2004) recognizes from the DSM seven indicators of addiction including tolerance, withdrawal, unintended use, cutting down on playing time, time spent playing, displacement, and continued use. To establish the diagnosis indicators for television dependence, Kubey (1996) finds five of seven diagnostic indicators from the DSM applicable to this medium. He considers the tolerance and the continued use to be

less applicable to television addiction. For the Internet addiction, Chen (1998) uses four-degree scales encompassing nine indicators.

In this research, except the objective indicator (the time spent using media), the seven ten-degree scales are offered as answers to the same number of indicator questions. They fall into the five pathological gambling indicators (overconsumption, cut media use, substitution, withdrawal, and continued use) described in the DSM (see Table 1). These indicators are adapted to media. Although being a behavioral addiction, like the pathological gambling, the media dependence is rather different. Logically, the indicators for the pathological gambling are taken as a starting point to customize the standards for the detection of media addiction.

Table 1. Types of indicators used in previous and current research

Pathological Gambling	Kubey, 1996	Young, 1996	Chen, 1998	Horvath, 2004	This research
indicators from DSM	(TV)	(Internet)	(Games)	(TV games)	(All media)
Prolonged use	Yes	Yes	Yes(2)*	Yes	Yes
Over-consumption	Yes	Yes	Yes(2)*	Yes	Yes
Cut use	Yes	Yes(2)*	Yes	Yes	Yes(2)*
Substitution	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes
Withdrawal	Yes	No	Yes	Yes	Yes
Continued use	No	Yes	Yes	Yes	Yes(2)*
Tolerance	No	Yes(2)*	Yes	Yes	No
Number of indicators	5	9	8	7	8

* Values in brackets are given if two or more indicators are used to measure the same indicators from the DSM.

The only indicator noted in the list of pathological gambling indicators from the DSM, which is not seen as adequate for this research (see Table 1) is tolerance. If applied, the tolerance is a need for markedly increased amounts of the media to achieve intoxication or desired effect. Need to increase time of use to get the same satisfaction could be applicable in case of gaming. It does not relate however to most of the media. Kubey (1996) does not consider it applicable to TV use. On the other hand, Young (1996) examines Internet addiction by two questions which relate to this indicator.

2.3 Procedures to identify addicts

Regarding subjective indicators related to addiction, three procedures are identified in literature. First, a self-identification of media addicts used by McIlwraith (1998) means that the participants recognize themselves as individuals who overuse media. Kubey (2000) cites results of Gallup & Newport (1990) polls from 1992 and 1999. They find two out of five adult respondents and seven out of 10 teenagers say they spent too much time watching TV. Other surveys have consistently shown that roughly 10 percent of adults call themselves TV addicts. It can be noted that the self-identification of media addicts may fail to deliver the accurate results,

Second, Young (1996) uses eight “Yes” or “No” questions to recognize the media addicts among those who answer “Yes” to at least five of them.

Third, there are various examples of scales, each with four or five degrees. Ko et al.(2009) use the scale four-degree Internet addiction scale. Seven of nine indicators are enough to declare someone as an addict. Lemmens et al.(2009) use the 21 items scale to measure each of seven indicators significant for game addiction. For television addiction for each indicator, Horvath (2004) uses a scale, with five items associated with it, resulting in a 35-item, each with five-degrees. It can be noted that the addiction scales containing up to 35 items are too detailed and may be complicated to the research participants.

Based on the facts above, it is decided to decrease the number of items offered in the previous research inquiries, keeping the questions compact and easy to answer. Then, the ten-degree scales are offered. The increase in the number of degrees used in the scales is to obtain the detailed results without addressing too many questions to the research participants.

3. METHODOLOGY

This research uses new methodology to evaluate the overall media addiction in Serbia in 2011. The reason for this is an intention not to examine addiction to any medium in particular, but to examine all of them.

3.1 Survey

Investigations of the media addiction were conducted by Positive Center for Digital Media and Faculty for Culture and Media. These

investigations were done on a multistage random sample of 2208 participants. This sample was representative for Serbian population older than 15 years of age. The research participants were interviewed from January to May of 2011. The interviewing method is deployed by students of The Faculty for Culture and Media. They had an assignment to interview the wider public as a part of their Media Analytics course. Coordinators of the course received 2505 inputs from students. After initial filtering, the 2208 inputs were considered valid.

Table 2: The subjective indicator questions used in the survey

#	Subjective indicator questions in this survey	Corresponds to indicator from DSM
12	Do you feel that you use media too much?	Over-consumption
13	“How often do you feel you are unable to resist media use (despite you want to do something else)?	Cut use
14	“How often do you feel you want to get rid of your social network profile (for example, Facebook) because you cannot resist using it?	Cut use
15	“How often do you use media to forget problems?	Substitution
16	“How would you feel if you found yourself at some place without any media and if you had to stay there for some time? Would this situation make you feel bored and empty or would you feel freedom and joy?	Withdrawal
17	How often do you need to go to a place without media access to work	Continued use
18	How often do you feel that news about crimes, disasters and diseases make you scared or negatively affect your mood?	Continued use

3.2 Applied indicators to media

When making the research indicators, the duration of media use is considered as an objective indicator, and the addiction related questions are considered as subjective indicators (Table 2).

1-Duration of Media Use: The previous research did not consider the duration of media use as an indicator for the amount of addiction. The duration of media use means the prolonged use, i.e., a great deal of time is spent in activities necessary to obtain the media, use the media, or recover from its effects. It is very hard to know how much time one

needs to use media, to call this activity as an addiction, because this indicator may have different value for each person. Some individuals excessively use media at their work, to earn money, thus contributing to their daily realities. Thus, it is not possible to call them addicts. The difference between those individuals who are addicted and others who are not is in an effect of media use to these person lives. The media use becomes a problem when it is dysfunctional to the daily reality of any person by becoming a substitution for his or her needs or desires.

The previous research does not give any exact measure of pathological media use in terms of duration. In the case of Internet addiction, Young (1996) claims that the addicts use Internet in average during 38 hours per week. Lin & Tsai (2002) argue that an addictive Internet use lasts 18 hours weekly. In the case of game addiction, there are also weekly measures from 19 hours by Chen (1998) to 25 hours by Chou and Hsiao (2000). However, Kershaw (2005) cites several counselors saying that time spent on the computer was not important in diagnosing an addiction to the Internet. On the side of TV use, Signorielli (1986) writes that a heavy viewing usually lasts 28 hours per week. IP (IP Germany, 2005) states that, on average, people in Europe spend 26.4 hours watching TV per week, while in the United States up to 34.6 hours per week. Kubey and Csikszentmihalyi (1990) find that the typical U.S. child or adult watches television for 14-21 hours per week.

Although the strict limit is not known, the time spent in media use can be the objective indicator of the addictive behavior. That is why, in this research, the media use is taken as an objective indicator of the prolonged use, which is noted in the list of the pathological gambling indicators from the DSM.

2-Overconsumption: As an indicator for overconsumption, the research participants are asked if they feel they use media too much. The participants who answered that they overuse media are considered to show the signs of media addiction. The overconsumption means that the research participants might have a feeling that other activities may be more useful for them. The fact that one feels the media overuse may indicate that he or she is not happy with the overall management of time. It does not mean necessarily that person cannot resist the media use, because of boredom or instead of doing something else.

3-Attempts to cut down the media use (unable to resist): Attempts to cut down use means there is a persistent desire or unsuccessful efforts to cut down or control media use. This is reflected in the indicators "how often do you feel you are unable to resist the media use (despite you want to do something else)". At this point in the research, the media use starts negatively to interfere with the participant's direct reality,

which is the main prerogative for addiction. The person may want to do something else, but the media use seems so irresistible that one must indulge in the indirect reality.

4-Attempts to cut down the media use (feel to get rid of social network profile): The attempts to cut down the media use are also reflected in the indicators “how often do you feel you want to get rid of your social network profile (for example, Facebook) because you cannot resist using it?” A decision to get rid of personal social network profile may be considered as an extreme addiction, because it means erasing the whole online life of a person.

5-Substitution: Substitution means important social, occupational, or recreational activities are given up or reduced because of media use. The substitution indicator is attained by asking the research participants “how often they use media to forget problems”. This question has never been used in the previous research inquiries to identify the media addiction. The substitution indicates that the media use seriously interferes with personal life, which is at the core of diagnosing media addiction. However, the neglecting of important social, family and occupational events may also occur because of problems from personal life. The indicator is relates to a real life situation, thus providing good understanding of it by PMA. At the level of seriousness, concerning addiction indicated, this indicator is even higher than in the previous question. If one overuses media or cannot resist using them, then there is an indication something might be wrong. If one uses media to forget problems, this is a clear indicator of substitution.

6-Withdrawal: Withdrawal means maladaptive behavioral change when left without the media. The withdrawal indicator is obtained by asking research participants “how would you feel if you found yourself at some place without any media and if you had to stay there for some time? Would this situation make you feel bored and empty or would you feel freedom and joy?” Withdrawal is common as numerous media users got used to media. They cannot think of life without media because, as anecdotal reports claim, they would feel almost like some part of their body was missing. Although this question does not indicate serious problem in terms of media use, as a threat to daily reality, it speaks about general influence of media.

7-Continued Use (work in some place without media access): Continued use means that the media use is continued despite knowledge of having a persistent or recurrent physical or psychological problem that is likely caused or exacerbated by the media. The continued use indicator is reflected by the question-indicator: “how often do you feel you need to go to some place without media access (for example wit-

hout TV & Internet) in order to work". This is based on assumption that person is knowledgeable that media disrupt his or her life. Being applied from gambling addiction to media, the indicator highlights the disruption that one concerns being unable to work while having media nearby. This is purely practical disruption by media use. Thus, it would be easy to recognize a decrease in productivity as a consequence of media use. This indicator represents the highest level addiction for PMAs who selected it. It demonstrates in most direct way how media use interferes with daily realities of PMA.

8 - Continued Use (Negative news affects person's mood): This continued use indicator is also examined by the question indicator "how often do you feel that news about crimes, disasters and diseases make you scared or negatively affect your mood?" This indicator highlights feeling of media users when faced with dominant negative news in today's media. The feelings of fear may point to connection between media content and addiction from media. This indicator is highly specific, as it describes everyday situation for most of media users. This indicator also suggests that person still uses media, although he or she fears or feel negative mood swings. Severity of this claim in respect to media addiction level is high. By negatively affecting mood of their users often, media disconnect people from their daily realities. This question has never been used to detect media addiction.

3.3 Procedure

Filtering Research Participants: The duration of media use is calculated for each of four media (Internet, television, radio, and print), to filter the research participants who do not practice excessive and potentially addictive use. Only those research participants who use any of four noted media in the top 40%, above the average of time are put in the group of the potential media addicts (PMA) indicating a prolonged use. In the top 40%, there are 1942 (88%) of 2208 research participants. Those who use Internet during total 15 minutes or more daily are put in the group of PMA. This duration of Internet use can be discussed as not credible as some of this may be required by jobs or school rather than being the choice of the user (however, this is specially checked and found that the use of Internet by jobs or school is rare in Serbia and between participants). The research participants who use television during equal or longer than 120 minutes daily are put in the group of PMA. The individuals who use radio during total 20 minutes or more per day are placed in the group of PMA. This also may be discussed as not credible as radio is often used as a background medium; however these cases are not taken into account during the survey analyses. The

same goes for those who use print media during total 25 minutes or more per day. PMAs are taken out for further filtering with the subjective addiction indicators.

Further processing of PMAs is done by using the subjective media addiction indicators. These indicators represent seven questions, each answered by ten-degree scale. Only participants who answer by selecting particular extreme on these indicators are accounted as having signs of the media addiction.

4. RESULTS & DISCUSSION

4.1 Survey responses to particular questions

When asked if they feel a media overuse, 24% of PMA agree with this (Figure 1). Figure 2 shows that 26.1% of PMA fail to resist media use most of the time. It is found (Figure 3) that just 22.4% of PMA frequently feel the need to close their social network profile because they cannot resist using it. When asked about using media to forget problems 31.9% of PMA answered they did this often (see Figure 4). Figure 5 shows that 37.2% of PMA would feel bored and empty if left without access to any media. In Figure 6, 31% of PMA feel often that they need to search for a place without media access to work. 54.6 % of PMA feel that negative media content affect him all the time (see Figure7). High percentage of positive answers to this final question indicates there might be connection between level of media reality (because of dominant negative news) and amount of media addiction.

4.2 Media addiction

As noted before, the duration of use is taken as an objective indicator to determine the media addiction (the prolonged use in the DSM). While doing that, a strict border between potentially addictive and normal use is not determined. That would be because, the results from the previous research inquiries show an increase in the duration of media use with addicts of different kind, but these values vary.

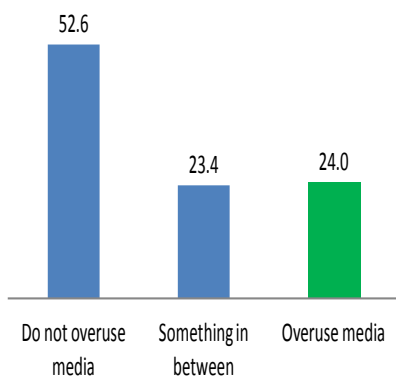

Figure 1 Survey answers to question I2 “Do you feel that you use media too much?”

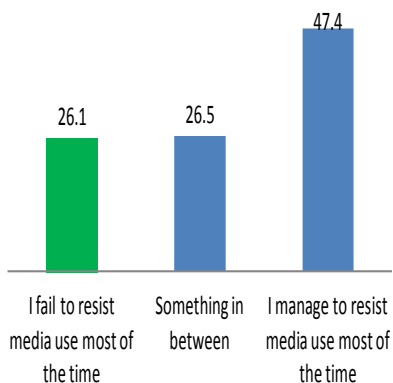

Figure 2 Percents of answers to the survey question I3 “How often do you feel you are unable to resist media use (...)?”

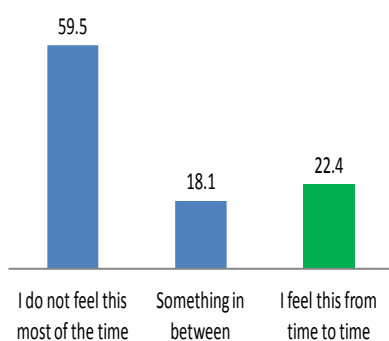

Figure 3 Percents of answers to survey question I4 “How often do you feel you want to get rid of your social network profile...?”

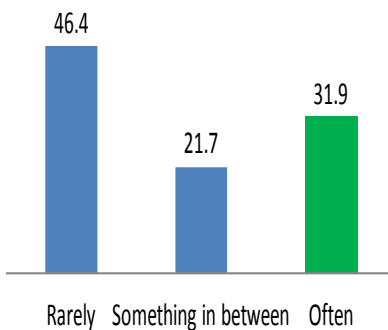

Figure 4 Percents of answers to survey question I5 “How often do you use media to forget problems?”

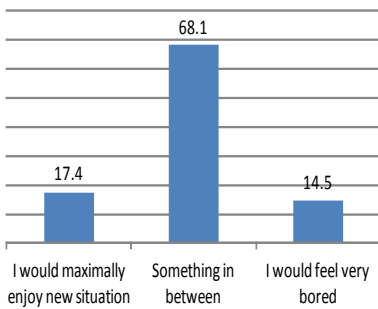

Figure 5 Percents of answers to survey question 16 “How would you feel if you found yourself at some place without any media? ...”

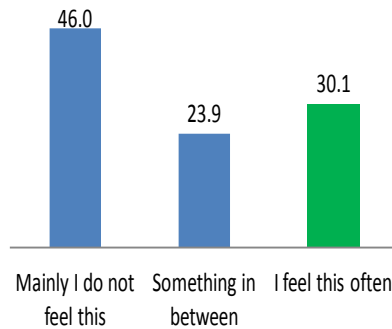

Figure 6 Percents of survey answers to question “How often do you need to go to a place without media access to work?”

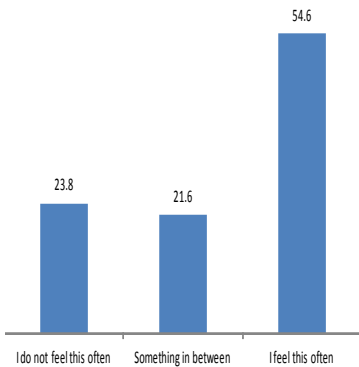

Figure 7 Percents of survey answers to question “How often do you feel that news about crimes, ... negatively affect your mood?”

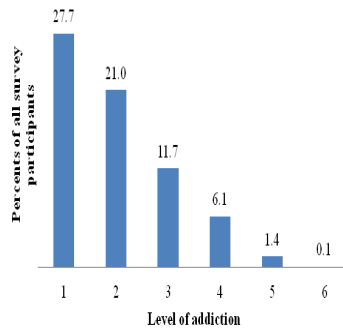

Figure 8 Media addiction in Serbia 2011.

After this, it is recognized that 67.9% of research participants have some signs of media addiction (Figure 8), as they fall into one or more indicators, while 20% of them grasp 0 indicators. To get “fine results”, research participants are sorted out depending on the number of media addiction indicators they fall into. Thus, the lowest level of addiction is recognized with 27.7% of population. Individuals with two indicators (21.0%) still show low level of addiction towards media. The middle level of media addiction is manifested by 11.7% of research participants, therefore grasping three indicators. The highest level of media addiction is manifested by those research participants grasping four or

more indicators. In total, the highest level of media addiction has been manifested by 7.6% of research participants.

These results cannot be compared with other research inquiries because of different methodologies used (indicators themselves and number of indicators needed to consider someone pathological user) and varying sample. To illustrate these differences two examples are given. Fisher (1994) identifies 6% of the sample as “pathological players”, while Griffiths and Hunt (1998) find 20% of sample “dependent” on computer games. The most significant reason which makes it hard to compare results of this research with others measuring media addiction is because the sample constituting research participants in most of other investigations is far from representative. University researchers usually have small sample constituted of college students. The importance of these issues in current times triggers the need for continuous and standardized monitoring of the media addiction.

5. CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

This research examines the overall media addiction in Serbia by using the universal indicators for all media. To calculate the media addiction, 8 of indicators are included encompassing all pathological gambling indicators from the DSM, except tolerance.

After filtering research participants through the prism of the prolonged use (40% top above the mean of duration of use for each medium), the PMA are identified. Then, use of subjective indicators (7 of them) yield that 67.9% of them show some signs of media addiction, while 7.6% are considered to be extremely addicted. Low levels of addiction are manifested by 48.7% of PMA.

Future research might incorporate different values for indicators, depending from the severity of addiction indicated by them. Also, there is a need to examine relationship between the media reality and the levels of media addiction. For social significance, the media addiction research should be standardized and continuous.

REFERENCES

- American Psychiatric Association (1995). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. (4th ed.). Washington, DC: Author.
- Chen, S. H. (1998). An Internet addiction measurement for Taiwan college students. Paper presented in TANET 98, Taipei, Taiwan.

- Chen, Y. F. (2004). The Relationship of Mobile Phone Use to Addiction and Depression amongst American College Students. *Moblie Communication and Social Change*, 10: 1-594.
- Chou, C., & Hsiao, M. C. (2000). Internet addiction, usage, gratification, and pleasure experience: the Taiwan college students' case. *Computers and Education*, 35(1): 65-80.
- Fisher, S. E. (1994). Identifying video game addiction in children and adolescents. *Addictive Behaviors*, 19 (5): 545-553.
- Gallup, G., & Newport, F. (1990, October 10). Americans love--and hate--their TVs. *San Francisco Chronicle*, p. B3.
- Griffiths, M. and Hunt, N. (1998). Dependence on computer games by adolescents. *Psychology Reports*, 82: 475-480.
- Horvath, C. W. (2004). Measuring Television Addiction. *Journal of Broadcast & Electronic Media* 48: 378.
- IP Germany (2005). *Television 2005: International keyfacts*. Cologne, Germany: IP Germany.
- Kandell, J. J. (1998). Internet Addiction on Campus: The Vulnerability of College Students. *Cyber Psychology & Behavior*, 1(1): 11-17. doi:10.1089/cpb.1998.1.11.
- Kershaw, S. (2005). Hooked on the Web: Help Is on the Way. *The New York Times*. URL: <http://www.nytimes.com/2005/12/01/fashion/thursdaystyles/01addict.html?pagewanted=print>. Accessed on January 25, 2010.
- Ko, C. H., Yen, J. Y., Liua, S. C., Huanga, C. F. & Yen, C. F (2009). The Associations Between Aggressive Behaviors and Internet Addiction and Online Activities in Adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 44: 598-605
- Kubey, R. (1996). Television Dependence, Diagnosis, and Prevention: With Commentary on Video Games, Pornography and Media Education. In *Tuning In To Young Viewers: Social Science Perspectives on Television*, edited by Tannis M. Williams, Sage.
- Kubey, R. & Csikszentmihalyi, M. (2002). Television Addiction Is No Mere Metaphor. *Scientific American.com*. URL: <http://www.scientificamerican.com/article.cfm?id=television-addiction-is-n-2002-02>. Assessed on December 29, 2011.
- Kubey, R. (1990). Television and the quality of family life. *Communication Quarterly*, 38: 312-324.
- Lemmens, J. S., Valkenburg, P. M. & Peter, J. (2009). Development and Validation of a Game Addiction Scale for Adolescents. *Media Psychology*, 12(1): 77-95. doi: 10.1080/15213260802669458.
- Lin, S. S. J. & Tsai, C. T. (2002). Sensation Seeking and Internet Dependence of Taiwanese High School Adolescents. *Computers in Human Behavior*, July, 18 (4): 411-426. doi:10.1016/S0747-5632(01)00056-5.
- McIlwraith, R. D. (1998). I'm Addicted to Television: The Personality, Imagination, and TV Watching Patterns of Self-Identified TV Addicts. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 42: 371.
- Olendorff, D., Jeryan, C., & Boyden, K. (1999). *Gale Encyclopedia of Medicine* (1st ed.). Detroit: Gale Research, Inc.
- Shapira, N. A., Lessig, M. C., Goldsmith, T. D., Szabo, S. T., Lazoritz, M., Gold, M. S. & Stein, D. J. (2003). Problematic Internet Use: Proposed Classification and Diagnostic Criteria. *Depression and Anxiety*, 17: 207-216. doi: 10.1002/da.10094.

- Signorielli, N. (1986). Selective television viewing: A limited possibility. *Journal of Communication*, 36(3): 64-76.
- Suler, J. (2004). Computer and Cyberspace "addiction". *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 1 (4): 359-362. DOI: 10.1002/aps.90.
- Young, K. S. (1996). Internet Addiction: The Emergence of a New Clinical Disorder. *Cyber Psychology and Behavior*, 1 (3): 237-244.

Љубиша Бојић, Jean-Louis Mare

МЕДИЈСКА ЗАВИСНОСТ ПРЕКО УНИВЕРЗАЛНИХ ИНДИКАТОРА

Сажетак

Са експлозијом технолошких иновација, људи теже да повећају време које проводе у «имагинарном свету» користећи нове медије, као што су мобилни уређаји, рачунари и играчке конзоле. У општем случају зависност се дефинише као зависност од понашања или супстанци које није могуће контролисати. Ова студија проширује претходна истраживања разматрајући укупну медијску зависност у Србији. Студија нуди анкетна истраживања зависности популације у Србији од утицаја старих и нових медија.

Током истраживања зависности од интернета Јанг (Young) (1996) консултује показатеље патолошког коцкања из Дијагностичког и статистичког приручника за менталне поремећаје (ДСМ) Америчког психијатријског удружења (1995). При истраживању зависности од телевизије, Кубеи (Kubey) (1996) закључује да може применити пет дијагностичких критеријума из ДСМ (прекомерно коришћење, покушаји да се смањи употреба, продужена примена, замена и повлачење). Међутим, преглед литературе показује да до сада ниједно истраживање није публиковано о у коме се истражује зависност популације од свих врста медија истовремено.

У овом истраживању зависности од свих врста медија, користе се дијагностички показатељи ДСМ постављањем седам питања. Истраживање се одрадило на вишестепеном случајном узорку од 2208 учесника. Овај узорак је репрезентативан за становништво Србије старије од 15 година. Учесници истраживања су интервјуисани од јануара до маја 2011 од стране студената Факултета за културу и медије Мегатренд универзитета.

Резултати анкете се обрађују користећи следећи алгоритам. У првом кораку се за појединачне испитанике одређује време и просек коришћења појединачно интернета, телевизије, радија и штампе. У другом кораку се одређује група испитаника која кори-

сти појединачне медијуме изнад просека, као 40 % испитаника из те групе који користе ове медије највише. Они се означавају као потенцијални медијски зависници (ПМЗ). Показало се да их од читаве интервјуисане популације има 88%. У трећем кораку, ПМЗ се даље разматрају користећи показатеље субјективне медијске зависности (као што су прекомерна употреба медија, покушаји да се смањи употреба медија, замена, повлачење, и стално коришћење медија). Само, онај ПМЗ који бира екстреме у понуђеним скалама добија показатељ медијске зависности. Коначно, узимајући у обзир резултате медијске зависности, ПМЗ су сортирани зависно од броја показатеља медијских зависности које поседују.

Истраживање је дало следеће резултате. Што се тиче прекомерног коришћења, 24% од ПМЗ осећа да прекомерно користи медије. Што се тиче покушаја да се смањи коришћење медија, 26.1% испитаника не успева да се одупре употреби медија, а 22,4% испитаника осећа потребу да затвори своје профиле на друштвеним мрежама. Што се тиче замене активности, 31,9% испитаника је одговорило да често користе медије да забораве своје проблеме. Што се тиче повлачења, 37,2% би се осећали досадно и празно без медија. Што се тиче даљег коришћења медија, 31,1% не борава тамо где не постоји приступ медијима, а 44,9% сматра да негативне вести у медијима негативно утичу на њихово расположење. Коначни резултат говори да 27.7% ПМЗ има најнижи могући ниво зависности од утицаја медија док 7,6% ПМЗ има највиши ниво медијске зависности који се састоји у томе да је нађено да поседују по четири или више показатеља медијске зависности.

Кључне речи: претерана употреба медија, приступ медијима, друштвена мрежа, бекство помоћу медија.

* Овај рад је примљен 21. јула 2013. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 04. септембра 2013. године.

Предраг Терзић

ОТВАРАЊЕ И ФУНКЦИОНИСАЊЕ КАНЦЕЛАРИЈА НАРОДНИХ ПОСЛАНИКА У СРБИЈИ*

Сажетак

Канцеларије народних посланика представљају коректив слободног парламентарног мандата, али имају и функцију инструмента за обезбеђивање транспарентности парламента. Отварање канцеларија народних посланика у Србији започело је 2009. године и данас у нашој земљи постоји преко 30 канцеларија народних посланика. Наша анализа до сада отворених Канцеларија у Србији обухвата неколико димензија: градове и општине где су основане, број асистената који је у свакој од њих ангажован, просторије у којима су смештене, радно време, број посланика који учествује у раду канцеларија, њихову старосну, полну структуру и партијску припадност. Сразмерно броју посланика у парламенту према наведеним категоријама 1) најактивнији су били народни посланици рођени у четвртој деценији, а најмање активни они рођени 70-тих и 80-тих прошлог века, 2) мушки посланици су за 44,4% више ангажовани у формирању канцеларија у односу на своје колегинице, 3) а од посланичких група најактивнији су били посланици ПУПС-а, а најмање активни народни посланици из посланичке групе СПО-ДХСС. Као главне проблеме функционисања канцеларија народних посланика у Србији аутор наводи постојећи изборни систем, непостојање народних посланика из великог броја општина и гра-

* Аутор је као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије распоређен на пројекту бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, у оквиру кога је и настао овај рад. За помоћ при добијању извештаја, података, савете и смернице при писању овог текста аутор дугује захвалност колеги Душану Миленковићу из Националног демократског института (NDI). Такође се захваљује и директору NDI-а у Србији господину Томасу Келију (Thomas Kelly).

дова у Србији, али истиче да се одређена побољшања могу остварити и у оквиру постојећег изборног система и мале стварне моћи народних посланика.

Кључне речи: канцеларије народних посланика, Народна скупштина Републике Србије, парламент, народни посланик, транспарентност парламента, парламентарни мандат, слободан парламентарни мандат, корективи слободног парламентарног мандата.

Промене у различитим областима политичког живота и измене које настају у оквиру институција политичког система предмет су интересовања лаичке, али и стручне и научне јавности. Међутим, једна од промена у оквиру највишег представничког тела у правном и политичком систему Србије није наишла на већи одјек у грађанству, а о њој готово да ништа није писано у домаћој стручној и научној литератури. Реч је о канцеларијама народних посланика.

Канцеларије за комуникацију народних посланика са грађанима (посланичке канцеларије) су тела помоћу којих грађани могу преко телефона, електронски или лично да посредно или непосредно ступе у контакт са народним посланицима дајући им своје представке и предлоге о питањима из надлежности рада парламента.

КАНЦЕЛАРИЈЕ НАРОДНИХ ПОСЛАНИКА КАО КОРЕКТИВ СЛОБОДНОГ ПАРЛАМЕНТАРНОГ МАНДАТА

Слободни парламентарни мандат је данас прихваћен у највећем броју демократских земаља. Он штити најважнија права посланика - слободу говора и слободу одлучивања у парламенту.¹⁾ Посланик представља све грађане, а не само бираче у својој изборној јединици, односно не само оне који су за њега гласали. "Посланик није изабран `за` један изборни округ већ `у` једном изборном округу."²⁾

Код слободног мандата после избора грађани немају право да опозову изабране представнике. Тек после протока одређеног временског периода и у складу са тачно уставно и законски одређеном процедуром на слободним, демократским изборима бирачи добијају прилику да мандат повере истом посланику односно ли-

1) Маријана Пајванчић, *Парламентарно право*, Фондација Конрад Аденауер, Београд, 2008, стр. 61.

2) Ирена Пејић, *Парламентарно право: француски, немачки, британски, српски и пример Европског парламента*, Правни факултет, Центар за публикације, Ниш, 2006, стр. 42.

сти, или да изабере другог представника. Ипак, како не би дошло до потпуног одвајања посланика од оних које репрезентују и стварања неке врсте парламентарне или посланичке олигархије уводе се тзв. корективи слободног мандата.

Поред политичких странака као коректива слободног парламентарног мандата, важно је формирати и друге корективе чије деловање неће потицати од политичких партија које су посланике кандидовале, већ од бирача које ти чланови парламента репрезентују. У вези са тим, значајан механизам јесу канцеларије народних посланика. *Канцеларије народних посланика настају у оквиру слободног, а не императивног парламентарног мандата* па према томе не представљају простор где бирачи истичући своја мишљења о одређеним питањима дају инструкције посланицима како треба да делују у свом парламентарном раду. Ти захтеви, према томе, нису и не могу се окарактерисати као обавезујуће инструкције, већ само као *коректив слободног мандата*. Посланици и даље остају независни носиоци слободе мисли и слободе говора у парламенту и нису дужни да поступају у складу са мишљењем бирача, али контакт са бирачима им омогућава да спознају проблеме грађана, разумеју њихове захтеве упућене законодавној власти и да на основу тога формулишу законске предлоге, предлоге измена и допуна већ постојећих закона и друге акте чије је доношење у надлежности законодавне власти. Поред тога, не треба заборавити да сваки члан парламента има циљ да то и остане, односно да на следећим парламентарним изборима поново добије поверење грађана. Сарадњом са бирачима, заузимањем за решавање њихових проблема народни посланици покушавају да себи осигурају нови мандат, а политичка странка којој припадају још једно посланичко место. Интерес је, дакле, трострук.

КАНЦЕЛАРИЈЕ НАРОДНИХ ПОСЛАНИКА КАО ИНСТРУМЕНТ ЗА ОБЕЗБЕЂИВАЊЕ ТРАНСПАРЕНТНОСТИ ПАРЛАМЕНТА

Канцеларије народних посланика представљају један од коректива слободног парламентарног мандата, али имају и функцију инструмента за обезбеђивање транспарентности парламента. Транспарентност парламента се обезбеђује кроз отвореност законодавног процеса, отвореност парламента и његових чланова пре-

ма грађанима, различитим удружењима грађана и медијима.³⁾ Народна скупштина Републике Србије обезбеђује транспарентност преко медија, кроз објављивање Информатора, Извештаја о раду Народне скупштине, директан телевизијски пренос скупштинских заседања, пренос седница одбора преко званичног интернет сајта парламента (од недавно), али и кроз функционисање канцеларија народних посланика које могу бити значајан инструмент за поспешивање улоге посланика у обезбеђивању транспарентности парламента.

Иако се контакти између грађана и бирача могу остварити и на друге начине (кроз посете парламенту, партијске органе, преко познаника, “на улици” и др.), канцеларије народних посланика помажу “да се активности на контакту с грађанима воде ефикасније обезбеђивањем сталног места за састанке са грађанима и централизованог места за бављење случајевима или појединачним захтевима за помоћ које они износе.”⁴⁾

Остваривање везе између посланика и бирача у њиховом изборном округу (или месту где живе), било непосредно или преко асистената ангажованих у канцеларији, у обостраном је интересу. Док грађани, али и представници различитих удружења и медији, добијају прилику да се упознају са законодавним процесом, да искажу своје мишљење или дају посланицима предлоге око питања из надлежности рада парламента, посланици, на другој страни, успевају да сазнају, редовно прате и делују у складу са расположењем грађана о битним питањима не чекајући изборну кампању која је неретко једини контакт између “посланичке олигархије” и бирача које представљају.

АНАЛИЗА КАНЦЕЛАРИЈА НАРОДНИХ ПОСЛАНИКА У СРБИЈИ

Представничка функција Народне скупштине одређена чланом 15, ст. 4. Закона о Народној скупштини Републике Србије (Службени гласник Републике Србије, бр. 9/2010) даје правни оквир за функционисање Канцеларија народних посланика. У остваривању представничке функције народни посланици: разматрају представ-

3) Видети: Јелена Лончар, “Транспарентност Народне скупштине Републике Србије”, у збранику: *Демократске перформансе парламента Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе* (приредио Славиша Орловић), Универзитет у Београду - Факултет политичких наука (Центар за демократију), Београд, Сарајевски отворени центар, Сарајево, Факултет политичких наука - Универзитет Црне Горе, Подгорица, 2012, стр. 179.

4) *Односи са грађанима: водич ка најбољој пракси*, NDI&USAID, Београд, 2008, стр. 33.

ке и предлоге грађана и одржавају састанке са грађанима у Народној скупштини и у канцеларијама Народне скупштине ван седишта Народне скупштине.

Отварање канцеларија за комуникацију посланика са грађанима на локалном нивоу (канцеларија народних посланика) у Србији је започело 2009. године уз подршку Националног демократског института (NDI). Циљ канцеларија народних посланика је да грађани у контакту са асистентима народних посланика или непосредно са народним посланицима могу изнети своје захтеве према законодавној власти, исказати мишљење о питањима из надлежности Народне скупштине Републике Србије, тражити подршку за одређену грађанску иницијативу, дати предлоге за измену и допуну закона и сл. Тако се остварује директан контакт између народних посланика и бирача. Прва канцеларија народних посланика отворена у Србији је посланичка канцеларија Снежане Стојановић Плавшић, која је је почела са радом 1. априла 2009. године у Лесковцу. Током 2009. године отворене су још три канцеларије (у Новом Пазару, на Савском венцу и у Ваљевоу). Данас у нашој земљи постоји преко 30 канцеларија народних посланика.⁵⁾

Наша анализа до сада отворених посланичких канцеларија у Србији обухватиће неколико димензија: општине и градове где су основане (географска распрострањеност), број асистената који је у свакој од њих ангажован, просторије у којима су смештене, радно време, број посланика који учествује у раду канцеларија, њихову старосну, полну структуру и партијску припадност.

Географска распрострањеност

Канцеларије народних посланика основане су у 25 градова и општина. У Београду их је 8, у Нишу 4, у Новом Саду и Крагујевцу по две. Оволики број канцеларија у великим градовима плод је различитих политичких опредељења народних посланика који су их основали, али и специфичних области у оквиру којих су неки чланови парламента ангажовани. Тако је Ранка Савић као представник АСНС-а највише ангажована у области социјално-економских питања, а Иван Карић из Зелених Србије у области екологије. У местима као што су Пирот, Крушевац, Сомбор, чак и Чајетина отворено је више од једне канцеларије народних посланика. С обзиром да посланици који су појединачно отварали канцеларије у овим градовима долазе из различитих партија претпостављамо да је то разлог зашто нису отворене јединствене посланичке канцеларије. Канцеларије су отворене и у великим и у малим местима на целој

5) *Канцеларије за комуникацију народних посланика са грађанима*, <http://www.parlament.gov.rs/грађани/посланичке-канцеларије.71.html>, 24/7/2013.

територији Србије. Ипак, треба нагласити да неки градови средње величине, иако имају више посланика у парламенту, још увек ни-су формирали канцеларије народних посланика. Међу њима пред-њаче Краљево (121.400 становника, 4 посланика), Чачак (118.423 становника, 6 посланика) и Смедерево (105.600, три посланика).

Канцеларије народних посланика су углавном осниване у местима где народни посланици имају пребивалиште. Изузеци су канцеларија у Новом Пазару коју основали народни посланици Мунир Потурак, Кенан Хајдаревић и Шериф Хамзагић. Од ова три посланика само је Потурак из Новог Пазара, док је Кенан Хајдаревић из Прибоја, а Шериф Хамзагић из Тутина. Посланик Хајдаревић је отворио и паралелну канцеларију у Прибоју. У Зрењанину је отворена канцеларија чак 8 народних посланика од којих троје није из Зрењанина (Јудита Поповић, Јелена Травар Миљевић и Зоран Касаловић су из Житишта).

Број ангажованих асистената

У оквиру пројекта канцеларија народних посланика у току 2009/10. године отворено је пет канцеларија, при чему је NDI финансирао рад свих асистената и закуп простора у коме су канцеларије биле смештене.

Све канцеларије основане током 2009/10. године имале су по једног асистента, осим канцеларије у Новом Пазару која је имала два и канцеларије у Зрењанину у којој је било ангажовано 4 асистента. У канцеларији народног посланика Ивана Карића ангажовано је четворо, а у канцеларији Милорада Стошића у Нишу до сада је периодично ангажовано чак више од 15 асистената. Већина асистената у овим канцеларијама ради волонтерски, а у избору волонтера неретко је пресудна била партијска припадност. Међутим, било је и случајева јавних конкурса за избор асистената који су се после предвиђеног времена волонтирања смењивали (нпр. у канцеларији Константина Самофолова и канцеларији Ранке Савић).

Просторије у којима су канцеларије смештене

Канцеларије народних посланика могу бити смештене у различитим просторијама. Компартивно искуство у Србији нам показује да се оне углавном смештају у четири типа просторија: у згради Народне скупштине Републике Србије, у просторијама које обезбеди локална самоуправа, у просторијама странке на чији предлог је посланик изабран и пословном простору чији закуп се финансира из других извора. У згради Народне скупштине Републи-

ке Србије (здање у улици краља Милана) своје просторије имају канцеларије народних посланика Ранке Савић и Ивана Карића.

У просторијама које је обезбедила локална самоуправа канцеларије су отворили и Ненад Константиновић и Наташа Вучковић (заједничка канцеларија у београдској општини Савски венац), Мунир Потурак, Кенан Хајдаревић и Шериф Хамзагић (заједничка канцеларија у просторијама које обезбедила општина Нови Пазар), Ђорђе Милићевић (Ваљево), Михаило Пурић (Лозница). У пословним зградама смешетене су канцеларије у Лесковцу, Зрењанину. Уз подршку донатора простор су обезбедили Константин Самофолов (Врачар) и Дејан Николић (Сокобања).

Неке од канцеларија примају грађане сваког дана и то током осмочасовног или седмочасовног радног времена (од 7 до 15 сати ради канцеларија Мирољуба Стојчића у Врању, од 8 до 15 часова канцеларија Весне Ракоњац у Крушевцу, а у периоду од 9 до 17 сати канцеларија Миланке Карић), друге неколико сати током преподнева или раних поподневних сати (од 09 до 11 часова канцеларија Јожефа Шандора у Сенти, од 10 до 13 часова канцеларија Бојане Кркић у Крушевцу, а од 11 до 15 часова канцеларија Ивана Карића), док одређене канцеларије раде увече (сваког радног дана од 18 до 20 часова ради канцеларија Момира Стојановића у Нишу, у периоду од 17 до 20 часова канцеларија Радмила Костића у Пироту, док канцеларија Дејана Рајчића у Нишу ради сваког дана од 10 до 14 часова и од 19 до 21 сати). Постоје и канцеларије народних посланика које не раде свакодневно (петком од 17 до 19 часова ради канцеларија Милете Поскурице у Крагујевцу, понедељком од 14 до 18 и петком од 13 до 16 часова канцеларија Миодрага Николића у Јагодини, а сваког првог и последњег понедељка у месецу од 9 до 12 канцеларија Вере Пауновић у Лазаревцу).⁶⁾ Љубица Милошевић из Аранђеловца, Неђо Јовановић из Ужица, Момо Чолаковић из Новог Сада, Душан Милисављевић из Ниша, Наташа Вучковић и Константин Самофолов из Београда, Синиша Лазић из Сомбора и Милан Ковачевић из Сремске Митровице нису на сајту Народне скупштине навели радно време својих канцеларија.

Број народних посланика који су основали канцеларије

У већини канцеларија народних посланика ангажован је само један народни посланик. Међутим, изузетак у овом погледу и добар пример су канцеларије у Новом Пазару и Зрењанину јер у њима сарађује више народних посланика који сви не живе у истом месту, а нису ни чланови истих политичких странака. Тако је Му-

6) *Канцеларије за комуникацију народних посланика са грађанима*, <http://www.parlament.gov.rs/грађани/посланичке-канцеларије.71.html>, 24/7/2013.

нир Потурак био кандидат Санџачке демократске партије, Кенан Хајдаревић ЛДП-а, а Шериф Хамзагић Г17 плуса. Потурак и Хамзагић су представљали скупштинску већину, док је Хајдаревићев ЛДП био у опозицији. Посланичка канцеларија која је показала још већу разноликост по питању страначке припадности посланика и на оси позиција-опозиција је канцеларија у Зрењанину. У њеном ради су учествовали следећи посланици: Бојан Костреш (ЛСВ), Елвира Ковач (СВМ), Јудита Поповић (ЛДП), Јелена Травар Миљевић (Г17плус), Зоран Касаловић (СПС), Бранка Љиљак (ДС), Габор Лоди (ДС) и Милорад Крстин (СРС).

Педесет и осам посланика је до сада учествовало у отварању канцеларија народних посланика, а од њих шест нису поново избрани на мајским изборима 2012. године (Мунир Потурак, Шериф Хамзагић, Бранка Љиљак, Габор Лоди, Милорад Крстин), па ћемо у статистици посланика који су основали канцеларије (према одређеној категорији - старосна, полна структура, партијска припадност) рачунати само оне посланике који су чланови парламента и у актуелном сазиву.

Старосна структура посланика

Важно је испитати каква је старосна структура посланика који су отворили канцеларије народних посланика. Најстарији посланик који је отворио своју канцеларију је Чедомир Протић (1936. годиште, ПУПС) из Лучана, а најмлађа је Елвира Ковач (18. јул 1982. године, СВМ, Зрењанин).

На табели 1, која се налази у прилогу, приказана је старосна структура посланика у Народној скупштини Републике Србије и старосна структура посланика који су отворили канцеларије народних посланика.

Ако занемаримо малобројне посланике рођене у трећој и четвртој деценији прошлог века произилази да су према старосној структури у отварању канцеларија народних посланика у односу на укупан број посланика који су отворили канцеларије најактивнији били посланици рођени 60-тих година, а најмање су их отворили посланици рођени 80-тих. Међутим, ако као критеријум поделе узмемо однос броја посланика рођених у одређеној деценији који су отворили канцеларије према броју посланика у Скупштини рођених у тој деценији најактивнији су били народни посланици рођени између 1940. и 1949. године, а најмање активни били су они најмлађи, рођени 70-тих и 80-тих.

Полна структура

У клупама Народне скупштине Републике Србије седи 169 посланик и 81 посланица.⁷⁾ Од 169 народних посланика 39 се ангажовало у раду канцеларија народних посланика, док је од посланица ангажовано њих 13. Однос броја посланика који су отворили канцеларије према полу и укупног броја посланика који су отворили канцеларије показује да су мушкарци три пута ангажованији од жена, али ако као критеријум узмемо однос броја посланика који су отворили канцеларије према полу и броја посланика у скупштини према полу може се закључити да су мушки посланици за 44,4% више ангажовани у формирању канцеларија у односу на своје колегинице (видети табелу 2).

Партијска припадност

При сагледавању партијске припадности народних посланика који су отворили канцеларије због превеликог броја партија у скупштини анализирао сам не припадност политичким партијама, већ чланство у посланичким групама (видети табелу 3).

Произилази да су посматрано кроз однос броја посланика који су отворили канцеларије народних посланика према посланичким групама у односу на укупан број посланика који су отворили канцеларије посланици СНС-а били најактивнији, док су, ако посматрамо број посланика који су отворили канцеларије народних посланика према посланичким групама у односу на број посланика у посланичкој групи, најактивнији у отварању канцеларија народних посланика били посланици ПУПС-а, а најмање активни народни посланици из посланичке групе Српски покрет обнове - Демохришћанска странка Србије. Такође, ниједан самостални посланик није основао посланичку канцеларију.

ПРОБЛЕМИ И СМЕРНИЦЕ ЗА ПОБОЉШАЊЕ ФУНКЦИОНИСАЊА КАНЦЕЛАРИЈА НАРОДНИХ ПОСЛАНИКА У СРБИЈИ

Превише посланика, а нимало представника великог броја општина и градова Колико посланика треба да има парламент једне државе како би сви грађани били успешно репрезентовани?

7) *Полна структура посланика у Народној скупштини Републике Србије*, <http://www.parlament.gov.rs/народна-скупштина/народна-скупштина-у-бројкама/полна-структура.1731.html>, 24/7/2013.

Број становника према коме се бира један посланик није исти у свакој земљи. Он зависи од утврђеног броја чланова парламента и од броја становника. Тако се у Луксембургу један посланик бира на најмањи број становника (7.500) у земљама Европске уније, а у Немачкој (125.000) и Шпанији (од 100.000 до 134.000) на највећи. Према броју становника на које се бира један посланик државе се могу поделити у неколико група. У првој групи су државе у којима се један посланик бира на 20.000 до 25.000 становника (Шведска, Финска, Словенија). Другу групу чине земље у којима се посланик бира на 30.000 до 40.000 становника (Данска, Швајцарска). У трећој групи су државе у којима 40.000 до 50.000 грађана бира једног посланика (Португал, Белгија), док су у четвртој земље у којима се један члан парламента бира на 90.000 до 100.000 становника (Италија, Пољска). У неким државама посланик се бира на 100.000 и више становника (Шпанија, Немачка, Русија).⁸⁾ Аренд Лајпхарт сматра да број чланова парламента треба да буде једнак кубном корену из броја становника у тој држави.

Одређивања броја чланова парламента само према броју становника једне земље има одређена ограничења, јер претеран број парламентарца онемогућава парламент као тело да на ефикасан и ефективан начин врши функцију због које је формиран. Сматра се да је 500 до 600 парламентарца максималан број који омогућаје његово нормално функционисање.⁹⁾ Међутим, постоје парламенти који имају далеко мање посланика од тог броја, али и они где их је знатно више. Тако парламент Барбадоса има само 28 посланика¹⁰⁾, а кинески Народни конгрес чак 2.985 чланова.¹¹⁾ С обзиром на велики број становника у случају Кине би чак и Лајпхартова формула довела до стварања представничког тела које не би могло ваљано да функционише.

Према последњем попису у Србији (без територије Косова и Метохије) живи 7,565.761 становника, одакле следи да у нашој земљи један посланик репрезентује 30.263 становника. Применимо ли Лајпхартову формулу да број чланова парламента треба да буде једнак кубном корену из броја становника у тој држави добијамо да би Народна скупштина Републике Србије требало да броји 197

8) Маријана Пајванчић, *исто*, стр. 12. и 13.

9) Rod Hargue and Martin Harrop, *Comparative Government and Politics: An Introduction*, Palgrave Macmillan, London, 2004, стр. 248.

10) Аренд Лајпхарт, *Модел демократије: облици и учинак владе у тридесет шест земаља*, Службени лист СЦГ, Београд, ЦИД, Подгорица, 2003, стр. 93.

11) Ирена Пејић, *Парламентарно право: француски, немачки, британски, српски и пример Европског парламента*, Правни факултет, Центар за публикације, Ниш, 2006, стр. 19.

народних посланика. Дакле, према овој формули 53 народна посланика су “вишак”.

Међутим, посебан проблем који се јавља као последица пропорционалног изборног система у коме је читава држава једна изборна јединица представља непостојање правилне територијалне распоређености места из којих долазе наши народни представници. У четири сазива Народне скупштине просечно око 100 општина нису имале своје посланике у парламенту. После парламентарних избора 2008. године 98 јединица локалне самоуправе уопште није имало своје представнике у парламенту.¹²⁾ Данас чак 104 општине немају народне посланике из свог места. Следи, дакле, да и поред постојања “вишка” посланика у парламенту велики број грађана и даље није представљен. Јасно је да ако су неке општине и градови мање представљени, односно нису уопште репрезентовани, неке друге јединице локалне самоуправе су репрезентоване у већем обиму у односу на број становника. То се нарочито односи на веће градове.

Из Београда долази чак 81 народни посланик, из Новог Сада 11, из Ниша 12, а из Крагујевца 8.¹³⁾ Укупно из ова четири највећа града у Србији долази 112 посланика, односно 45% свих чланова парламента. Ако саберемо укупан број грађана који према попису становништва из 2011. године насељавају ова четири града (Београд 1,659.440, Нови Сад 341.625, Ниш 260.237, Крагујевац 179.417) добијамо да у њима заједно живи 2,440.719 становника, односно да на једног посланика у ова четири града долази 21.792 грађана (у Београду на 20.487), док у преосталом делу Србије живи 5,125.042, па према томе један посланик представља 31.138 грађана.

Изборни систем Велики проблем у развоју посланичких канцеларија у Србији је изборни систем у коме се гласа за листе а не персонално за кандидате за народне посланике, при чему је додатно цела држава једна изборна јединица, што ствара ситуацију у којој је народном посланику много значајније да позиционирањем у оквиру странке себи обезбеди што више место на изборној листи, него да се труди да решавајући проблеме грађана изгради себи што

12) Славиша Орловић, “Уставни, политички и институционални оквир Народне скупштине Републике Србије”, у зборнику: *Демократске перформансе парламента Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе* (приредио Славиша Орловић), Универзитет у Београду - Факултет политичких наука (Центар за демократију), Београд, Сарајевски отворени центар, Сарајево, Факултет политичких наука - Универзитет Црне Горе, Подгорица, 2012, стр. 27.

13) *Актуелни сазив Народне скупштине Републике Србије*, <http://www.parlament.gov.rs/народна-скупштина/састав/народни-посланици/актуелни-сазив.11.html>, 23/7/2013.

значајнију подршку бирача. Промена у неки тип персонализованог изборног система водила би већем ангажовању посланика око решавања проблема грађана. Тако би посланици били непосредно заинтересовани за проблеме грађана који за њих гласају, а грађани би коначно знали ко је њихов представник у парламенту. Њихов посланик у скупштини била би особа чије име и презиме на гласачком листићу заокружују, а не неки народни посланик који само живи у њиховом месту а за кога често нису ни чули.¹⁴⁾ Крајњи вид овог процеса је увођење већинског система са једномандатним изборним једницима чија примена резултује стварањем најближег могућег односа између посланика и њихових бирача.

Још неки проблеми и могућности решавања Проблем у функционисању канцеларија народних посланика у Србији је што се грађани посланицима углавном не обраћају због питања која су у надлежности скупштине¹⁵⁾, већ најчешће како би им народни посланици помогли у решавању њихових социјално-егзистенцијалних проблема (запослење, мале плате и пензије, социјална помоћ).

Друго, посланицима се обраћа мали број грађана.¹⁶⁾ Како би се овај тренд променио потребно је радити кампање промовисања канцеларија народних посланика, позивати грађане да се обрате посланицима, организовати дане отворених врата када би бирачи могли да непосредно комуницирају са посланицима, али и повећати ефикасност решавања случајева због којих се грађани обраћају посланичким канцеларијама.

14) Истраживање Центра за слободне изборе и демократију (ЦеСИД) у оквиру пројекта “Јачање надзорне улоге и транспарентности у раду Скупштине” показало је да само 13 одсто грађана зна да наведе име посланика који долази из њиховог града. <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/1/Политика/1368568/Расте+поверење+грађана+у+парламент.html>, 30/7/2013.

15) Надлежности Народне скупштине Републике Србије одређене су чланом 99. Устава и чланом 15. Закона о Народној скупштини Републике Србије (Службени гласник Републике Србије, бр. 9/2010).

16) Код пет првоотворених канцеларија број грађана који су им се у децембру 2009. године обраћали кретао од 4 у Новом Пазару до 12 у Ваљеву, а у јануару 2010. најмање предмета било је опет у Новом Пазару (три), а највише поново у Ваљеву- 22. И у следећа три месеца број случајева у свакој од канцеларија готово да није прелазило 20, а укупан број решених случајева у свим канцеларијама био је вишеструко мањи од броја поднетих (у децембру 2009. и јануару решено је 97 од 350 предмета, а у периоду фебруар-април 2010. решено је 36 од 168 предмета). Сви подаци преузети су из: *Constituency Office reports*, NDI, Београд, 2010. Тренд малог броја грађана који се народним посланицима обраћају преко канцеларија и даље траје. Данас свака канцеларија просечно има око 100 случајева месечно, а током једног месеца се у просеку реши њих 40. У погледу начина обраћања, већина грађана се обраћа лично (око 60%), значајна група телефоном (35%), а путем електронске поште посланицима се обраћа свега 5% грађана. Због великог броја непотпуних извештаја канцеларија народних посланика није било могуће направити прецизнију статистику. Зато ове податке треба схватити оквирно.

Ипак, неке промене које би водиле остварењу бољег односа и стварању поверења између посланика и бирача се могу извршити и у оквиру постојећег изборног система и мале стварне моћи народних посланика. Прво, канцеларије народних посланика треба да раде свакодневно, а у данима када Народна скупштина не заседа посланици би требало да примају грађане у својим канцеларијама. Друго, сви заинтересовани грађани треба да буду у могућности да на најлакши и најбржи начин сазнају где се налази канцеларија посланика коме желе да се обрате. Све канцеларије треба да имају телефон, електронску пошту и сајт где грађани могу добити неопходне информације. Треће, просторије канцеларија народних посланика не треба да буду смештене у оквиру страначких просторија или представништава било ког актера који учествује на изборима јер то дестимулише бираче који нису симпатизери датих политичких актера да се обрате посланицима. Четврти проблем је статус асистената у канцеларијама. Тај посао волонтерски обављају углавном студенти и партијски активисти. С обзиром да је стандард да на једног посланика буде запослено до троје службеника, а да је у Народној скупштини запослено свега око 350 људи (од чега је 120 намештеника),¹⁷⁾ потреба за запослењем образованих људи који би помагали посланицима у њиховом раду је евидентна. Док се то не догоди посланици могу да од свог паушала делимично покривају неке од трошкова рада канцеларије. Пето, канцеларије народних посланика треба институционализовати и за њихово функционисање у оквиру буџета Народне скупштине Републике Србије одредити одређена средства. Тако даље функционисање ове значајне демократске институције не би било неизвесно. Ипак, тек уколико дође до описаних промена изборног система, посланици ће схватити значај канцеларија народних посланика па би се тиме могли стећи услови да она у наредном периоду постане битан сегмент нашег политичког живота.

Канцеларије народних посланика могу утицати на даље побољшање угледа Народне скупштине Републике Србије и самих народних посланика, али би свако њихово приказивање као свеобухватног решења за повећање угледа парламента као институције и народних посланика као његових чланова улазило у домен некритичког преувеличавања моћи посланичких канцеларија. Про-

17) Славиша Орловић, "Уставни, политички и институционални оквир Народне скупштине Републике Србије", у зборнику: *Демократске перформансе парламента Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе* (приредио Славиша Орловић), Универзитет у Београду - Факултет политичких наука (Центар за демократију), Београд, Сарајевски отворени центар, Сарајево, Факултет политичких наука - Универзитет Црне Горе, Подгорица, 2012, стр. 39.

блем маргинализације парламента знатно је комплексније питање које треба решавати комбиновано - променом изборног система, увећањем стварне моћи посланика, развојем демократске политичке културе, која укључује већу бригу посланика за проблеме грађана, али и свест сваког грађанина о неопходности решавања питања од општег интереса а не искључиво својих личних проблема.

ПРИЛОГ

Табела 1*

деценија рођења посланика	број посланика рођених у одређеној деценији који су отворили канцеларије	однос броја посланика рођених у одређеној деценији који су отворили канцеларије према укупном броју посланика који су отворили канцеларије		број посланика у Скупштини рођених у одређеној деценији	однос броја посланика рођених у одређеној деценији који су отворили канцеларије према броју посланика у Скупштини рођених у тој деценији	
		апсолутни износ	процент		апсолутни износ	процент
1920-1929	0	0/52	0	1	0/1	0
1930-1939	1	1/52	1,9	2	1/2	50
1940-1949	6	6/52	11,5	18	6/18	33,3
1950-1959	13	13/52	25	56	13/56	23,2
1960-1969	17	17/52	32,7	86	17/86	19,8
1970-1979	11	11/52	21,2	64	11/64	17,2
1980-1989	4	4/52	7,7	23	4/23	17,4
укупно	52		100	250		

* Подаци коришћени у изради табеле преузети из: *Старосна структура посланика у Народној скупштини Републике Србије*, <http://www.parlament.gov.rs/народна-скупштина/народна-скупштина-у-бројкама/старосна-структура.1732.html>, 24/7/2013.

Табела 2**

	мушкарци		жене		укупно
број посланика у скупштини према полу	169		81		250
број посланика који су отворили канцеларије према полу	39		13		52
однос броја посланика који су отворили канцеларије према полу и укупног броја посланика који су отворили канцеларије	апсолутни износ	процент	апсолутни износ	процент	100
	39/52	75	13/52	25	
однос броја посланика који су отворили канцеларије према полу и броја посланика у скупштини према полу	апсолутни износ	процент	апсолутни износ	процент	
	39/169	23,1	13/81	16	

** *Полна структура посланика у Народној скупштини Републике Србије*, <http://www.parlament.gov.rs/народна-скупштина/народна-скупштина-у-бројкама/полна-структура.1731.html>, 24/7/2013.

Табела 3***

посланичка група	број посланика који су отворили канцеларије народних посланика	однос броја посланика који су отворили канцеларије народних посланика према посланичким групама у односу на укупан број посланика који су отворили канцеларије		број посланика у посланичкој групи	однос број посланика који су отворили канцеларије народних посланика према посланичким групама и броја посланика у посланичкој групи	
		апсолутни износ	процент		апсолутни износ	процент
СНС	13	13/52	25	65	13/65	20
ДС	9	9/52	17,3	44	9/44	20,4
СПС	7	7/52	13,5	25	7/25	28
ДСС	2	2/52	3,8	21	2/21	9,5
УРС	3	3/52	5,8	16	3/16	18,8
ЛДП	3	3/52	5,8	13	3/13	23,1
ПУПС	7	7/52	13,5	12	7/12	58,3
СДПС	1	1/52	1,9	9	1/9	11,1
НС	2	2/52	3,8	8	2/8	25
ЈС	1	1/52	1,9	7	1/7	13,3
Заједно за Србију	1	1/52	1,9	7	1/7	13,3
ЛСВ	1	1/52	1,9	5	1/5	20
СВМ	2	2/52	3,8	5	2/5	40
СПО-ДХСС	0	0/52	0	5	0/5	0
самостални посланици	0	0/52	0	8	0/8	0
укупно	52		100	250		

*** Подаци коришћени у изради табеле преузети из: *Посланичке групе у Народној скупштини Републике Србије*, <http://www.parlament.gov.rs/народна-скупштина/народна-скупштина-у-бројкама/посланичке-групе.1730.html>, 24/7/2013.

ЛИТЕРАТУРА

- Актуелни сазив Народне скупштине Републике Србије*, <http://www.parlament.gov.rs/народна-скупштина/састав/народни-посланици/актуелни-сазив.11.html>, 23/7/2013.
- Лајпхарт, Аренд: *Модели демократије: облици и учинак владе у тридесет шест земаља*, Службени лист СЦГ, Београд, ЦИД, Подгорица, 2003.
- Лончар, Јелена, “Транспарентност Народне скупштине Републике Србије”, у зборнику: *Демократске перформансе парламента Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе* (приредио Славиша Орловић), Универзитет у Београду - Факултет политичких наука (Центар за демократију), Београд, Сарајевски отворени центар, Сарајево, Факултет политичких наука - Универзитет Црне Горе, Подгорица, 2012.
- Канцеларије за комуникацију народних посланика са грађанима*, <http://www.parlament.gov.rs/грађани/посланичке-канцеларије.71.html>, 24/7/2013.
- Односи са грађанима: водич ка најбољој пракси*, NDI&USAID, Београд, 2008.
- Орловић, Славиша, “Уставни, политички и институционални оквир Народне скупштине Републике Србије”, у зборнику: *Демократске перформансе парламента Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе* (приредио Славиша Орловић), Универзитет у Београду - Факултет политичких наука (Центар за демократију), Београд, Сарајевски отворени центар, Сарајево, Факултет политичких наука - Универзитет Црне Горе, Подгорица, 2012.
- Пајванчић, Маријана: *Парламентарно право*, Фондација Конрад Аденауер, Београд, 2008.
- Пејић, Ирена: *Парламентарно право: француски, немачки, британски, српски и пример Европског парламента*, Правни факултет, Центар за публикације, Ниш, 2006.
- Посланичке групе у Народној скупштини Републике Србије*, <http://www.parlament.gov.rs/народна-скупштина/народна-скупштина-у-бројкама/посланичке-групе.1730.html>, 24/7/2013.
- Полна структура посланика у Народној скупштини Републике Србије*, <http://www.parlament.gov.rs/народна-скупштина/народна-скупштина-у-бројкама/полна-структура.1731.html>, 24/7/2013.
- Старосна структура посланика у Народној скупштини Републике Србије*, <http://www.parlament.gov.rs/народна-скупштина/народна-скупштина-у-бројкама/старосна-структура.1732.html>, 24/7/2013.
- Hargue, Rod and Martin Harrop: *Comparative Government and Politics: An Introduction*, Palgrave Macmillan, London, 2004.
- Constituency Office reports*, NDI, Београд, 2010.
- Закон о Народној скупштини Републике Србије*, Службени гласник Републике Србије, бр. 9/2010.
- Устав Републике Србије*
<http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/1/Политика/1368568/Расте+повеће+грађана+у+парламент.html>, 30/7/2013.

Predrag Terzic

OPENING AND FUNCTIONING OF MP OFFICES IN SERBIA

Resume

MP Offices (constituency offices) are corrective of free parliamentary mandate and an instrument for ensuring parliament transparency. MPs remain independent bearers of freedom of thought and freedom of speech in the parliament and are not required to act in accordance with the opinion of the voters. But the contact with the voters enables them to recognize the concerns of citizens, their requests made to the legislature and on this basis to formulate legislative proposals, proposed amendments to the existing laws and other acts that should be brought under the jurisdiction of the legislature. The opening of MP offices in Serbia started the 2009 with the support of Nacionalnolnog Democratic Institute (NDI). Today in our country there are more than 30 offices of MPs.

Our analysis of MP offices which have been opened in Serbia untill now includes several dimensions: the cities and municipalities where they have been established, the number of assistants engaged in each of them, the premises where they are placed, hours of operation, number of members who participate in the office, their age, sex structure and party affiliation. Offices of MPs have been established in 25 cities and municipalities.

In Belgrade there are 8 of them, in Nis 4, and in Novi Sad and Kragujevac 2. However, it should be noted that some medium sized cities, although they have more seats in parliament, have not yet established the MP offices. Among them are Kraljevo, Cacak and Smederevo. Number of assistants engaged in offices range from one to 15 periodically hired assistants.

Offices of MPs can be placed in various locations: in the National Assembly of the Republic of Serbia, in premises provided by the local government, in the premises of a party at whose suggestion the MP was elected and in the office which lease is financed from other sources. In the vast majority of MP offices only one MP is engaged. The offices in Zrenjanin and Novi Pazar present a good example because there cooperate several MPs who do not live in the same place, and who are the members of different both positional and opposition political parties.

In proportion to their number in parliament, the most active were MPs who were born between 1940 and 1949, and the least active were

the youngest, born in the '70s and '80s. If you explore the gender structure of the parliament, again in proportion to the number of male and female MPs, it can be concluded that male MPs are 44.4% more engaged in the establishment of the office in respect of their female colleagues. In proportion to the number of members of parliamentary groups, members of PUPS were the most active, and the least active were MPs of Serbian Renewal Movement - Christian Democratic Party of Serbia. Also, not one individual member has established a MP office.

The main problem of functioning offices of MPs in Serbia, as author states, are the following: the existing electoral system, the absence of MPs from a number of municipalities and cities in Serbia. The author also points out that some improvements can be achieved under the current electoral system and a small real power of MPs. MP offices may affect the further improvement in the reputation of the National Assembly of the Republic of Serbia and the MPs, but only as part of a wider process that involves changing the electoral system, increasing the real power of MPs, the development of a democratic political culture.

Keywords: MP offices, the National Assembly of the Republic of Serbia, the parliament, MP, parliament transparency, parliamentary mandate, free parliamentary mandate, free parliamentary mandate corrective.

* Овај рад је примљен 11. маја 2013. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 04. септембра 2013. године.

УДК
94+323.1(=163.41)(497.113)(436-89)“1690/1918“
Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2013.
год. 20. vol. 41.
стр. 219-229.

Дејан Микавица

Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

ВОЈВОДИНА КАО ПОЛИТИЧКИ И НАЦИОНАЛНИ ПРОГРАМ У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ

Сажетак

Позивајући се на царске привилегије којима су награђени за ратне заслуге учињене династији Хабзбурговаца и тумачећи их као државноправни уговор и демократско и легитимно право српског народа, световни и црквени представници српског народа су дефинисали националну политику пречанских Срба која је у основи заснована на програму територијално-политичке аутономије. Војводина као национални императив је имала засебно место у писаним програмима српских странака, политичкој јавности и деловању српских установа и институција све до 1918. године иако је њено успостављање било изван оквира политичке остварљивости већ од постизања дуалистичког преуређења Монархије.

Кључне речи: Војводина, Срби, Мађари, привилегије, Аустроугарска.

Војводина је дефинисана као политички програм српског народа на народним зборовима и Црквено-народним саборима, највишем народном и црквеном представништву Срба православне вере у Карловачкој митрополији, одржаваним од краја 17. века на просторима Хабзбуршке монархије, најчешће у Сремским Карловцима. Право на одржавање ових Сабора произилазило је из слова привилегија које су Србима дали аустријски цареви и угарски краљеви, али је за формулисање националног, политичког и страначког програма пречанских Срба од већег значаја било тумачење оног што је стајало у тим привилегијама од онога што су оне објективно садржале и представљале. За српски народ, прваке и представнике српске политичке идеологије у Аустријској царевини, а

то је све до 1861. била првенствено српска црквена јерархија, војвођански политички програм, заснован на царским привилегијама, подразумевао је одувек једно исто: право на статус и признање посебног политичког народа, право на посебну територију, право на слободан избор духовних и световних старешина, архиепископа и војводе, а тиме и право на посебну, самосталну управу. Из оваквог тумачења царских привилегија, односно из овако схваћеног привилегијалног права произашао је национални и политички програм на којем ће Срби инсистирати, на различите начине и неједнаким интензитетом, више од 200 година, а на прагу његовог остварења бити у три наврата: 1790- 91, 1848 – 49. и 1861- 62. године.¹⁾

У позивном манифесту (*Litterae invitatoriae*) цара Леполда II (6. април 1690) Срби су позвани да остану на својим огњиштима и да помогну његову војску у рату против Турака, а за узврат су обећане следеће повластице: слобода вероисповести, ослобођење од свих јавних терета и дажбина, право на избор војводе. Али, са повлачењем царске војске на север од Саве и Дунава, почела је и сеоба Срба коју је предводио српски патријарх. Управо он захтева од аустријског цара да испуни обећане привилегије. Цар није одбацио српске захтеве, већ напротив, издаје две Привилегије и једну Протекциону диплому у којима се Срби третирају као посебан народ, гарантује му се слобода вероисповести, и слободан избор архиепископа, у чијим би рукама била и духовна и световна власт над Србима, и самостална управа једино у случају повратка у постојбину. У овим привилегијама нема речи о српском војводи и о посебној територији за Србе. Српском народу је дакле обезбеђена само персонална аутономија, а не и територијална на коју су они помишљали.²⁾

Засебну, аутономну територију у оквиру Монархије Срби су први пут јавно формулисали као програмски захтев на народном збору у Баји почетком 1694. године. Овај пут је тражена Војводина као посебна политичко-територијална јединица али без тог назива, на простору Мале Влашке и Куманије. Ову територију Срби су хтели населити компактно, као војници и под управом патријарха и подвојводе, тим пре што је до тада Бечки двор именовао само по-

1) Д. Микавица, *Српско питање на Угарском сабору 1690 – 1918*, Нови Сад 2011, 18 – 21.

2) Ј. Савковић, *Борба Срба војвођана за територијалну и политичку самосталност*, Зборник Матице српске за друштвене науке 3, Нови Сад 1952, 21; В. Крестић, *Историјске основе војвођанске аутономије*, Из историје српско-хрватских односа, Београд 1994, 88 – 113; Ј. Адамовић, *Привилегије српског народа у Угарској и рад Благовештенског сабора 1861*, Загреб 1902, passim; С. Гавриловић, *О борби Срба у Хабзбуршкој монархији за политичко-територијалну аутономију*, Зборник Матице српске за историју 43, Нови Сад 1991, 7 – 23; С. Симеоновић – Чокић, *Српске привилегије*, Војводина 2, Нови Сад 1939, 48 – 65.

двојводу, Јована Монастерлију (1691). Овај српски захтев наишао је на одлучан отпор и царских и угарских власти и католичке цркве. Противници реализације Војводине као српског националног и политичког програма мењали су се у зависности од историјских и политичких прилика. Само један противник српских настојања неће променити свој став и своју позицију све до краја постојања Хабсбуршке монархије а то је мађарска државна власт која је стајала на становишту угарског државног и историјског права. Ни привилегије на које су се Срби позивали нису имали за њу већег значаја нити су признавали њихову правну и историјску тежину јер су их тумачили као нелегитимне, октроисане, односно издате мимо сагласности Угарског сабора.

Упркос снажном отпору, идеја и програм о стварању засебне, аутономне територије за Србе у Хабзбуршком монархији није слабио и његови творци, заговорници и носиоци, а то је пре свега српска црквена јерархија, истрајавали су у својим настојањима, нарочито уколко су им одговарале политичке околности у Монархији или изван ње. Патријарх Арсеније III Чарнојевић понављао га је све до смрти, чак и онда када је образована Потиска и Поморишка војна граница, а истим путем је наставио и његов наследник, митрополит Исаија Ђаковић (1708 – 1709).³⁾ На Сабору у Крушедолу (6. јануар 1708), формулисани су српски захтеви у 11 тачака и изабрани митрополит Исаија Ђаковић опуномоћен је да их поднесе владару. У једној тачки Сабор је тражио да се народу издвоји посебна територија којој ће на челу стајати војвода, јер је то, како се ту каже, још 1694. била жеља цара Леополда I. У Угарски сабор који је заседао у Пожуну послан је, по налогу из Беча, епископ Софроније Подгоричанин и још четири посланика да траже узаконење (инартикулацију) привилегија. Исти захтеви поновљени су 1723. и 1729, али без резултата. На Сабору који је одржан почетком априла 1744. у Карловцима није изнет изричит захтев о посебној територији, али су царски комесари, барон Енгелсхофен и гроф Александар Патачић, у оним захтевима и жалбама које су поднете, посебно у оним који су се односили на инсистирање на сопственој народној управи, ипак видели српску намеру да се оствари држава у држави. И овај пут је тражено, озмеђу осталог, да се привилегије узаконе на Угарском сабору, да се убудуће ништа не решава у погледу привилегија пре него што народ поднесе представке и да владарка изабере једног или два министра који би познавали привилегије и узимали народ у заштиту. Узаконење привилегија

3) Ч. Попов – Ј. Попов, *Аутономија Војводине – српско питање*, Нови Сад 1989, 12; Д. Микавица, *Српска Војводина у Хабзбуршкој монархији 1690 – 1920*, Нови Сад 2005, 17.

одбила је (1751) и Илирска дворска депутација, највиши орган државне и дворске власти за решавање српских ствари основан четири године раније, јер се узаконење привилегија и давање посебне територије Србима доживљавало ускључиво у светлу избегавања јурисдикције мађарских власти на угарској државној територији или једном њеном делу, а то је упућивало на деструкцију Угарске односно стварање српске државе у мађарској држави.

Војводина као посебан политички и национални програм српског народа у Хабзбуршкој монархији постављен је изнова на Црквенонародном сабору у Темишвару 1790. Овде је изричито захтевана у привилегијама обећана посебна територија под управом сопствених народних власти и поштовање српских привилегија за онај део српског народа који би остао изван ове националне територије. И Срби граничари су, у случају развојачења Војне границе, предвиђени да се нађу у оквиру ове области или макар да сачувају своје повластице. Овај пут је тражена Војводина односно српска аутономна област у Банату и тражено је да се он у ту сврху отцепи од угарске државне територије. Додуше, сматрало се и тада да би више одговарало да тражена аутономна област обухвати Славонију, Бачку и Срем, али с обзиром да су те области већ одавно биле инкорпориране у Угарску, избор је пао на Банат који је још донедавно био под непосредном управом Беча па је издвајање ове територије изгледало као мањи проблем у условима крајње затегнутих односа између бечког двора и мађарског племства. Ни ова концепција није наишла на разумевање. Мађарски одговор на српске захтеве садржан је у законском чланку 27. из 1791. године. Њиме је Србима у Угарској призната “грађанска равноправност” која у феудалној Угарској у стварности није постојала ни за Мађаре, а практично им је укинута њихов „привилегисан положај” односно важност привилегија ограничена на црквено – школску аутономију, Срби су третирани као верска заједница “несједињених грчког обреда” а не као посебан, политички народ и ова осетљива правно – политичка проблематика враћена је у оквиру рада Угарског сабора, што је Србима било неприхватљиво. Баук Српске Војводине у Угарској отклоњен је до српско – мађарског рата 1848 – 1849. године којем је претходило одржавање Мајске скупштине у Сремским Карловцима када је национална политика прецанских Срба преточена поново у програм стицања области на којој би се српски народ могао политички и управно организовати. Јединствено иступање српских световних првака либерално-демократске провенијенције и црквених великодостојника најубедљивије се исказало у њиховим уставним концептима у којима је Војводина/Војводина

дефинисана као посебна федерална јединица у оквиру Хабзбуршке монахије са надлежностима које су одговарале статусу и карактеру посебне круновине. Одлучност и непомирљивост у заступању овакве националне политике на посебан начин је исказана у речима једног од најистакнутијих вођа српског покрета и најближег сарадника патријарха Јосифа Рајачића, епископа Никанора Грујића:

“У нашем Србском срцу има толико снаге, да смо ми и сами кадри без ичије помоћи таког крвника, који нигде под божјом капом рода нема, не само од наши србски огњишта одбити, него га и с његови стерат. И ја се тврдо надам, и утој мојој надежди још тврђе сам уверен, да ће јуначкиј Србскиј народ и овој бежбожној политици са оружјем и ученом вештином својом не само вешто одолети него и јуначки и славно победити”. Српски народ је “као политички слободан и независан” народ у оквирима Хабзбуршке монархије донео на Маској скупштини одлуку о стварању Српске Војводине у коју улазе Банат, Бачка, Барања и Срем, заједно са подручјима Војне границе. Митрополит Јосиф Рајачић је проглашен за патријарха српског, а граничарски пуковник Стеван Шушљикац изабран је за војводу. Против Српске Војводине били су Мађари, Немци, Румуни, Словаци и Хрвати из јужне Угарске. Као прилично вероломни и непоуздани савезник Српске Војводине, која је донела одлуку о ступању у савез са Троједном краљевином Хрватском, Славонијом и Далмацијом, показао се хрватски бан Јосип Јелачић. Највећа помоћ за остварење Војвођанског политичког програма стизала је из Кнежевине Србије у наоружаним добровољцима и у опреми. Коначни резултат ратовања за остварење српског националног и политичког програма садржаног у идеји Српске Војводине није био онакав какав се очекивао јер ни по Октроисаном уставу Царевине од 12. марта 1849. Војводина није ни поменута као круновина, већ као аутономна територија која ће бити у саставу или Угарске или Ердеља или Хрватске. Царском одлуком од 18. новембра 1849. образована је посебна област, круновина под називом Војводство Србија и Тамишки Банат и то је једина Српска Војводина која је постојала у Хабзбуршкој монархији током њене историје. Одржала се у наредних једанаест година, када су њени делови припојени углавном Угарској. Војводство Србија обухватало је Бачку без Шајкашког граничарског батаљона, Банат без граничарских територија на југу, илочки и румски срез у Срему. Изван Војводства остали су најгушће насељени српски крајеви.

Укидањем Војводства Србије (1860) српска црквена јерархија и конзервативно – клерикални кругови у Хабзбуршкој монархији у великој мери губе примат у вођењу националне политике

политике, а Војводина као „политичко биће народа српског с ове стране” – како га је одредио вођа српских пречанских либерала, Светозар Милетић, изнова је захтевана на Благовештенском, црквено - народном сабору у Сремским Карловцима 1861. И овај пут Срби су сматрали да своја национална права могу заштитити и обезбедити само стварањем посебне, аутономне области под називом Војводина српска. Последњи пут су овај и овакав програм националне политике дефинисали и предводили, са извесним изгледима на успех, српски клерикално – конзервативни кругови. Област коју је требала “покрити” ова Војводина чинили су Срем, Банат, Бачка и Војна Граница. У Војводини су Срби замислили своју обласну скупштину, политичко – судску самоуправу, српски језик као службени, војводу на челу извршне власти, заставу и грб Војводине какве је имала и Кнежевина Србија. Ова „држава у држави” како су је изнова оценили мађарски политички кругови била је предмет озбиљних расправа на седницама министарског савета у Бечу 1862. године.⁴⁾ На њима је аустријски државни министар Шмерлинг тражио да се води рачуна о царским привилегијама и да се оне требају спровести у дело. Он је, слично као и министар рата Дегенфелд и министар унутр. послова барон Ласер и министар и дворски саветник гроф Надажди и министар финансија Пленер и министар трговине гроф Викенбург, сматрао да Цар има право да образује по свом нахођењу дистрикте у држави и да Срби, у крајњој линији, имају право да очекују своју Војводину. Председник државног савета барон Лихтенфелс био је за решење у облику посебног дистрикта, док су угарски дворски канцелар гроф Форгач и хрватски дворски канцелар Иван Мажуранић били против. Први је наине одлучно био против образовања Војводине као посебне повлашћене области сматрајући да Угарски краљ нема право да сам ствара самосталне дистрикте и да проблем мора остати у надлежности Угарског сабора. Други је сматрао да то право краљ има али да Србима треба дати не Војводину какву су тражили већ посебан округ и то већи од Кикиндског дистрикта, с тим да се води рачуна да питање Срема не буде тиме решено на хрватску штету. Снажан отпор који су Шмерлингу давали Мађари био је довољан да бечка влада скине српско питање са дневног реда. Тако је остало до 1867. када је аустроугарском нагодбом постало извесно да ће српско питање прећи у потпуности у надлежност Пеште и мађарске одговорне владе. Мађари су овом питању приступили друга-

4) Г. Васин, *Српски Црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861 – 1888*, докторска дисертација у рукопису. Нови Сад 2012, 174.

чије и решење наметнули у оквиру закона о народностима који је донет 1868.⁵⁾

Од аустро-угарске и хрватско-мађарске нагодбе, српску националну и демократску политику најупечатљивије су репрезентовали српски либерали предвођени Светозарем Милетићем и његовом Српском народном слободоумном странком и из програма ове странке из 1869. године није изостала Војводина захтевана на Благовештенском сабору. Стицање Војводине као аутономне српске области у оквиру угарског дела Хабзбуршке Монархије намеравано је постићи парламентарним и политичко-публицистичким деловањем у мађарској, хрватској и српској политичкој јавности, а првенствено захтевањем „од престола, владе и сабора (мисли се на мађарски односно Угарски сабор и угарску владу – Д. М.) да се закључења српског конгреса од год. 1861. било иницијативом сабора или српских заступника, у претрес узму”, а ако се то не би успело да се тражи сазивање новог Српског сабора. Бечкеречки програм остао је политичко полазиште и програмска основа и за оне странке које су настале после распада Милетићеве странке, а баштиниле су милетићеву политичко-филозофску мисао: Српску народну радикалну странку и Српску народну либералну странку, али прилике за реализацију онога што је давно замишљено и формулисано није било све до 1918. Када је српски национални програм пречанских програма превазишао границе државе Хабзбурговаца.

Иако су српски пречански либерали неретко избегавали изричито позивање на старе привилегије, задржали су све до краја 19 века уверење да је могуће за Србе обезбедити посебну област у Хабзбуршкој монархији односно у Угарској и да на том захтеву треба упорно инсистирати. Они су то мислили постићи пре свега сарадњом са мађарским либералима који су им у том смислу давали одређена обећања, нарочито у времену које је претходило постизању аустроугарске нагодбе. У контексту тих обећања настала је идеја о аутономији и реорганизацији угарских жупанија и њиховом арондирању - заокруживању по националном принципу. После 1867, показало се да од тога нема ништа и да никаква „нова Војводина” као посебна област у којој би се Срби могли управно и политички организовати (замишљена најчешће спајањем Бачке и Торонталске жупаније) никада неће бити прихваћена ни од једног мађарског политичара. Идеја и програм Српске Војводине је од 1868. оштро осуђиван и прогоњен од стране мађарских власти, али српски либерални политичари нису одустајали од својих политичких концепција. Програм је одлучно брањен и оправдаван чак

5) Д. Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад 2006, passim.

и онда када је изгледало да за његову реализацију има све мање могућности. Када је Михаило Полит Десанчић, првак српске Либералне странке у Угарској од 1887 године, приморан својевремено (1870) да се пред поротом у Пешти, одрекне Српског Војводства односно саме идеје о постојању српских земаља у Угарској, жестоко је критикован и немилице осуђиван у српској јавности, посебно од стране својих дотадашњих пријатеља и истомишљеника из круга око Милетићеве *Заставе*: Лазе Костића, Мише Димитријевића, Илије Вучетића, Косте Трифковића. На тај начин је одржавана представа да нико нема право да се Војводине као начертанијске мисли пречанских Срба одрекне или да је представи као недостижну, неостварљиву или нелегитимну.⁶⁾

Програм Српске народне либералне странке из 1885. остао је на становишту „привилегија и закона” који гарантују Србима „потпуну и неоокрњену” аутономију, док се многе тачке па између осталих и она о заокруживању области по народностима у Угарској, покривају начелним и доследним позивањем на програм из 1869. И у програму Српске народне радикалне странке из 1887. остало се „на темељу бечкеречких одлука од 1869”. У програму ове странке из 1904. изнова је истакнуто је да је српски народ у Угарској стекао „историјско право на политичку аутономију” и да су му то право „зајемчиле привилегије, а потврдили угарски владари”. Да би се пружио успешан отпор владајућој идеји о једном политичком народу у Угарској, у програму су критикована мађарска настојања да се у Угарској уведе јединствен језик и уместо тога прихватало се само јединствено законодавство и јединствена средишна управа. За немађарске народе захтевано је доношење одговарајућег закона којим би се обезбедила национална права немађарских народа, а пут ка томе одсликавао је и члан 21. овог програма у којем се говори о „заокружењу области по народима” у Угарској и да у тако заокруженим областима буде у судству и администрацији званичан језик оног народа који је у већини. Српска Војводина коју би чиниле по националном принципу заокружене угарске жупаније остала је једна од кључних саставница српске политичке идеологије све до краја прве деценије XX века. Од тада је она била сасвим потиснута под притиском захтева да се у неизвесним и тешким временима сачува макар оно што је преостало у области црквено – школске аутономије.

Великом народном скупштином у Новом Саду (25. новембар 1918) стављена је тачка на војвођански политички и национални

6) Д. Микавица, *Михаило Полит Десанчић, вођа српских либерала у Аустроугарској*, Нови Сад 2007, 137; Исти, *Лазо Костић политичка биографија*, Нови Сад 2011, 165.

програм српског народа у Аустроугарској. После историјског искуства до 1914. постало је сасвим извесно да од остварења српских националних и демократских захтева у Аустроугарској нема ништа. Закон о националностима (народностима) из 1868 није се поштовао, а државни надзор мађарских власти над српском црквено – школском аутономијом је појачан што је довело до потпуног онемогућавања рада српских Народноцрквених сабора на уређивању унутрашњих, материјалних, просветних и верских прилика у оквиру Карловачке митрополије. Институционално осмишљена асимилација немађарских народа била је у пуном јеку. Апоњијевим школским законом из 1907. све народне школе биле су потчињене државној контроли и обавезане на образовање и васпитавање ученика у духу припадности мађарској „политичкој нацији”. Из слова и духа овог закона изводиле су се рачунице по којима је Угарска требала постати национално чиста мађарска држава у наредних 40 година. Преостали отпор српских странака овим настојањима одржавао се до времена балканских ратова када је на предлог мађарске владе, наредбом његовог Царско – краљевског величанства Франца Јозефа у потпуности суспендована српска црквено – школска аутономија због „погрешно и штетно тумачених одредаба 9 Законског чланка од 1868.” У том тренутку је идеја о некавој посебној, војвођанској области за Србе у Угарској била већ толико политички неостварљива да о њој није вредело ни размишљати. Чак ни покушаји да се преостала црквено – школска аутономија обнови нису донели никаквог резултата.

Процењујући да само са присаједињењем Србији могу обезбедити своја национална и демократска права, Срби са простора јужне Угарске искористили су ратну победу Србије и организовали Велику Народну скупштину Баната, Бачке и Барање 25. новембра 1918. у Новом Саду. На њој су прогласили „на основу узвишеног начела народног самоопредељења” двајање ових земаља од Угарске „у државноправном, политичком и привредном погледу” и њихово прикључење Краљевини Србији. Срем је посредно ушао у присаједињење Србији. Наиме, на Збору изасланика народних већа Срема, у Руми 24. новембра 1918, усвојена је Резолуција којом се тражи „јединствена и демократски уређена држава СХС под династијом Карађорђевића”, а уколико Народно веће у Загребу не би „што пре” остварило јединствену владу нове југословенске државе са седиштем у Београду, онда би заступници народних већа у Срему изабрали непосредно присаједињење Срема Србији. Великом Народном Скупштином коначно је остварен крајњи циљ и основни смисао војвођанског политичког програма. Делујући као

озбиљан дезинтеграциони политички фактор према Хабсбуршкој монархији, пре свега у односу на Угарску, овај програм је обезбедио за себе једно од најважнијих места у контексту српске националне политике. Установе, институције, странке и појединци који су се одржали као носиоци, творци и представници тог програма до 1918. спонтано су одредили и дефинисали његове домете и границе. Полит Десанчић је сматрао да је Српска народна либерална странка испунила своју историјску улогу и да је не треба обнављати у новој држави, а Јаша Томић је у договору са Стојаном Протићем извршио фузију Српске народне радикалне странке са србијанским радикалима у јединствену Народну радикалну странку. Уједињењем Срба у једну велику државу постало је сасвим јасно да је војвођански политички програм Срба у Хабсбуршкој монархији извршио своју примарну националну и историјску мисију.⁷⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Адамовић, Ј., *Привилегије српског народа у Угарској и рад Благовештенског сабора 1861*, Загреб 1902, 46-64.
- Васин, Г., *Српски Црквено – народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861 – 1888*, докторска дисертација у рукопису. Нови Сад 2012, 174.
- Гавриловић, С., *О борби Срба у Хабзбуршкој монархији за политичко-територијалну аутономију*, Зборник Матице српске за историју 43, Нови Сад 1991, 7-23.
- Крестић, В., *Историјске основе војвођанске аутономије*, Из историје српско – хрватских односа, Београд 1994, 88-113.
- Микавица, Д., *Српска Војводина у Хабсбуршкој монархији 1690 – 1920*, Нови Сад 2005.
- Микавица, Д., *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад 2006.
- Микавица, Д., *Михаило Полит Десанчић, вођа српских либерала у Аустроугарској*, Нови Сад 2007, 137.
- Микавица, Д., Гавриловић, В., Васин, Г., *Знаменита документа за историју српског народа 1538 – 1918*, Нови Сад 2008.
- Микавица, Д., *Лаза Костић политичка биографија*, Нови Сад 2011, 165.
- Микавица, Д., *Српско питање на Угарском сабору 1690 – 1918*, Нови Сад 2011.
- Попов, Ч., *Аутономија Војводине – српско питање*, Нови Сад 1989.
- Савковић, Ј., *Борба Срба војвођана за територијалну и политичку самосталност*, Зборник Матице српске за друштвене науке 3, Нови Сад 1952, 21-22
- Симеоновић – Чокић, С., *Српске привилегије*, Војводина 2, Нови Сад 1939, 48-68.

7) Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538 – 1918*, Нови Сад 2008, 216.

Dejan Mikavica

VOJVODINA AS A POLITICAL AND NATIONAL PROGRAMME IN THE HABSBERG MONARCHY

Resume

By invoking the imperial privileges with which they were rewarded for war service provided for the Habsburg dynasty and by interpreting them as a constitutional and legal document as well as the democratic and legitimate right of Serbian people, secular and clerical representatives of Serbian people defined policy of Serbian Diaspora which was essentially based on a territorial and political autonomy. Vojvodina as a national imperative held a special place in the written programmes of Serbian parties, the public opinion and in the actions of Serbian institutions up to 1918, even though its establishment was beyond political probability ever since the dualist reorganisation of the Monarchy.

Keywords: Vojvodina, Serbs, Hungarians, privileges, Austro-Hungarian Empire

* Овај рад је примљен 23. маја 2013. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 04. септембра 2013. године.

ОСВРТИ, КРИТИКА И ПРИКАЗИ

УДК 327::911.3(497.115:479)

Domino effect

Vladislav B. Sotirović

KOSOVO AND THE CAUCASUS: A DOMINO EFFECT

The goal of this research is to investigate and compare the inter-ethnic and interstate clashes and wars in the Balkan micro region of Kosovo-Metohija with those from the macro region of the Caucasus. After February 2008 when Kosovo Albanian-dominated Parliament proclaimed Kosovo independence (without organizing a referenda) with obvious US diplomatic support (unilateral recognition) with explanation that the Kosovo case is unique in the World (i.e., it will be not repeated again) one can ask the question: is the problem of the southern Serbian province of Kosovo-Metohija really unique and surely unrepeatable in some other parts of the World as the US administration was trying to convince the rest of the international community?

The consequences of recognition of Kosovo independence by one (smaller) part of the international community are already (and going to be in the future) visible primarily in the Caucasus because of the very similar problems and situation in these two regions.¹⁾ At the Caucasus region (where some 50 different ethnolinguistic groups are living together) a self-proclaimed state independence is already done by Abkhazia and South Ossetia only several months after the self-proclaimed independence of the “Republic of Kosovo”,²⁾ following the pattern of both the Nagorno-Karabakh

1) “Южную Осетию смерили косовским взглядом”, *Коммерсант*, 15. 11. 2006: <http://www.kommersant.ru/doc/721626>.

2) Up today there are about 100 states in the world, according to Kosovo Ministry of Foreign Affairs, who recognized this territory as an independent state. Among them are and 26 EU member states. However, Kosovo is not still a member of any international political, economic or sport organization. The first two states which recognized Kosovo proclamation of independence in February 2008 were Afghanistan and the USA. The number of states who really recognized Kosovo independence is very questionable.

bakh's self-proclaimed independence (on September 2nd, 1991). It is most probably for the reason that Moscow does not want (up to now) to deteriorate good relations with Azerbaijan – a country with huge reserves of natural gas and oil.

*Why the South Ossetia
could be different?*

On the first glance it can be said that the Orthodox South Ossetians are equally separatist as the Muslim Kosovo Albanians. However, the South Ossetians are having sympathies towards the Serbs (not for the reason that both of them are the Orthodox Christians), but not towards, as we could expect, separatist Kosovo Albanians. The real reason of such sympathies is similar legal state rights applied by both the Serbs in Kosovo and the South Ossetians.³⁾

Historically, the South Ossetia was never really integral and authentic part of sovereign Georgian state, in contrast to Kosovo-Metochia which was not only integral, but culturally and politically the most important region of the medieval Serbian state (called as the Ancient Serbia or Serbia proper) till 1455 when Kosovo-Metochia became occupied by the Ottomans. The present-day terri-

tory of Georgia was never before it entered Russia a firmly united state territory in contrast to Serbia which before it lost independence in 1459 was having a long period of experience of the unified state territory with Kosovo-Metochia as its center. When Serbia *de facto* regained its independence from the Ottoman Empire at the beginning of the 19th century (*de iure* confirmed by the European Great Powers at the Berlin Congress in 1878) it was known for her rulers and politicians which historical territories belonged to her with Kosovo-Metochia on the first place. The present day territory of Georgia entered the Russian Empire in parts – segment by segment. Ossetia as united territory (i.e., not divided into the Northern and the Southern Ossetia as today situation is) became (according to the Russian historiography) voluntarily part of the Russian Empire in 1774. In the other words, the Russian Empress Catherine the Great (1762–1796), in order to be surely convinced that the Ossetians are really independent, before incorporation of this province into the Russian Empire sent a special commission which informed St. Petersburg that “the Ossetians are free people subordinated to no one”.

3) There is a claim that the Ossetians are only European nation in the Caucasus, but this claim is up to now not scientifically proved. The Ossetians themselves believe to originate from the Sarmatian tribe of Alans. The Ossetians speak a language that is remotely related to the Persian.

Geopolitical map of the Caucasus Region (2008)

A geopolitical map of the region of the Caucasus in 2008 (source: www.wikipedia.org)

Georgia itself became part of the Russian Empire in 1804 (27 years later then Ossetia). This fact is the most important argument used by the South Ossetians in their dispute with the Georgian authorities. The Southern part of Ossetia was given to be administered by Georgia only in the USSR by decision of three Georgian Communists – J. V. Stalin, Sergei Ordzonikidze and Avelj Enukindze. It has to be also stressed that the border between two parts of

Ossetia (the Northern and the Southern) never existed before 1994.

Regarding the Kosovo Albanian case, it is known that the Albanians started to settle themselves in the region of Kosovo-Metochia from the present-day Northern Albania only after the First Serbian Great Migration from the region in 1689, i.e., before the Ottoman occupation of Serbia there were no Albanians in Kosovo-Metochia in any significant number (only 2% according to the Ottoman census in 1455). It

should be also said that, according to several Byzantine and Arab sources, the Balkan Albanians are originating from the Caucasus Albania – in the 9th century they left the Caucasus and have been settled by the Arabs in the West Sicily (and the South Italy) which they left in 1043 and came to the Balkans. The borders of Kosovo-Metochia were established for the first time by the Yugoslav Communist authorities in 1945, who in fact separated this province from the rest of Serbia together with the Province of Vojvodina. In addition, the Yugoslav Communist People's Assembly issued the decree according to which it was forbidden for about 100.000 expelled Serbs from Kosovo-Metochia during the Second World War by the Albanian authorities to return back to the province. That was the beginning of a great change of the population structure of the province in the Albanian favour in the Socialist Yugoslavia.

The people of the South Ossetia on the referendum about the future of the USSR on March 17th, 1991 voted for existence of the Soviet Union (like the Serbs upon Yugoslavia, but and Kosovo Albanians on referendum to become an independent from Serbia like Georgians from the USSR).⁴⁾

4) The South Ossetian referendum is called by Georgia as illegal like Kosovo Albanian referendum is also called by Serbian authorities as not legally based. At the moment of the Kosovo Albanian referendum this South Serbian province did not have any political autonomy. Kosovo-Metochia enjoyed very wide political auto-

The referendum on March 17th, 1991 was organized two months after Georgian army started the war against the South Ossetia in which till September of the same year 86 Ossetian villages have been burned. It is calculated that more than 1.000 Ossetians lost their lives and around 12.000 Ossetians emigrated from the South to the North (Russia's) Ossetia. This is the point of similarity with expelled around 250.000 Serbs from Kosovo by the Albanian the so-called Kosovo Liberation Army after the NATO peace-keeping troops entered and *de facto* occupied this province in June 1999.

A state independence of the Republic of South Ossetia was proclaimed on May 29th, 1992. However, this legal act has not been understood as a "separatist" one for the reason that at that time Georgia was not recognized by no one state in the world as an independent one and Georgia was not a member of the United Nations. However, in contrast to the case of the South Ossetia, the unilateral proclamation of the state independence of Kosovo by Albanians on February 18th, 2008

onomy until 1989 when it was cancelled by Belgrade in order to prevent separation of the province from the rest of the country. It was left to Kosovo-Metochia after 1989 the cultural and school autonomy for the local Albanians – the right which they enjoyed in Montenegro and the FYR of Macedonia. The South Ossetia was never enjoying such wide political autonomy (semi-independence) in the USSR as it was the case of Kosovo-Metochia in Yugoslavia till 1989.

cannot be treated by the international community as a legitimate act (without permission by Belgrade) as Kosovo by the international law and agreements is an integral part of Serbia (the same legal reason was applied by the international community to the case of self-proclaimed the Republic of Serbian Krayina in 1991 from Croatia)⁵⁾. Differently from the case of Georgia, when the South Ossetia proclaimed the state independence in May 1992, Serbia in 2008, when the Albanian dominated Parliament of Kosovo proclaimed the state independence, was an internationally recognized independent state and a member of the United Nations. This is a common point of similarity between the Ossetians and the Serbs as the nations: both of them are fighting against separation of one part of their national body and the land from the motherland. However, Tbilisi is doing the same like Belgrade, from this point of view, i.e. claiming that the South Ossetia (and Abkhazia) is historical and state part of Georgia.⁶⁾ In this

point, there is a similarity between political claims of both states – Serbia and Georgia with one significant difference: historical rights of Serbia over Kosovo-Metochia are much more stronger in comparison with the same rights of Georgia over the South Ossetia (and Abkhazia). In the other words, Kosovo-Metochia was all the time, from historical, cultural, state and identity point of views, a central/proper part of Serbia, while both the South Ossetia and Abkhazia have been just borderland provinces of Georgia.

International system of governing and separation

The main argument for the western politicians upon Kosovo independence, as “unique case” of Kosovo situation, is the fact that according to “Kumanovo Agreement” between Miloshević’s Serbia and the NATO signed on June 10th, 1999, and the UN Resolution of 1244 (following this agreement), Kosovo is put under the UN protectorate with imposed international system of governing and security. However, such “argument” does not work in the case of the South Ossetia as the Ossetians are governing their land by themselves and much more successfully in comparison with “internationally” (i.e., the NATO) protected Kosovo. It was quite visible in March 2004 when inter-

5) About the case of the Republic of Serbian Krayina see: Ђурић, Вељко М., *Република Српска Крајина. Десет година послје*, „Добра воља“ Београд, Београд, 2005. Regarding the case of destruction of ex-Yugoslavia in the 1990s, see: Guskova, Jelena, *Istorija jugoslovenske krize (1990–2000)*, I–II, ИГАМ, Београд, 2003.

6) According to 1989 data, ethnic breakdown of Georgia was: the Georgians 69%, Armenians 9%, Russians 5%, Azerbaijanis 3%, Ossetians 3%. In 1993 it was 146.000 refugees in Georgia. At the same time about one million persons left Georgia, live in break-away regions or were expelled after

1989 (Ivekovic, Ivan, *Ethnic and Regional Conflicts in Yugoslavia and Transcaucasia: A Political Economy of Contemporary Ethnonational Mobilization*, Longo Editore Ravenna, Ravenna, 2000, p. 18).

national organizations and military troops could not (i.e., did not want to)⁷⁾ protect the ethnic Serbs in Kosovo-Metochia from violent attacks organized by the local Albanians when during three days (March 17–19th) 4.000 Serbs exiled, more than 800 Serbian houses are set on fire and 35 Serbian Orthodox churches and cultural monuments were destroyed or being severely damaged. The “March Pogrom” of 2004 revealed the real situation in the region of Kosovo-Metochia. The position of the South Ossetians in an independent Georgia from 1991 to August 2008 could be compared with position of the Serbs in Kosovo-Metochia after June 1999 under the total Albanian domination. The fact is that the South Ossetia, Abkhazia and Pridnestrovje⁸⁾ showed much more politi-

cal-legal bases and capabilities to be recognized as an independent for the reason that they showed real ability to govern themselves alone and not by the international organizations as in the case of the Albanian-governed Kosovo (the “Republic of Kosova” from February 2008) after June 1999. They also proved much more democracy and respect for human and minority rights in comparison with the Albanian-ruled Kosovo.⁹⁾

There are several similarities, but also and dissimilarities between conflicts in the Nagorno-Karabakh and Kosovo. In both cases the international community is dealing with autonomy of a compact national minority who is making a majority on the land in question and having its own national independent state out of this territory. Both the Nagorno-Karabakh Armenians and the Kosovo Albanians do not want to accept any other solution except separation and internationally recognized independence. Both conflicts are in fact continuations of old historic

7) *Neue Zürcher Zeitung*, 14. 05. 2004.

8) An unrecognized the Republic of Pridnestrovje, the break-away region of the Republic of Moldova is very good example of transitional, or uncompleted statehood. It is *de facto* not under Moldovan control, possessing all formal attributes of a sovereign state, like the “Republic of Kosova”. Pridnestrovje, or Transdnistria, forms part of the world-wide belt of “pseudo states” (Kolossof, Vladimir, “A Small State vs a Self-Proclaimed Republic: Nation-Building, Territorial Identities and Prospects of Conflict Resolution (The Case of Moldova-Transdnistria)”, Bianchini, Stefano, (ed.), *From the Adriatic to the Caucasus: The Dynamics of (De)Stabilization*, Longo Editore Ravenna, Ravenna, 2001, p. 87). Abkhazia, the South Ossetia and Pridnestrovje are the only “states” in the world who recognized the self-proclaimed independence of the Republic of Nagorno-Karabakh in 1991. However, it is not done until today by any of the UN Member States.

9) On the issue of violation of minority rights in Albanian-governed Kosovo-Metochia, including and the policy of ethnic cleansing, see, for instance: *The March Pogrom in Kosovo and Metohija (March 17–19, 2004) with a survey of destroyed and endangered Christian cultural heritage*, Belgrade, 2004; Hofbauer, Hannes, *Experiment Kosovo. Die Rückker des Kolonialismus*, Wien: 2008; Чупић, Мирко, *Отема земља. Косово и Метохија (злочини, прогони, отпору)*, Полит, Београд, 2006, pp. 387–388. Such policy of violation of minority rights including and ethnic cleansing, at least at such extent, is not recorded in the cases of the South Ossetia, Abkhazia and Pridnestrovje.

**Serbian Orthodox church in Kosovo destroyed in 1999/2001
by Muslim Albanians (source: www.kosovo.net)**

struggles between two different civilizations: the Muslim Turkish and the Christian Byzantine. In both conflicts the international organizations are included as the mediators. Some of them are the same - France, the USA and Russia as the members of both Contact Groups for ex-Yugoslavia and the Minsk Group under the OSCE umbrella for Azerbaijan. Serbia and Azerbaijan were against that their cases (Kosovo and the Nagorno-Karabakh) will be proclaimed as the "unique" cases as in this case it would be a green light to both Albanian and Armenian separatists to secede their territories from Serbia and Azerbaijan without permissions given by Belgrade and Baku (what in reality already happened).

*The Nagorno-Karabakh
and Kosovo*

However, there are significant differences between Kosovo-Metochia and the Nagorno-Karabakh cases. Firstly, Kosovo-Metochia was internal conflict within Serbia (internationalized after June 1999), but in the case of the Nagorno-Karabakh there is external military aggression (by Armenia). Secondly, in difference to Armenia in relation to the Nagorno-Karabakh, Albania formally never accepted any legal act in which Kosovo was called as integral part of a state territory of Albania (with historical exception during the Second World War when Kosovo-Metochia, the Eastern Montenegro and the Western Ma-

A map of ethnolinguistic groups in the Caucasus region in 2009 (source: www.wikipedia.org)

cedonia have been included into Mussolini's the so-called "Greater Albania"). Delegation from Albania did not take any participation in the talks and negotiations upon the "final" status of Kosovo-Metochia between Prishtina and Belgrade in 2007–2013, while Armenia has official status of "interested side" in the conflict

in regard to the Nagorno-Karabakh. However, the Armenians from the Nagorno-Karabakh such status did not obtain. While the Armenian army (i.e. from the Republic of Armenia) was directly involved in the military operations in the Nagorno-Karabakh, officially part of an independent state of Azerbaijan, in the Koso-

vo conflict of 1998–1999 the official regular army of the Republic of Albania was not involved (differently from a great number of the volunteers from Albania). As a result, Armenia occupied 1/5 of Azerbaijan territory and the victims of ethnic cleansing are only the Azerbaijani. Azerbaijan who was a military weaker in comparison to Armenia was supported by Russia in arms and other war material, did not apply to the NATO for the military help. On the other side Kosovo Albanians did it during the Kosovo conflict of 1998–1999.

Conclusion

It can be concluded that the Albanian unilaterally proclaimed Kosovo independence in February 2008 is not “unique” case in the world without direct consequences to similar separatist cases following the “domino effect” (the South Ossetia, the South Sudan...). That is the real reason why, for instance, the government of Cyprus is not supporting “Kosovo Albanian rights to self-determination” as the next “unique” case can be easily the northern (Turkish) part of Cyprus which is by the way already recognized by the Republic of Turkey and under *de facto* Ankara’s protection and the occupation by the regular army of the Republic of Turkey from 1974 onward.¹⁰⁾

10) The author of the article has strong belief that the USA and the Russian administrations simply decided in 2008 to recognize at the moment *de facto* situation upon the Balkans and the Caucasus affairs: Koso-

BIBLIOGRAPHY

- Самарџић, Радован (и други), *Косово и Метохија у српској историји*, СКЗ, Београд, 1989.
- Чуџић, Мирко, *Омета земља. Косово и Метохија (злочини, прогони, отпопу)*, Нолит, Београд, 2006.
- Hofbauer, Hannes, *Experiment Kosovo. Die Rückker des Kolonialismus*, Wien, 2008.
- The March Pogrom in Kosovo and Metohija (March 17–19, 2004) with a survey of destroyed and endangered Christian cultural heritage*, Belgrade, 2004.
- Heine, Jorge, “The Conflict in the Caucasus: Causing a New Cold War?”, *India Quarterly: A Journal of International Affairs*, vol. 65, no. 1, 2009, pp. 55–66.
- Mooradian, Moaad, Druckman, Daniel, “Hurting Stalemate or Mediation? The Conflict over Nagorno-Karabakh, 1990–95”, *Journal of Peace Research*, vol. 36, no. 6, 1999, pp. 709–727.
- Levon, Chorbajian, Donabedian, Patrick, Mutafian, Claude, *The Caucasian Knot*, Atlantic Highlands, Zed., NJ, 1994.
- Tim, Judah, *Kosovo: War and Revenge*, Yale University Press, New Haven, 2000.
- Michael, Klare, *Rising Powers, Shrinking Planet: The New Geopolitics of Energy*, Metropolitan Books, New York, 2008.
- Neue Zürcher Zeitung*, 14. 05. 2004.
- Armenian Center for National and International Studies, *Nagorno Karabakh: A White Paper*, ACNIS, Yerevan, 2008.
- “Южную Осетию сместили косовским взглядом”, *Коммерсант*, 15. 11.

vo-Metochia will be recognized as the USA domain, while the South Ossetia and Abkhazia as the Russian one. By now, and of course, such a “secret diplomacy” deal cannot be proved by any document.

2006: <http://www.kommersant.ru/doc/721626>.

Kosovo – The Land of the Living Past, <http://www.kosovo.net>

Kolsto, Pål, “The Sustainability and Future of Unrecognized Quasi-States”, *Journal of Peace Research*, vol. 43, no. 6, 2006, pp. 723–740.

The „Crucified Kosovo“ – Independent Research Project, <http://crucified-kosovo.webs.com>

Батаковић, Душан Т., *Косово и Метохија: Историја и идеологија*, Чигоја штампа, Београд, 2007.

Батаковић, Душан Т., *Косово и Метохија у српско-арбанашиким односима*, Чигоја штампа, Београд, 2006.

Ivekovic, Ivan, *Ethnic and Regional Conflicts in Yugoslavia and Transcaucasia: A Political Economy of Contemporary Ethnonational Mobilization*, Longo Editore Ravenna, Ravenna, 2000.

Bianchini, Stefano, (ed.), *From the Adriatic to the Caucasus: The Dynamics of (De)Stabilization*, Longo Editore Ravenna, Ravenna, 2001.

Ђурић, Вељко М., *Република Српска Крајина. Десет година послје*, „Добра воља“ Београд, Београд, 2005.

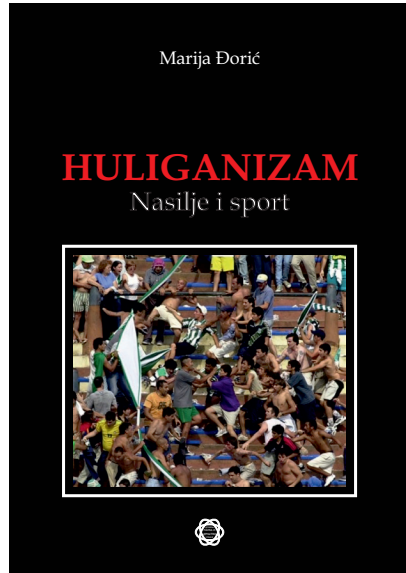
Guskova, Jelena, *Istorija jugoslovenske krize (1990–2000)*, I–II, ИГАМ, Београд, 2003.

УДК 316.624:796(049.3)

Драган Симеуновић

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

ХУЛИГАНИЗАМ: НАСИЉЕ И СПОРТ

Марија Ђорић,
“Хулиганизам: насиље
и спорт”, Наука и
друштво, Београд, 2012.

Има ствари и појава које нам изгледају толико јасне да због тога остају необјашњене. Једна од тих појава је и хулиганизам, облик насиља са којим смо се очито саживели и кога зато и доживљавамо као нормалност. Разлог више за такав наш однос према хулиганизму је и чињеница да он постоји у многим друштвима, међу њима

и у оним развијеним демократским, а да иста не налазе начин да га искорене.

Много приче, нарочито политичке, о хулиганizmu у Србији у протеклих десетак година, много јалових кампања против хулигана и хулиганизма су пре замутили него што су разбистрили поглед обичног човека на ову појаву. То је и разумљиво јер су се тим питањем заправо бавили аматери без икаквих квалификација сем привремених политичких титула којима је у подели функција запало да се баве спортом, што је често био и знак њихове мање важности, па и квалитета у односу на своје политичке колеге који су добили важније ресоре.

Из свих ових разлога, као и из разлога научне потребе објашњења једног врло развијеног и врло присутног облика насиља као што је хулиганско понашање у нашем друштву, појава једне озбиљне научне студије о овом проблему била је више него неопходна. Тога задатка се прихватила Марија Ђорић, један од најмлађих истраживача насиља и екстремизма у нас.

Писање једне такве књиге у условима какви су наши, где на једној страни имамо превелику нервозу и повремено претерану реакцију државе, а и претерану сумњичавост иностраних фактора у погледу могућности и намера наших хулигана, а са друге пак претерану накло-

ност широких навијачких маса према хулиганима и претерано разумевање за њихове поступке од стране просечног грађанина Србије, очито није био нимало лак, већ пре врло оптерећујући и много чему, не само из научног угла гледано, изазован посао.

Марија Ђорић је тај свој задатак обавила изузетно добро. Одлично постављена методолошко-истраживачка конструкција рада, богат преглед одговарајуће литературе и изузетна заинтересованост ауторке за тему хулиганизма, као и њена очита стручност и неспоран дар за бављење науком, учинили су све заједно узев да ова књига буде не само пионирска, већ зацело и важна студија у домену наше науке, која ће уз то, као једина студија у нас на ту тему, врло вероватно постати незаобилазна литература за изучавање не само хулиганизма, већ и насиља у спорту и око њега уопште.

Марија Ђорић је са правом у својој књизи о хулиганizmu пошла од објашњења насиља уопште, при том одредивши и сличности и разлике измедју хулиганских насилних активности и неких других, мање или више сличних и сродних облика насиља, зато што је и само насиље, а не само хулиганizam управо један од оних феномена коме се не поклања довољна пажња ни у науци ни у политици из простог разлога што се повр-

шно сматра да је то појава коју знамо и разумемо због тога што је лако препознајемо. Та варка лако видљивих и уочљивих ствари и појава које наметљиво нуде своју огољену појавност како их се не би дотицали зато што смо их перципирали, увек на крају кошта, без обзира да ли је реч о грешци појединца или државе, што сведоче и радови који тек што су за нама и безбројни чиновници насиља који су нам се догађали и догађају и на које смо такође ирационално узвраћали.

Силне заклетве неких наших политичара и политичарки да ће се борити против екстремног навијачког понашања све до његовог истребљења нису нам много вределе већ из простог разлога што се прво мора утврдити шта је то против чега хоће да се боре како би се могли против тога борити, а они то нису урадили. Колики је био аматеризам, а можда и лоша намера неких наших, сада већ бивших политичара на плану „борбе против хулиганизма“ сведоче и не тако давни вербални „бисери“ неких од њих, у којима су све навијаче упорно изједначавали са хулиганима чиме су малтене вређали целу нацију, а да не говоримо о низу мера које су предлагане и најалост донекле и спровођене, а које не само што нису сузбиле хулиганизам већ су га и снажно подстицале, што је и разумљиво када се има

у виду да је насиље врло често и реактивни феномен својствен младим, бунтовним људима.

Насиље на спортским теренима и око њих, пре свега на фудбалским стадионима, је у изразитом порасту. Разлог зашто је хулиганизам понајвише везан за фудбал је у великој мери и у традицији насиља која је пратила фудбалске утакмице од самог настанка овог спорта. Оне су увек биле прилика за дивљање једног дела навијача с разлогом или без њега. Мада извикани као најекстремнији, енглески фудбалски навијачи нису никако усамљени пример већ су само први били екстремна индикација једног, сада већ утемељеног правила испољавања навијачких страсти. Довољно је само споменути број мртвих навијача на стадиону у Бриселу 1985. или пак смрт једног малолетног навијача као трагичан исход југословенског фудбалског дербија Партизан - Црвена звезда 1999. године који је био окидач за серију сурових туча и убистава навијача тих и других клубова у Србији (само у 2005. години убијена су четири навијача!), па да се схвати да социјално насиље има и те како изражену ирационалну димензију. Од тада у Србији бива у просеку годишње убијен бар један навијач, понекад и странац као Брис Татон, а повређених бива на хиљаде. Највећи нереди се, по правилу, догађају пре и после, а не током утакмица. Помућењу навијачке све-

сти и попуштању психолошких кочница помаже обилато конзумирање алкохола, незрелост и непросвећеност. Уз све то иде и немање икаквих обзира према другима, њиховој имовини па и према њиховим најмилијим. О томе сведочи податак да је, свакако не последња избудена жртва навијача био и један отац који је покушао да заштити дете од хулигана који су га напали на улици због навијачког шала. Има много симболике у томе што се злочин догодио баш на дан великог просветитеља Св. Саве, 27. 12. 2009. године јер је хулиганизам ништа друго до оргијање непросвећених и незрелих. Медју хулиганима ипак нису ретке ни средовечне особе које су као незреле личности свој смисао живота пронашле, ако не у трајном командовању навијачким групама, а оно бар у дружењу са њима. Непросвећеност хулигана указује на социјални миље из кога долазе њихове вође. Тако су и навијачи Црвене звезде, у жељи да што више искажу своју наклоност српској нацији, почетком 90-их послушали неке своје националистички оријентисане, а мало образоване вође и назвали себе делијама - парадоксално користећи страну, турску реч уместо лепе српске речи јунаци.

Насилничко језгро навијача у Србији броји неколико хиљада хулигана, а претежно га чине екстремни навијачи «Црвене звезде», «Рада», «Партизана» и «Земуна». Они се од осталих

навијача који повремено направе неки инцидент разликују по томе што им је насиље поводом утакмице редовна активност, која се неким од њих претворила и у својеврсну патолошку професију. По правилу, уколико су политички опредељени, навијачи-хулигани су десно оријентисани националисти, конзервативци и расисти. Да насиље изазива навику и задовољство потврђује све већа активност навијачких банди, којима је постало недовољно окупљање поводом једне утакмице недељно, па повремено излазе у град измишљеним или стварним поводом изазивајући инциденте који су најчешће израз њиховог политичког става (на пример, масовно премлаћивање учесника међународне геј-параде у Београду 2001. године, али и касније, као и напади на стране амбасаде од којих је чувени напад на америчку амбасаду 2008. прерастао у озбиљан и дуготрајан политички случај).

Од свих европских спортова фудбал омогућава навијачима као пасивним конзументима највише узбудјења. Медјутим, ако узбудјења у спорту могу да изостану, не могу да изостану узбуђења око њега. Није само у питању наглашена подељеност коју намеће фудбал (два тима, два дела терена, два града, а да не говоримо о симболичкој супротстављености две државе или две нације...) јер су и многи други спортови засновани на

истом принципу поделе и борбе два тима. Много важније за разумевање насиља које иде уз фудбал је то што је фудбал важан спорт. Чињеница о важности удружена са идентификацијом (*ми-наш успех*) и каријерном пројекцијом екстремних навијача јесте оно што подиже адреналин. Управо зато се насиље највише и догађа поводом или током важних утакмица. Тада се повећава и мотивисаност за насиље, спремност на жртву и за напад. Осим тога, важност свега, па и насиља гарантовано омогућава оно због чега се и иде на утакмице - узбудјење и доживљај. Тако се насиље јавља као сигурна замена за могуће узбудјење у спорту. Важност меча налаже да се обезбеди и доживљај спектакла, и то бива понекад чак важније него доживљај победе. Највернији навијачи се сматрају обавезним да томе допринесу на сваки начин, почев од најубучнијег скандирања до најубочљивије сценографије и коришћења најимпресивнијих навијачких „помагала“ као што су бакље, ракете и слично, па све до чињења насиља. Спектакл је улазница за натприродно стање које потхрањује свест да је тада све свима дозвољено, да су навијачи а не спортисти главни актери догађаја, да је то **ЊИХОВО** било славе, било патња и да зато свако од њих може да ради шта хоће. Са таквим стањем свести иде и уверење да нико нема право да се меша у то нешто **ЊИХОВО**, не-

што што је њима толико важно да им даје право да на свако мешање у тај њихов перформанс реагују силом.

Насиље у спорту и око њега постаје политичко насиље када сукоби навијача или актера спортске борбе представљају израз националних, верских или расних нетрпељивости. Примери за то у нас и свету су бројни, а код нас, како тачно уочава Марија Ђорић, ратови започињу 13. маја 1990. бурним нередима на утакмици Динамо-Црвена Звезда у Загребу. Политизирани навијачи су тих година одсликавали својом агресивношћу атмосферу својих социјалних и националних средина. Преко утакмице у Максимиру национализам се конкретизовао у акционој форми. Сукоб је изашао из новина и говора политичара на стадионе и улице и тиме постао реалан. Није случајно што нема спортских приредби између земаља и народа који су у сукобу. Није у питању само израз непријатељства, већ и свест о томе да би те приредбе могле понекад изгледати и као најстрашнији облик грађанског рата.

Чињеница да у нашој или некој другој земљи неко бива убијен или премлаћен само зато што носи (или зато што не носи!) навијачки шал или другу ознаку навијачке припадности неком клубу, озбиљно потврђује тезу о распрострањено-

сти предрасуде о томе да је неко крив само зато што припада неком другом, у овом случају навијачком колективитету. Реч је о измишљеној колективној кривици, тачније о предрасуди да су сви из неког другог, и већ самим тим претпостављеног «непријатељског» колективитета криви и да им се стога може слободно судити, односно да се може извршавати некаква казна над њима. Овај тип предрасуде има и своје политичко упориште када се навијачи идентификују као екстремни политички представници неке «криве» нације, расе или верске групације. Насиље подржава чињеница да са супротне навијачке стране одиста има политичких екстрема или бар јасне вербалне подршке истим како би се супротна навијачка страна што више провоцирала. Тиме се узбудјење повећава, а сукоб постаје ирационалан до максимума. Реч је о понашању у коме се на одредјено време губе морал, толеранција, контрола агресивности, па и сама личност, о занимљивом трансформационом феномену да не само декларисани хулигани већ и многи ненасилни људи и мирни грађани на пар сати постају простаци, вандали, па чак и силеције најгорег кова.

Из ових и других разлога ауторки није било лако да одреди појам хулигана и хулиганства, али је она то одиста добро

урадила, на начин који јасно одваја све остале навијаче од организованих група насилника који више уживају у насиљу и деструкцији него у самом спортском догађају који им заправо служи као повод за иживљавање.

Хулиганизам је са улице пренет на стадионе као природно и уобичајено понашање једног дела публике у напетим и потенцијално некажњивим ситуацијама у великој мери због припадања групи, односно маси, као и због масовности насилног догађаја која смањује могућност идентификације насилника и самим тим и његовог кажњавања. Када се све то пренесе на велику јавну сцену попут стадиона, хулиганизам бива подстакнут и потребом афирмације, макар и негативне. Хулигани за разлику од осталих навијача који “живе” за час одигравања неке важне утакмице, “живе” за могућност да за тих пар сати направе своју негативну каријеру, да искористе спортски догађај за сопствену промоцију и његову важност учине и сопственом. Отуда се у хулиганским миљеима често више и дуже прича о нечијем хулиганском испаду, посебно о чину насиља хулигана, него о самом спортском догађају на коме се тај испад догодио. Насиље подстиче чињеница да и у свету хулиганизма слава ипак брзо пролази па је за њено одржавање или увећање потребно

још више екцесних поступака и све веће насиље.

Хулигани при ангажовању нових чланова и њихово укључивање у организовано насиље над “противницима” са правом рачунају на нагонску страну људске природе, на потребу човека да се бори, победи и да при том, ако треба користи и силу.

Насиље хулигана се јавља и као негативни концентрат енергије навијача коју они поседују као група. Испољвање вишка енергије лако прелази у насиље биолошким каналима када се потисне друштвена ограда агресивности. Спорт је сфера одмеравања моћи, поље доминације и пораза. Динамика спортског догађаја у такмичарским утакмицама борбених и агресивних, махом колективних спортова се лако преноси на публику па атмосфера борбе постаје општа. Могуће је и обрнуто понашање када навијачки део једног спортског догађаја подстиче спортисте не само на већу борбеност већ и на насиље над другим спортистима.

Марија Ђорић са правом подвлачи утицај још једног незаобилазног фактора у појави хулиганизма. Реч је о алкохолу који је врло битан чинилац подстицања на насиље, а што се од стране одговорних лицемерно прећуткује због незамерања великим произвођачима алкохолних пића, пре свега пива, који одвајају огроман новац

на рекламе који се слива у цепове не само државе, већ и водећих медија, а вероватно и неких моћника. Зато је и могуће да на дан неког важног спортског догађаја, и наравно током њега, све време буду емитоване разне рекламе за пиво, а да се потом на истом ТВ каналу у вечерњим вестима осудјују изгредди које су починили навијачи, не помињући да су то учинили у великој мери под пићем и под утиском реклама за пиво које је емитовала та иста ТВ станица. Зато је много више повике на дрогу мада је ње на стадионима и око њих далеко мање од алкохола. Будући да делују веома стимулативно и да многи од њих имају високоенергетски ефекат, наркотици код навијача више изазивају или појачавају еуфорију него што их сами по себи наводе на насиље, али итекако могу бити и окидач агресивног или аутодеструктивног понашања. У сваком случају, дрога је код хулигана могућност, а коришћење алкохола је правило.

Ауторка је нарочиту пажњу са правом посветила све већој политизацији хулиганских група и њиховом укључивању у политику на једини начин на који то хулигани умеју, што значи насиљем и претњом силом. Хулиганско имитирање рата на стадионима, почев од отимања застава и напада на симболе клуба све до напада на тренере као противникове “војсковође”,

на нашим просторима су били увод у грађански рат, пре свега онај између Срба и Хрвата. Ипак, ауторка не ставља знак једнакости између хулиганског насиља и правог рата. Постоје многи фактори њиховог разликовања једнако као и њихове сличности. Сукоби навијача су у крајњем једна врста квази-рата. Навијачи се дуго унапред припремају за важан сукоб, наоружавају се, певају борбене песме, отимају заставе «непријатеља» и друга противничка знамења и њима се као прави ратници ките или их пак уз славље уништавају. Сваки масовни бег са «бојног поља» обично на крају резултира сменом вође због «изгубљеног рата». Утакмицу од рата разликује постојање суђења и судија који својом субјективношћу веома могу утицати на исход меча. Када се на изразиту субјективност навијача дода чињеница да фудбалске судије спадају међу најкорумпираније професије на свету онда је разумљиво што лако долази до ерупције незадовољстава суђењем и прерастања тога незадовољства у насиље, обично након завршетка утакмице са неповољним исходом. Говор, или боље речено песме и слогани мржње, као и неговање непријатељства као стила свог деловања зарад стварања култа непријатеља су пропратни феномени хулиганизма којима је ауторка такође поклонила велику пажњу како би до

краја објаснила ову друштвено-деструктивну појаву.

Окренутост хулигана против власти и полиције као њеног инструмента је хронична. Хулигани мрзе полицију зато што силом која је већа од њихове спречава њихово дивљање. Из тог осећаја инфериорности хулигана проистиче не само њихова мржња према власти већ и њихово дивљење према оним својим члановима који имају храбрости да се полицији и властима директно супроставе. Наиме, хулиганске групе себе доживљавају као силу, па чак и као власт изнад сваког закона на територији која им „припада“ – рецимо на делу стадиона или напосто на улици.

Лоша игра се доживљава као издаја, а то се кажњава не само звиждањем и вербалним изливима навијачког незадовољства већ и претњама, а понекад и насиљем над својим играчима или тренером. Управа је такође честа мета вербалних напада али обично успева да избегне физичко насиље, иако је најчешће управо она у великој мери крива за лоше резултате клуба.

Вандалска деструкција је не само доказ обузетости негативним осећањима већ представља и замену за искаљивање над недоступним непријатељом, освету његовом граду, држави и властима као симболичким заступницима домаћег клуба.

Субјективност навијача је толика да су истина и правда

потпуно небитне, а што је још горе, као да се од ненавијачког остатка друштва прихвата и подразумева да су навијачима чињенице небитне. Толика ирационалност је не само озбиљан резервоар насиља, већ и његовог оправдавања.

Ауторка је у једном делу књиге размотрила однос хулигана према хомосексуалним особама. Када се навијачима својствена мачо-идеологија о којој пише Марија Ђорић користи манипулативно, хулигани лако мобилишу конзервативна осећања и систем вредности у својим групама усмеравајући агресивност навијача на ЛГБТ популацију као на „природног“ непријатеља.

Ауторка са правом уочава да се под притиском институција те наизглед неспојиве обале, кад је реч о бездану између хулигана и ЛГБТ популације, ипак полако померају једне ка другима. Делујући не само преко невладиног сектора и политичких странака, већ све више и преко клубова, ЛГБТ популација почиње да обезбеђује изванредан ниво толеранције навијача према особама хомосексуалне оријентације, за шта је пример скорашњи потез управе ФК „Црвена звезда“ давања подршке ЛГБТ популацији за њихове акције. О значају тог потеза говори чињеница да колико год да су утицајне и понекад осамостаљене вође навијачких група, велики део навијача ипак често

следи званичну политику свога клуба.

Значај појаве прве књиге Марије Ђорић је свакако и у томе што он није ауторкин магистарски рад, како је то уобичајено код научних истраживача млађе генерације којој припада и она, већ представља самостално истраживање у оквиру пројекта Министарства просвете и науке Србије што указује на њену изузетну вредноћу и преданост науци као важне истраживачке особине.

Иако је хулиганизам проблем који је распрострањен широм света, оваква истраживања су посебно оправдана у друштвима која су попут нашег тек недавно изашла из ратова, која су још пуна рана и горких успомена, али и оружја и мржње.

Књига уз то обилује и великим бројем занимљивих, и нашој средини мало познатих детаља будући да ауторка разматра феномен хулиганизма од Латинске Америке до Блиског Истока а не само код нас, писана је лаким, разумљивим и пријемчивим стилем, што доприноси оцени да представља одлично штиво о фасцинантном феномену хулиганизма.

УДК 327::911.3(497.115)(049.3)

Дејан БурсаћИнститут за политичке
студије, Београд**У ПОТРАЗИ ЗА
СРПСКИМ
НАЦИОНАЛНИМ
ИНТЕРЕСОМ****Књига: Миломир Степић,
Косово и Метохија:
Постмодерни геополитички
експеримент**

Тема Косова и Метохије је свакако одредила правац српског политичког дискурса у деценијама за нама. Овај проблем је много шири у свом захвату од простог сукоба два захтева: српског и албанског, историјског и демографског, права и полити-

ке. Па ипак, проблему није често прилажено са научне стране – наратив су стварали медији, политичари, јавност, међународни актери. Књига др Миломира Степића, сарадника Института за политичке студије, покушава да уобличи дискурс у оба поменута аспекта: пре свега, да научним приступом допринесе дуготрајној дебати о узроцима, реалности и последицама косовско-метохијског чвора, али и да квалитативно промени приступ – прилазећи проблему са код нас ретко анализираним полазишта, односно са позиције геополитике и геостратегије. Уосталом, и у самом предговору, аутор примећује латентну појаву „замора Косовом“ у српској јавности, те на основу тога препознаје потребу за научним и мултидисциплинарним приступом овој теми. У том смислу, „Косово и Метохија: Постмодерни геополитички експеримент“ је значајан истраживачки подухват који завређује пажњу не само стручне јавности, већ и свих оних који се баве косовско-метохијским проблемом, али и регионалним и глобалним односима уопште. Аутор се труди да своје тезе уклопи у аспекте регионалних интереса и глобалних тежњи великих сила данашњице, анализирајући тако дати проблем у, за наше поднебље, релативно новом приступу.

Пре подробније анализе текста, читаоцу треба указати да се књига састоји из девет тек-

стова, написаних у раздобљу од 1994. године до данас. Овакав приступ даје нам добар увид у развој ауторове мисли о проблему, али и јасну хронологију дешавања у Србији, на Балкану и шире. Степићев стил је једноставан и лак за читање, што никако не умањује научну вредност текстова. Читаоци ће, без обзира на образовање и информисаност, лако пратити логичко излагање и аргументацију. Своје тврдње аутор немали број пута поткрепљује са фасцинантном количином података. По струци географ, Степић нам са великом прецизношћу објашњава одлике територије Косова и Метохије, што поткрепљује са великим бројем мапа и графичких приказа. Такође, књига често делује прескриптивно и ангажовано. Аутор даје препоруке и активно се укључује у решавање проблема својим предлозима – што свакако додаје нову вредносну димензију целом подухвату.

У уводном тексту, изложена је јасна историјска генеза проблема, кроз коју се упознајемо са интересима локалних, регионалних и глобалних сила – без којих је немогуће увидети целину проблема. Као врстан географ, Степић нам пружа изузетно сликовите приказе конфигурације терена Косова и Метохије, прегршт података о природним и друштвеним богатствима и анализу стратешких предности и недостатака те територије.

Посебно је занимљива хипербола Косова и Метохије као „макротврђаве“, кроз коју аутор показује геостратешки значај овог простора за актере уплетене у косовско-метохијски чвор. Анализира се положај Косова у односу на кључне путне правце, велике луке, мореузе и друге стратешки важне тачке у региону. Смештање Косова и сукоба интереса око њега у такав контекст свакако доприноси бољем схватању узрока, али и последица како историјских, тако и актуелних догађаја. Добро би било када би аутор, можда у неком од наредних издања, освежио анализу и изнео податке о положају ове територије у односу на главне транспортне правце, овај пут оличене кроз недавно систематизовану мрежу паневропских путних коридора, а такође би од користи била анализа односа према планираним нафтоводним и гасоводним правцима – тада бисмо добили потпуну слику о значају Косова и Метохије у модерној геополитици региона и континента.

Од самог почетка књиге приметна је икључива употреба помало архаичног израз „Арбанаси“ када се говори о Албанцима. И сам аутор је у једном од текстова објаснио намеру иза коришћења овог израза. Међутим, константно понављање тог појма, иако терминолошки тачног, изазива – што Степић и сам примећује – вредносне конота-

ције са аспекта политичке коректности, те пред неупућеним читаоцем може да доведе у питање намере и непристрасност аутора. У том смислу, понегде се кроз текстове може назрети изражена дистинкција „нас“ и „њих“. Иако упитно за научни приступ, дихотомија „ми vs. они“ је прихватљивија ако се на Степићеве текстове гледа као на ангажован подухват, који за циљ има да помогне обликовању политике Србије према косовско-метохијском питању.

У наредних неколико текстова, аутор даје геополитичку анализу косовског проблема и балканског простора уопште. Питање Косова смешта у глобални геополитички контекст, у смислу завршетка биполарне поделе у Европи, не искључујући притом из вида историјске корене косовског конфликта. Општеприхваћена теза нам каже да, са падом Берлинског зида, југословенска држава престаје да има значај „тампон зоне“ за велике силе истока и запада – а самим тим, њен распад постаје неминован. Аутор нас води кроз различите геополитичке концепције евроазијског простора, попут односа „територије срца“ и „обода“ (енг. *Heartland* и *Rimland*), а нарочито темељно нам објашњава концепт „шаховске табле“ Збигњева Бжежинског. Управо чињеница да су ови глобални обраци геополитичког понашања

научно примењени и објашњени на примеру Балканског полуострва издваја ову књигу као изузетно значајну. Дат је јасан преглед интересних сфера актера који су са мањим или већим интензитетом учествовали у процесу балканизације, а успут су испитани њихови мотиви и нарочито циљеви. У том смислу, аутор са правом испитује зашто су неки „великодржавни“ пројекти успешнији од других. Одговор на то питање се налази у интересима великих сила, које преферирају геополитичку равнотежу малих и пацификованих народа, што је случај и са Балканским полуострвом. Равнотежа, сматра аутор, најбоље омогућава контролу над овим стратешки значајним подручјем. Битно је поменути да аутор из анализе не искључује ни догађаје у ширем региону, попут уласка Румуније и Бугарске у НАТО и Европску унију.

Аутор такође антиципира будуће догађаје и могуће расплете у веома разноликој, али у исто време свеобухватној и аргументима обogaћеној лепези потенцијалних решења. Тачно је предвиђено институционално дистанцирање, а затим и имплицитно тражење признања Косова од стране Београда у било којој форми, а све зарад давања легитимитета самопроглашеној независности. Додуше, у тексту из 2004. године, аутор је, вероватно под утицајем актуелних

дешавања – односно насиља над српским становништвом – увод за такав чин видео у (пара) војним акцијама албанске стране, а не у преговарачком процесу условљеном зарад наставка европских интеграција (мада се и актуелни вишемесечни инциденти на северу Косова и Метохије свакако могу подвести под предвиђено у књизи). Коначно, вредан део овог рада налазимо у артикулацији потенцијалних геополитичких циљева Србије. Аутор налаже идентификацију кључних актера, начела и глобалних токова, антиципирање будућих кретања и јасно одређивање националног интереса, уз обавезну симбиозу са комплементарним актерима зарад остварења тог интереса. У том смислу, ова књига има велику прескриптивну вредност – не само да Степић покушава да уобличи и представи оно што би требало да буде национални интерес Србије, већ на то додаје и низ тактичних, краткорочних потеза и мера, које би по њему држава нужно требала да изведе како би очувала суверенитет на читавој својој територији.

У завршним поглављима, аутор наставља да перципира потенцијална решења проблема. Један читав текст је посвећен потенцијалној подели Косова и Метохије у различитим модалитетима. Иако је изнео низ позитивних и негативних аргумената, разлога и образложења за овакве могућности, стиче се

утисак да је аутор противник поделе у било ком облику. Он такође упозорава на последице косовске независности по Србију, Балкан и Европу уопште. Коначно, у најскоријем тексту (из 2011. године), наилазимо на вредну хронологију признања једнострано проглашене независности Косова, уз подробну анализу разлога због којих су поједине земље признале независност. Степић анализира албански национални интерес и историјску профилацију спољнополитичке оријентације те нације, која се, у зависности од актуелне ситуације, приклањала Отоманима, Аустријанцима, Италијанима, СССР-у, Кини, панисламском фактору или Сједињеним Државама – а све то у сврху остварења давно прокламованог националног (територијалног) интереса. Уз овакав поглед на успешно вођен менаџмент албанских националних интереса, аутор нас оставља са горким питањима: Зашто Србија никада није тако поступала? Да ли је Србија уопште била у могућности за тако нешто? Степић примећује да српска политичка номенклатура ништа није научила из историјских, али и скорашњих догађаја (распад СФРЈ), те да се поново понаша конфузно – што, по њему, показује и актуелна прихваћена политика „и Косово и ЕУ“. Аутор налази да ће, у оваквом сценарију, прихватање косовске независности постати неизбежно – а актуелни догађа-

ји само потврђују такав став. У закључку, Степић подвлачи да Косово не може бити потпуно независно без пристанка Србије и поново даје препоруке за активно учешће у оспоравању самопроглашене косовске независности – настављајући тако у ангажованом тону, којим је уосталом прожета цела књига.

На овом месту, поново морамо да истакнемо структуру књиге као потенцијални проблем. Иако прати логичку нит, скуп девет текстова из различитих периода (од преко петнаест година) доводи до тога да наилазимо на повремена понављања података и аргумената. Такође, промењени контекст и околности знали су да створе проблем у конституисању аргументације, иако овакав приступ има својих предности – пре свега у упознавању читалаца са мишљењем актуелног тренутка, које није искварено временском дистанцом и накнадном мудрошћу. Аутор свакако има и знања и способности да напише конзистентно дело – целовит рад којим би јасно уобличио свој приступ косовско-метохијском проблему. На овакав подухват могу да га подстакну и најскорији догађаји – попут уласка Албаније у НАТО, саветодавног мишљења Међународног суда правде или тзв. преговора Приштине и Београда. Свакако да је косовско-метохијски чвор далеко од расплета и да ће анализе најскоријих догађа-

ја бити корисне за усмеравање дискурса у будућности. Степић нам је дао фасцинантан преглед географских, демографских, економских, политичких, безбедносних, историјских и психолошких фактора, објаснивши важност територије Косова и Метохије не само за Србе и Албанце, већ и за остале силе у региону и шире. Антиципирао је могућа кретања кључних актера и потенцијалне догађаје у будућности. Сада остаје њему, или неком другом истраживачу, да сумирана знања поново обједини са најновијим догађајима и наново обогати већ формулисани препоруке за артикулацију српског националног интереса у погледу Косова и Метохије. Оваква дела би, без сумње, требало да постану обавезно штито доносилаца најважнијих државних одлука – како би и научна заједница коначно пронашла своје место у утемељивању државне политике Републике Србије.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

На левој страни у заглављу се налази име, средње слово и презиме аутора, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима – Bold (фонт 14). Поднаслови се пишу на средини, великим словима - Bold (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима Bold (фонт 12). Сви текстови на српском језику треба да су куцани ћирилицом. У тексту су италиком (курзивом) истакнуте речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 ауторског табака, (односно 16 страница или 36300 карактера са размаком). Текст треба писати у фонту Times New Roman, величина слова 12, са увученим пасусима и проредом 1,5.

После ових података следи **сажетак** који треба да садржи од 100 до 250 речи. Иза сажетка иду **кључне речи** чији број не може бити већи од 10, док њихова употреба у тексту треба да буде што већа. У **сажетку** треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени теоријско-методолошки приступи, резултати, закључак или одређене препоруке. На крају текста, после **литературе**, треба написати **резиме** на енглеском језику чија дужина мора бити око 1/10 дужине чланка, након кога треба да стоје преведене кључне речи. Такође, пре резимеа требало би да стоји наслов на енглеском језику. Аутор би у **резимеу** у структурираном облику требало да истакне најважније резултате и закључке истраживања до којих је дошао у свом раду знатно шире него у сажетку. Текст за часопис не садржи посебан увод и закључак. Ако је рад на енглеском или неком другом језику, сажетак и резиме морају бити на српском језику.

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте су истог фонта као основни текст и треба их куцати са командом Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер једино на тај начин можемо гарантовати, да ће се и у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- када се ради о **монографији** фуснота мора садржати: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавач, место, година издања и број стране (на пример: Зоран Аврамовић, *Родомрсци*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 15; Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54);
- када се **ради о чланку**, име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издавања, број, година излажења и број страница (на пример: Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њихових решења“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67);
- када се ради о **зборнику радова**: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања, број стране (на пример: Дејана Вукчевић, „Србија и придруживање Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и инсти-*

туционални изазови (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239);

- **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже име аутора, наслов чланка у италику, пуну интернет адресу и датум приступа. (на пример: Karen Devine, *Stretching the IR theoretical spectrum of debate on Irish neutrality: arguments and evidence in favor of a critical social constructivist framework of understanding*, Internet, http://doras.dcu.ie/609/1/int_pol_sci_29_4_2008.pdf, 05/03/2013.)
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894).

Литература треба да се налази на крају рада, испред резимеа, поређана по азбучном реду, са следећим елементима:

- **књиге**: презиме и име аутора, наслов књиге италиком, издавач, место издања, година (на пример: Суботић, Момчило: *Српско питање данас*, Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **зборници**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (на пример: Марковић, Драган, „Демократизација власти и управљања у Србији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **чланак**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (Кнежевић, Милош, „Варка европске хармоније“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2008);
- **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу (на пример: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Revolucija>).
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894).

Радови који се предају за објављивање морају да се заснивају на новој литератури, а посебно на изворима, тј. радовима који су објављени у научним часописима.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и **изјаву** да тај рад није раније објављиван, тј. да рад није аутоплагијат или плагијат. Текстове слати у електронском облику на адресу smiljana.paunovic@ipsbgd.edu.rs или на ipsbgd@eunet.rs

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе очувању високог квалитета који иначе ужива наш часопис. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто, аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима, зборницима и другим изворима.

Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рад, ако је потребно :

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публиковању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао / главни и
одговорни уредник Живојин Ђурић. Vol. 1, br.
1/4 (1994) - . - Београд (Светозара Марковића
36) : Институт за политичке студије,
1994 - (Београд: Eseloge d.o.o.). 23 см

Тромесечно. - Има издање на другом
медијуму: Српска политичка мисао (CD-
ROM изд.) = ISSN 1452-318. Има издање на
другом језику; Serbian Political Thought =
ISSN 1450-5460

ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао
(Штампано изд.)

COBISS.SR-ID 102782215

1994

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XX vol. 41. № 3/2013.

9 770354 598003